
Megatrend revija

Međunarodni časopis za primenjenu ekonomiju

Vol. 4 (1) 2007.



Megatrend univerzitet, Beograd

Megatrend revija

Međunarodni časopis za primenjenu ekonomiju

Vol. 4 (1) 2007.

Izdavač:

Megatrend univerzitet

Izdavački savet

prof. dr Mića Jovanović, predsednik
prof. dr Dragana Gnjatović, zamenik predsednika
prof. dr Jean Jacques Chanaron
prof. dr Wolfgang Jahnke
prof. dr Momčilo Milisavljević
prof. dr Momčilo Živković
prof. dr Vladimir Prvulović
prof. dr Oskar Kovač
prof. dr Veljko Spasić
prof. dr Aleksandar Ivanc
prof. dr Zoran Bingulac
prof. dr Slavoljub Vukićević
prof. dr Mirko Kulić
prof. dr Milivoje Pavlović
prof. dr Srbobran Branković
prof. dr Slobodan Kotlica
prof. dr Slobodan Pajović
prof. dr Dragan Kostić
prof. dr Đorđe Kadijević
prof. dr Jelena Bošković
dr Vesna Milanović-Golubović, docent

ISSN 1820-3159

UDK 33

Časopis izlazi dva puta godišnje na srpskom
i dva puta godišnje na engleskom jeziku.

Svi članci su recenzirani od strane dva recenzenta.

Adresa redakcije:

Megatrend revija
Obilićev venac 12

Tel: 32 86 730 lokal 931, Fax: 32 86 747

e-mail: imilutinovic@megatrend.edu.yu
imilutinovic@megatrend-edu.net

Za izdavača:

Nevenka Trifunović

Direktor izdavačke delatnosti:

Dragan Karanović

Redakcioni odbor**Glavni urednik:**

prof. dr Nataša Cvetković

Stručni redaktor:

prof. dr Dragana Gnjatović

Članovi:

prof. dr. Galen Amstutz
prof. dr Jean Jacques Chanaron
prof. dr András Hernádi
prof. dr Maria de Monserat Llairó
prof. dr Laura Ruis Jimenez
prof. dr Jana Lenghardtová
prof. dr Vladimir Davidov
prof. dr Marija Mojca Terčelj
prof. dr Vladimir Grbić
prof. dr Dušan Joksimović
prof. dr Gordana Komazec
prof. dr Živko Kulić
prof. dr Božidar Leković
prof. dr Marijana Vidas-Bubanja
dr Vesna Aleksić, docent
dr Snežana Grk, naučni savetnik

Sekretar redakcije i lektor:

Irina Milutinović

Tehnički urednik:

Tatjana Stojković

Dizajn korica:

Milenko Kusurović

SADRŽAJ

EKONOMSKA POLITIKA I RAZVOJ

PROF. DR MATIJAS MORIS Univerzitet u Oksfordu, Ekonomski fakultet, Ujedinjeno Kraljevstvo	
RAZVOJ JUGOISTOČNE EVROPE IZ EVROPSKE PERSPEKTIVE U 19. I 20. VEKU	5
PROF. DR DRAGANA GNJATOVIĆ Geoekonomski fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd	
POLITIKA STABILIZACIJE DEVIZNOG KURSA DINARA ZA VREME VELIKE SVETSKE EKONOMSKE KRIZE	31
DR SNEŽANA GRK, NAUČNI SAVETNIK Institut društvenih nauka, Beograd	
REFORMA PENZIONOG SISTEMA U SRBIJI	49

EKONOMIJA REGIONA

PROF. DR FRANKLIN GONSALES Centralni univerzitet u Venecueli, Karakas, Bolivarijanska Republika Venecuela	
DRUŠTVENO-EKONOMSKI SISTEM I EKONOMSKA POLITIKA VENECUELE	67
PROF. DR ERIKA BERKIČ, PROF. DR DOMINGO LILON Univerzitet u Pečuju, Mađarska	
SIROMAŠTVO U BOGATSTVU ENERGETSKIM RESURSIMA U ZEMLJAMA LATINSKE AMERIKE: PRIMER BOLIVIJE	93
PROF. DR IDA MUSJALKOVSKA Ekonomski fakultet, Katedra za evropske studije, Poznan, Poljska	
PRIVREDNI CIKLUSI U ZEMLJAMA LATINSKE AMERIKE	113

POSLOVANJE, ANALIZA I PLANIRANJE

PROF. DR MARIJANA VIDAS-BUBANJA Fakultet za trgovinu i bankarstvo, BK Univerzitet, Beogradska poslovna škola, Beograd	
PREDNOSTI I OGRANIČENJA UVOĐENJA E-POSLOVANJA U SRBIJI	139

GLOBALNA EKONOMIJA

DOC. DR SRĐAN MILAŠINOVIĆ

Kriminalističko-policijska akademija, Beograd,
Geoekonomski fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd

DOC. DR MLADEN BAJAGIĆ

Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

SAVREMENA SHVATANJA KLASA I KLASNIH SUKOBA

169

NOVE TEHNOLOGIJE

PROF. DR ĐURO KUTLAČA

Institut „Mihajlo Pupin“, Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije, Beograd

TEHNOLOŠKO PREDVIĐANJE U NAUCI I TEHNOLOŠKOM RAZVOJU

189

MENADŽMENT I MARKETING

PROF. DR DARKO MARINKOVIĆ

Geoekonomski fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd

PRED NOVIM IZAZOVIMA PRINUDNOG I ROPSKOG RADA

213

PRIKAZI KNJIGA

PROF. DR ĐURO KORUGA

PRE VELIKOG PRASKA

Esej o knjizi „Pre Velikog praska“ prof. dr Igora Bogdanova, prof. dr Griške Bogdanova
i prof. dr Miće Jovanovića Božinova

229

ANDRIJANA GOLUBOVIĆ

PONOVNO OTKRIVANJE „NOVOG SVETA“

Esej o knjizi „Latinskoamerički regionalizam u 19. i 20. veku“
prof. dr Slobodana S. Pajovića

233

DR DUŠKO DIMITRIJEVIĆ, NAUČNI SARADNIK

OSNOVI MEĐUNARODNIH LJUDSKIH PRAVA

Esej o knjizi „Osnovi međunarodnih ljudskih prava“ prof. dr Milana Paunovića,
prof. dr Borisa Krivokapića i mr Ivane Krstić

243

SAOPŠTENJA

JOVANA STANIŠLJEVIĆ

Megatrend univerzitet, Beograd

RETROSPEKTIVA IV MEĐUNARODNOG NAUČNOG SKUPA

MEGATREND UNIVERZITETA POD NAZIVOM „UNAPREĐENJE

MEĐUNARODNOG POSLOVANJA PREDUZEĆA I PRIVREDE“

251

PROF. DR MATIJAS MORIS

Univerzitet u Oksfordu, Ekonomski fakultet, Ujedinjeno Kraljevstvo

RAZVOJ JUGOISTOČNE EVROPE IZ EVROPSKE PERSPEKTIVE U 19. I 20. VEKU^{1*}

Rezime: Razvoj Jugoistočne Evrope u periodu 1870-2001. godine, teško da se iz evropskog konteksta može označiti kao uspешan. Kad se u obzir uzme relativni BDP (bruto domaći proizvod) po stanovniku 1870. i 2001, dolazi se do zaključka da su se samo Slovenija i Grčka pridružile ekonomskim liderima, dok su sve druge zemlje nazadovale. Momentalno samo Slovenija i Grčka i imaju BDP po stanovniku veći od 50% od nivoa BDP-a koji imaju ekonomski lideri, a šest od jedanaest balkanskih zemalja imaju nivo BDP-a manji od 20% od BDP-a lidera. Ali, sa vedrije strane posmatrano, može se reći da je razvoj u ovim zemljama od pada komunizma naovamo ipak bio uspешan i da su buduća ekonomska i politička integracija balkanskih zemalja u Evropsku uniju jedan neminovan i nepovratan proces.

Ključne reči: Jugoistočna Evropa, ekonomski rast, balkanske zemlje, hipoteza konvergencije

PROFESSOR MATTHIAS MORYS, PHD

University of Oxford, Department of Economics, United Kingdom

SOUTH-EASTERN EUROPEAN GROWTH EXPERIENCE IN EUROPEAN PERSPECTIVE, 19TH AND 20TH CENTURIES

Abstract: *The South-Eastern European growth experience from 1870 – 2001 can hardly be described as successful when placed in a European context. Comparing relative GDP per capita levels in 1870 and 2001, we found that only Slovenia and Greece have converged on the 'economic leaders'; all other countries have fallen back. Only Slovenia and Greece currently enjoy GDP per capita levels of more than 50% of the level of the 'economic leaders', while six of eleven Balkan countries have levels of less than 20%. On the positive side, the growth experience since the fall of communism has been successful, and the further political and economic integration of the Balkan countries into the European Union appears irreversible.*

Key words: *South-East Europe, economic growth, Balkan countries, convergence hypotheis*

¹ Rad je predstavljen na Prvom sastanku Mreže monetarne istorije za Jugoistočnu Evropu, 13-14. aprila 2006. u Sofiji.

* S engleskog jezika prevela Boška Agbaba.

1. Uvod

Jugoistočna Evropa pred vratima. Momentalno samo Grčka i Slovenija uživaju članstvo u Evropskoj uniji, ali bi u narednih deset do petnaest godina potencijalno Uniji moglo da se priključi još devet zemalja (tabela 1). Bugarska i Rumunija postaju članice Unije 2007, a još tri zemlje su ili počele pregovore o priključenju sa Briselom (Turska i Hrvatska) ili će to učiniti u bliskoj budućnosti (BJR Makedonija). Ostale zemlje, na primer zemlje nastale raspadom bivše Jugoslavije i Albanija, ili su već potpisale, ili će uskoro potpisati ugovore o asocijaciji sa Unijom, i dato im je obećanje da će njihove aplikacije biti razmotrene čim se za to steknu politički i ekonomski uslovi.

Balkanski narodi su prošli dug put razvoja u protekla dva veka,² od Otmanskog carstva i Habsburške monarhije, do nezavisnih zemalja, a odatle do jedne nadnacionalne unije. Nakon velikog krvoprolića koji je u 19. i 20. veku proizveo balkanski nacionalizam, članstvo u Evropskoj uniji može se posmatrati i kao odgovor 21. veka na ono što se još u 19. veku označavalo kao „Istočno pitanje“. Priključenje Evropskoj uniji i uspeh članstva umnogome će zavisiti od ekonomskih osnova; kad će se steći takvi ekonomski uslovi na osnovu kojih članstvo u EU može biti korisno za obe strane?

Iako nije na nama da dajemo bilo kakve sugestije, ovaj rad daje odgovor na jedno blisko povezano pitanje: kako su se iz evropske perspektive od 19. veka naovamo ponašale ekonomije zemalja Jugoistočne Evrope? Jesu li se približile ekonomski zrelijim zemljama Severozapadne Evrope, čiji su najbolji predstavnici Francuska, Velika Britanija i Nemačka, i naravno, Sjedinjenim Američkim Državama? Ima li potrebe da se napravi jasna razlika između perioda kad su balkanske zemlje zaostajale i onih kad su sustizale ostale? Da li su, dugoročno gledajući, neke zemlje Jugoistočne Evrope imale bolji učinak od nekih drugih? Ovaj rad je motivisan tzv. hipotezom konvergencije, tj. tezom koja tvrdi da ekonomske zakonitosti vode procesu kojim siromašnije zemlje sustižu bogatije i sinhronizuju svoj razvoj s njihovim. Konvergencijom razvoja zemlje na koje se gleda kao na „sledbenike“ koji imaju potencijal za sustizanje, koncentrišu se oko jedne zemlje ili grupe zemalja koje se smatraju „ekonomskim liderima“. Mi ćemo ovde odabrati SAD, Veliku Britaniju, Nemačku i Francusku kao ekonomske lidere, i prema njima ćemo meriti učinak ekonomija zemalja Jugoistočne Evrope u periodu 1870-2001. godine.

² Ovu terminologiju ćemo koristiti ravnopravno za zemlje Jugoistočne Evrope. Kao što Mazover (M. Mazower, *The Balkans*, Phoenix Press, 2001, str. 1-6) ističe, sam termin *Balkan* ušao je u raširenu upotrebu tek krajem 19. veka. Tokom većeg dela 19. veka govorilo se „evropska Turska“, a taj izraz postajao je sve netačniji i neprihvatljiviji za novooznovane balkanske zemlje kako je turski uticaj u jugoistočnoj Evropi neprestano slabio. Slično ovome, ponovno oživljavanje regije pod nazivom Jugoistočna Evropa može se posmatrati i kao pokušaj da se napusti sve što um povezuje sa rečju *Balkan*. „Caesar dominus et supra grammaticam“ (*Cezar vlada čak i gramatikom*).

Sada ćemo objasniti strukturu ostatka rada. U drugom odeljku se objašnjava zašto ekonomska teorija govori o ekonomskoj konvergenciji koja se dešava između bogatih i siromašnih zemalja. Ilustrovaćemo koji su to indikatori na raspolaganju za stvarnu ekonomsku konvergenciju i zašto se oslanjamo na podatke o BDP-u po stanovniku. Takođe ćemo prodiskutovati o nekim novijim ekonomskim teorijama koje vide konvergenciju samo kao jedan mogući ishod ekonomskog razvoja. Ove teorije, koje se inače uglavnom zasnivaju na teoriji unutrašnjeg rasta i ekonomske geografije, podvlače prisustvo potencijala za dugoročnu ekonomsku divergenciju.

Tabela 1. Zemlje Jugoistočne Evrope

	Sticanje nezavisnosti	Godina priključenja Evropskoj uniji
Aktuelne EU članice		
Grčka	1832.	1981.
Slovenija	1991.	2005.
Članice koje pristupaju 2007.		
Rumunija	1859-1878.	2007.
Bugarska	1878-1908.	2007.
Kandidati za EU		Početak pregovora o pridruženju
Turska	1923. (proglašena republika)	2005.
Hrvatska	1991.	2005.
BJR Makedonija	1991.	počće juna 2006.
Potencijalni kandidati za EU		Datum potpisivanja ugovora o asocijaciji
Srbija	1815-1878.	Pregovara se
Albanija	1912.	Jun 2006.
Bosna i Hercegovina	1991	Pregovori još nisu počeli.
Crna Gora	2006	Pregovara se.

Izvor: Evropska komisija, 2006; M. Mazower, *The Balkans*, Phoenix Press, 2001

U trećem odeljku ćemo izneti podatke na koje se oslanjamo u svrhu ovog istraživanja. Iz toga će kako potencijal tako i zamke koje se kriju u tim podacima postati jasne, a svaka uočena slabost će poslužiti kao dodatni podsticaj Mreži monetarne istorije Jugoistočne Evrope da popravi kvalitet postojećih podataka.

U odeljku četiri bavimo se glavnim pitanjem ovog rada – tj. do koje su se mere od 1870. do danas ekonomije zemalja Jugoistočne Evrope približile zrelijim ekonomijama Severozapadne Evrope – koju predstavljaju Francuska, Velika Britanija i Nemačka, kao i SAD-a.

Razlikujemo pet perioda:

- a) 1870-1913, često se naziva „prvo doba globalizacije“ ili „lepa epoha globalne ekonomije“;

- b) 1918-1938, međuratni period;
- c) 1950-1973, ovaj period se često zove i „zlatni period evropskog ekonomskog rasta“;
- d) 1973-1989, pokriva vreme od krize izazvane cenama nafte 1973. do kolapsa komunizma u Jugoistočnoj Evropi,
- e) 1989-2001, period od pada komunizma.

Razlog upoređivanja ovih pet perioda je da bi se mogli identifikovati periodi ekonomske konvergencije, za razliku od perioda ekonomske divergencije. Iako je, naravno, bilo perioda konvergencije, naša saznanja se većinom prilično razlikuju kad je u pitanju dugoročni razvoj Jugoistočne Evrope u periodu 1870-2001. godine. Samo su Slovenija i Grčka ostvarile konvergenciju sa zemljama Severozapadne Evrope i SAD-a, dok su sve druge zemlje zapravo neznatno zaostale u razvoju posle 1870. godine.

U petom odeljku dat je zaključak.

2. Teoretska razmatranja: hipoteza o konvergenciji i suprotstavljene ekonomske ideje

Treba li tokom vremena očekivati da se desi ekonomska konvergencija? Tu se razlikuju dve škole mišljenja: na jednoj strani imamo ekonomske modele utemeljene na Solovljevom – sad već klasičnom modelu rasta iz 1956. godine. Solovljevski modeli predviđaju konvergenciju nivoa produktivnosti i samim tim nagoveštavaju slične nivoe BDP-a po stanovniku. S druge strane, u novijoj literaturi se pominju modeli koji nastoje da pomire ekonomsku teoriju sa empirijskim dokazima o održivim, a ponekad i narastajućim ekonomskim razlikama među zemljama. Teorija endogenog rasta, ekonomska geografija i teorije zavisnosti – sve posmatraju ekonomsku konvergenciju kao samo jedan mogući ishod, a divergencija je jednako moguća. Sada ćemo se bliže pozabaviti opisom ovih suprotstavljenih škola.

2.1. Hipoteza ekonomske konvergencije

Predviđanja o ekonomskoj konvergenciji datiraju još iz perioda klasičnih ekonomista, a pogotovo Dejvida Hjuma (David Hume).³ Takvo predviđanje je svakako našlo uporište i u optimističkom duhu evropskog prosvetiteljstva. Prvi moderni ekonomista koji je od ovih ideja stvorio jedan koherentan model bio je Robert Solou (R. Solow). Jedna pretpostavka je ključna prilikom predviđanja ekonomske konvergencije. Solovljev model rasta bazira se na makroekonomskoj jednačini proizvodnje tipa $Y = T * f(K, L)$, gde je prihod (Y) proizvod od T – koji

³ D. P. O'Brien, *The Classical Economists Revisited*, Princeton University Press, 2004.

se može protumačiti kao ukupna produktivnost faktora, tj. efikasnost alokacije kapitala i rada, i Kob-Daglasove (Cobb-Douglas) funkcije makroekonomske proizvodnje tipa f koja je određena nivoima uposlenog kapitala i rada.⁴ F je jedna funkcija koju karakterišu konstantni prinosi na uloženi kapital i opadajući prinosi na akumulaciju samo jednog od dva proizvodna faktora. Ovo implicira: što je veća tehnička opremljenost rada (K/R), to je veća marginalna produktivnost kapitala. Kako bar u teoriji marginalna produktivnost kapitala zapravo znači isplativost ovog proizvodnog faktora, to znači da će se kapital kretati iz zemalja sa visokom tehničkom opremljenošću (bogate zemlje) prema zemljama sa niskom tehničkom opremljenošću (siromašne zemlje). U dugom roku, tehnička opremljenost će se izjednačiti po zemljama, i to će dovesti do ekonomske konvergencije.

2.2. Suprotstavljene ideje u ekonomiji

U skorašnje vreme je ova hipoteza ekonomske konvergencije došla pod žestok udar sa raznih strana. Kritika hipoteze o konvergenciji uglavnom odražava nesigurnost i nepoverenje u njenu moć objašnjavanja i stepen uverljivosti, pošto je upravo divergencija a ne konvergencija obeležila veći deo globalnog rasta 20. veka.⁵ Još jedna kontradikcija hipotezi o konvergenciji je i značajan dokazni materijal koji govori o tome da se kapital u stvarnosti kreće od siromašnih prema bogatim zemljama a ne obratno.⁶ Posebno su dve škole ekonomskog mišljenja kritikovale hipotezu o konvergenciji. Povrh toga, i teorija o sveopštoj međuzavisnosti u ekonomskoj istoriji, takođe je iznela neke teorijske argumente protiv ekonomske konvergencije.

Teorija endogenog rasta, koja se takođe zove i nova teorija rasta, predstavljala je prvi pokušaj da se prevaziđe Solovljev neoklasični model rasta i njegova pretpostavka o konvergenciji.⁷ Razjašnjenje toga zašto se ova teorija zove *teorija endogenog rasta* pomaže da se shvati zašto se konvergencija više ne predviđa kao jedini mogući ishod. Solovljev model rasta bavio se procesom i efektima akumulacije faktora. Tehnološke promene nisu objašnjene i samim tim je varijabla T u jednačini rasta $Y = T * f(K, L)$ bila egzogena. Teorija endogenog rasta pokušava da modelira proces tehnoloških promena; tehnološki napredak se posmatra kao povratak investicijama na polju kapitala (bilo da je u pitanju fizički ili ljudski kapital). Ono što se naizgled čini kao nastavak Solovljevog modela rasta zapravo uklanja pretpostavku o konvergenciji. Romer i ostali zagovornici teorije endogenog rasta tvrde da ne mora nužno da dođe do opadajućih prinosa na akumulaciju kapitala, pošto investicije na polju kapitala

⁴ R. Barro, X. Sala-i-Martin, *Economic Growth*, MIT Press, 2003.

⁵ L. Pritchett, „Divergence. Big Time“, *Journal of Economic Perspectives*, no. 11, 1997, str. 3-17.

⁶ R. Lucas, „Why does not Capital Flow from Rich to Poor Countries?“, *American Economic Review*, no. 80, 1990, str. 92-96.

⁷ P. Aghion, P. Howitt, *Endogenous growth theory*, MIT Press, 1998.

često stvaraju propratne efekte u smislu tehnološkog napretka. Ali, ukoliko nema opadajućih prinosa na investicije na polju kapitala, onda se više ne može govoriti o predviđanju konvergencije.

Ekonomska geografija dolazi iz jedne drugačije perspektive i predstavlja noviju školu mišljenja koja smatra da su mogući ishodi ekonomskog razvoja, kako konvergencija, tako i divergencija.⁸ Ekonomska geografija se bavi odlukama kompanija o lokaciji proizvodnje. Odluka o lokaciji bazira se na dva suprotstavljena principa. S jedne strane, kompanija želi da ima proizvodnju na mestu gde su dobavljači i stručna radna snaga fizički blizu. Kako kompanije koje se bave proizvodnjom sličnih proizvoda slično i razmišljaju i sličnim se principima rukovode, onda je industrijska aglomeracija jedan mogući ishod. S druge strane, kompanije žele da budu u blizini potencijalnih kupaca svoje robe, kako bi se umanjili troškovi transporta. Ovakva razmatranja nalažu sledeće: kompanije će biti ravnomerno raspoređene na nekoj teritorijalnoj jedinici (pri tome ta jedinica može da bude država, ali isto tako i neka oblast slobodne trgovine kao što je Evropska unija ili Severnoamerička asocijacija slobodne trgovine). Dakle, ekonomska geografija akcenat stavlja na troškove koji se suprotstavljaju prednostima aglomeracije. Ako su troškovi veći, onda će korist od industrijske koncentracije biti manja, a samim tim je i veća mogućnost za ekonomsku konvergenciju. Nasuprot tome, ako korist od aglomeracije prevazilazi troškove, aglomeracija će se kao po pravilu dešavati, te će mnogo više industrijskih kapaciteta biti koncentrisano u pojedinim zemljama (regionima), što će za posledicu imati divergenciju. Ekonomska geografija uključuje i neke interesantne paradokse. Na primer, poboljšanja infrastrukture puteva i železnice u nekom siromašnom regionu (zemlji) stalno se pravdaju time što će se na taj način privući industrija u taj region. Ekonomska geografija, međutim, tvrdi da i suprotno može da bude tačno; *ceteris paribus* (ako sve drugo ostane isto), onda činjenica da su smanjeni troškovi transporta u neki siromašni region može čak i da odbije spoljne firme od ideje premeštanja kapaciteta u te siromašne krajeve (zemlje).

I na kraju, ali ne manja bitna, pojavljuje se teorija zavisnosti koja daje svoj doprinos razmatranjima o konvergenciji. Ova škola naglašava inerciju institucionalnih promena i predstavlja jednu noviju granu Nove institucionalne ekonomije.⁹ U ranoj fazi Nova institucionalna ekonomija je zastupala stanovište da se institucije razvijaju i napreduju tokom vremena. U dugom roku će efikasnije institucije zameniti manje efikasne.¹⁰ Ali, neprestana ekonomska divergencija između razvijenih i zemalja u razvoju ozbiljno je dovela u pitanje ova verovanja. U mnogim delovima sveta uporno su opstajala neefikasna institucionalna rešenja, kao što pokazuje ekonomski razvoj latinoameričkih zemalja u 19. i 20.

⁸ P. R. Krugman, *Development, Geography, and Economic Theory*, MIT Press, 1995.

⁹ D. C. North, *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge University Press, 1990.

¹⁰ D.C. North, R. P. Thomas, *ibidem*.

veku.¹¹ Da bi stvari bile još gore, čini se da je u mnogim od ovih slučajeva postignuta jedna forma ravnoteže koja je na nivou nižem od optimalnog. Ovakvi empirijski dokazi su interesovanja Nove institucionalne ekonomije usmerili na nova pitanja: Zašto često biva da su neefikasne institucije koje samo usporavaju ekonomski razvoj tako otporne na promene? Postoji li neki mehanizam zavisnosti u kojem istorijski, kulturni i uslovi sredine određuju razvojni put jedne zemlje?

Može se zaključiti sledeće: ekonomska teorija koja se zasniva na Solovljevom klasičnom modelu rasta daje argumente u prilog ekonomskoj konvergenciji, ali taj proces nikako nije automatski. Neki skorašnji modeli koji se baziraju na teoriji endogenog rasta, ekonomskoj geografiji i teoriji zavisnosti pokazuju da moraju da se steknu određeni uslovi da bi se desila ekonomska konvergencija. Prema tome, da li se ekonomska konvergencija dešava ili ne – više je empirijsko nego teoretsko pitanje. Time ćemo se baviti u delu rada koji sledi.

3. Izvori informacija

Za bilo kakvo istraživanje hipoteze konvergencije u Jugoistočnoj Evropi potrebni su pouzdani podaci. Hipoteza konvergencije može da se odnosi na nivoe produktivnosti, ali i na nivo BDP-a po stanovniku (drugi odeljak). Mi ćemo ovde koristiti podatke koji se odnose na BDP po stanovniku, jer su ovi podaci pouzdaniji i dostupniji. Sad se postavljaju pitanja: koje ćemo podatke koristiti, koji ćemo period izučavati i koliko su pouzdani podaci.

Za sve proučavane zemlje koristićemo podatke Medisona¹² (Maddison), dakle i kad su u pitanju zemlje Jugoistočne Evrope i druge zemlje sa kojima ih poredimo. Podaci Medisona dopunjeni su podacima Goda i Maa¹³ (Good, Ma) koji se odnose na BDP po stanovniku u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini u periodu 1870-1989. godine.

Ograničili smo se u istraživanju na period od 1870. do 2001. godine. Podaci koji se odnose na period pre 1870. godine nisu pouzdani čak i kad su u pitanju neke od današnjih zrelih ekonomija. Na primer, Medison ne nudi podatke za SAD na godišnjem nivou pre 1870, a i podaci koji se odnose na Nemačku mnogo su pouzdaniji nakon ujedinjenja 1871. godine. Pošto nas ovde interesuje Jugoistočna Evropa, onda je godina 1870. dobar početak; do te godine je, naime, samo jedna balkanska zemlja – Grčka ostvarila nezavisnost, nezavisnost druge dve zemlje – Srbije i Rumunije usledila je 1878. na Berlinskom

¹¹ S. L. Engerman, K. L. Sokoloff, „Factor Endowments, Institutions and Differential Paths of Growth among New World Economic“, u: S. Haber, ed.: *How Latin America Fell Behind*, Stanford University Press, 1997, str. 260-304.

¹² A. Maddison, *The World Economy. Historical Statistics*, OECD Development, Centre Studies, 2003.

¹³ D. Good, T. Ma, „The Economic Growth of Central and Eastern Europe, 1870-1989“, *European Review of Economic History*, no. 2, 1999, str. 103-137.

kongresu, a Bugarska je dobila autonomnost iste te godine. Godina 2001. je poslednja godina našeg istraživanja, što nameće potrebu da se oslanjamo samo na pouzdane podatke. Cifre koje govore o BDP-u po stanovniku u dolarima najbolje su izrazili Geri i Kemis (Geary-Khamis) 1990. godine, i ovi podaci omogućavaju poređenja tokom vremena, a podaci Medisona su dostupni samo do 2001. godine. Pokušali smo da iskoristimo podatke iz drugih izvora koji se odnose na period 2001-2005, ali kako je osnovna slika ostala nepromenjena, ipak smo odlučili iz razloga doslednosti da se oslanjamo samo na podatke Medisona (2003) i Goda i Maa (1999).

Koliko su pouzdani podaci Medisona i Goda i Maa? Podaci koji se odnose na period 1914-2001. kvalitetniji su od onih za period 1870-1913. Razlog je što su podaci za period 1914-2001. izvorni, verodostojni podaci o BDP-u. Za razliku od njih, podaci koji se odnose na zemlje Jugoistočne Evrope u periodu 1870-1913. izvedeni su na osnovu približnih procena. Metod približnih procena kad je BDP u pitanju je široko korišćena tehnika u slučajevima kad su podaci o nacionalnom dohotku zemlje škrti, ali je zato širok spektar drugih socio-ekonomskih podataka na raspolaganju.¹⁴ God i Ma (1999) – izvor informacija na koji se Medison oslanja u slučaju zemalja Jugoistočne Evrope sa izuzetkom Grčke – koristi podatke o 12 evropskih zemalja za koje postoje obimni podaci kad je nacionalni dohodak u pitanju, da bi se dobila jednačina regresije gde je BDP po stanovniku funkcija nekoliko približnih varijabli. Ovi podaci pokazuju stabilnu vezu između BDP-a po stanovniku i: (a) udela zaposlenih u nepoljoprivrednim delatnostima u radnoj snazi, (b) stope nataliteta i (c) pisama poslatih po stanovniku. U drugom koraku, procene BDP-a za Jugoistočnu Evropu baziraju se na procenjenim koeficijentima regresije i podacima koji su dostupni za faktore (a), (b) i (c). U ovom našem kontekstu su prednosti pristupa približne procene dvostruke. Prvo, približne procene nam pružaju podatke o periodu čak iz 19. veka. Kao što Medison kaže: „Iako odbacujem približne procene kao verodostojnu zamenu za direktne procene, izgleda da su one ipak dovoljno dobre da se popune praznine u bazi podataka do momenta dok direktne procene ne postanu dostupne.“¹⁵ I drugo, ovakve procene su od velikog značaja za one političke ili ekonomske jedinice koje još nisu formirane kao nezavisne države, pogotovo zato što su socio-ekonomski podaci koje ovaj metod približnih procena zahteva uglavnom dostupni i za relativno male teritorijalne jedinice. Tako su God i Ma 1999. mogli da procene BDP po stanovniku u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji, Bosni i Hercegovini, i to za vreme kad nijedna od ovih država nije bila nezavisna.

¹⁴ N. Crafts, „Gross National Products in Europe 1870-1910: Some New Estimates“, *Explorations in Economic History*, no. 20, 1983, str. 387-401.

¹⁵ A. Maddison, *The World Economy. Historical Statistics*, OECD Development, Centre Studies, 2003, str. 93.

Treba naglasiti da ni podaci za period 1914-2001. nisu baš idealni. Postoje tri razloga koji objašnjavaju njihove potencijalne mane. Prvo, sofisticirani računovodstveni metodi su uglavnom rezultirali iz hladnog rata i napora da se tačno izračuna veličina zapadnih ekonomija. Primeri su, recimo, zahtevi da se olakša procena potreba u slučaju Maršalove pomoći i podela obaveza u okviru NATO.¹⁶ Nasuprot ovome, komunističke zemlje nisu bile mnogo zainteresovane za nacionalno računovodstvo i to se očigledno odrazilo na kvalitet njihovih podataka. Drugo, podaci koji i postoje ograničenog su kvaliteta pošto tržišni mehanizmi cena nisu funkcionisali u komunističkim zemljama. I na kraju, ali ne manje bitno, tokom 19. i 20. veka Jugoistočnu Evropu su karakterisale česte promene granica. Samo je Grčka imala promene svojih granica 1832. (sticanje nezavisnosti), potom 1864, 1881, 1913, 1920, 1923. i 1946.¹⁷

Već smo pomenuli ranije da će mnogi podaci biti podvrgnuti i značajnoj reviziji. Jedan od glavnih ciljeva Mreže za monetarnu istoriju u Jugoistočnoj Evropi je upravo poboljšanje postojećih podataka, a članci Ivanova i Kostelenosa tokom konferencije pokazuju da se prilične revizije u budućnosti mogu očekivati u Bugarskoj i Grčkoj. Iako znamo da su ovakve procene u mnogim aspektima superiorne u odnosu na Medisona, mi se ipak iz nekoliko razloga nismo na njih oslanjali. Jedno očigledno ograničenje Ivanovljevih podataka je u tome što oni obuhvataju samo period od 1892. do 1945, dakle period bugarske istorije mnogo kraći od onog za koji smo mi zainteresovani. Glavni razlog našeg isključivog oslanjanja na podatke Medisona (2003) i Goda i Maa (1999) je doslednost podataka. Naime, sve serije podataka su prevedene u Geary-Khamis dolare iz 1990, što dozvoljava poređenja među zemljama tokom vremena.

4. Empirijski dokazi

4.1. Ko su „ekonomski lideri“ u periodu 1870-2001?

Obrazloženja koja idu u prilog hipotezi konvergencije nalažu potrebu da se definiše „ekonomski lider“ (drugi odeljak). Ovakvu ekonomiju karakteriše visoka tehnička opremljenost rada, i ona predstavlja uzor koji imitiraju ekonomije „sledbenice“. Iz zapadnoevropske perspektive posle Drugog svetskog rata, lider je ekonomija SAD-a.¹⁸ U našem slučaju je situacija složenija jer su ulogu lidera u periodu koji nas interesuje imale i Velika Britanija i SAD.

Slike 1 i 2 pokazuju iznose BDP-a po stanovniku za odabrane zemlje i to za godine 1870. i 2001. Godine 1870. Velika Britanija je bila lider. Njen BDP po sta-

¹⁶ A. Maddison, op. cit., str. 24.

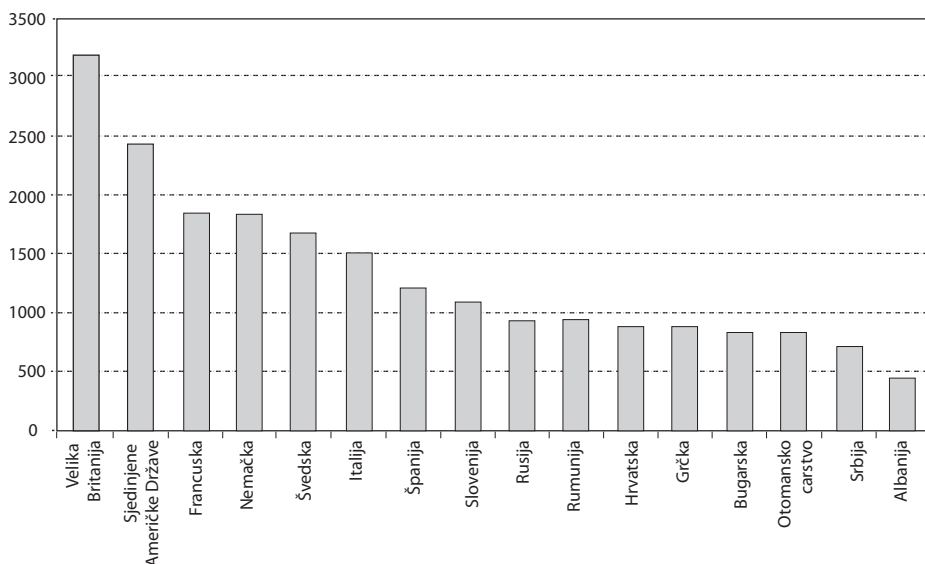
¹⁷ R. Clogg, *A Concise History of Greece*, Cambridge University Press, 2002, str. 42.

¹⁸ M. Abramovitz, M.: „Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind“, *Journal of Economic History* 46, 1986, str. 385-406; N. Crafts, G. Toniolo, eds.: *Economic growth in Europe since 1945*, Cambridge University Press, 1996.

novniku bio je 30% viši od BDP-a po stanovniku u SAD i 60% viši od odgovarajućeg pokazatelja za Nemačku i Francusku. Tokom narednih decenija vođstvo Velike Britanije je naglo opadalo. Krajem veka Sjedinjene Države su pretekle Britaniju u pogledu BDP-a po stanovniku.¹⁹ I sve do danas SAD ima veći BDP po stanovniku od bilo koje velike evropske zemlje. Pozicija Velike Britanije je opala i u okviru same Evrope, gde su Britaniju kasnih 1960-ih pretekle Zapadna Nemačka i Francuska. Još jedan primer kola sreće koje se okreće je 1990. godina i ujedinjenje Nemačke koje je ovu zemlju sada stavilo iza Francuske i Engleske. I kao što slika 2 pokazuje, ove tri najveće evropske ekonomije bile su gotovo izjednačene na prelasku u novi milenijum.

Ovaj kratak primer pokazuje da bi bilo pogrešno odabrati samo jednu zemlju kao ekonomskog lidera prilikom analize perioda 1870-2001. Smatramo da nije uputno označiti jednu zemlju kao univerzalnog lidera, već da je bolje posmatrati „kombinaciju“ SAD, Britanije, Francuske i Nemačke kao pokazni primer, tj. lider-ekonomiju kojoj ekonomije-sledbenice nastoje da se približe. Mi ćemo se stoga ovde oslanjati na prosečne podatke koji se odnose na sve četiri pomenute zemlje prilikom pokušaja da rast i razvoj Jugoistočne Evrope stavimo u istorijski kontekst.

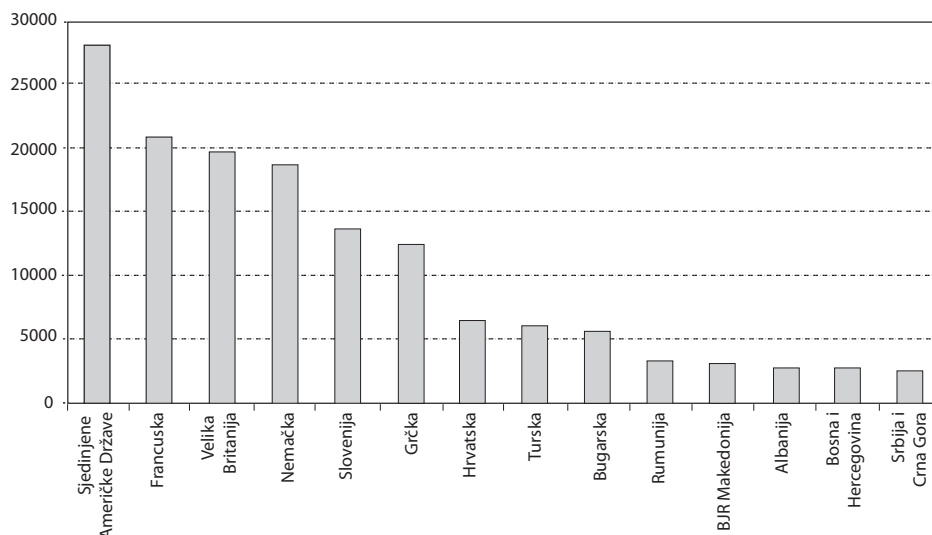
Slika 1. Nivoi BDP-a po stanovniku 1870. u odabranim evropskim zemljama i SAD (izraženo u američkim dolarima po kursu iz 1990)



Izvor: A. Maddison, *The World Economy. Historical Statistics*, OECD Development Centre Studies, 2003; D. Good, T. Ma, „The Economic Growth of Central and Eastern Europe, 1870-1989“, *European Review of Economic History*, no. 2, 1999, str. 103-137.

¹⁹ N. Crafts, „Forging Ahead and Falling Behind: The Rise and Relative Decline of the First Industrial Nation“, *Journal of Economic Perspectives*, 12, 1998, str. 193-210.

Slika 2. Nivoi BDP-a po stanovniku 2001. u zemljama Jugoistočne Evrope i drugim odabranim zemljama (izraženo u američkim dolarima po kursu iz 1990)



Izvor: A. Maddison, *The World Economy. Historical Statistics*, OECD Development Centre Studies, 2003.

4.2. 1870-1913: Prvo doba globalizacije

Hajde da se malo detaljnije pozabavimo slikom 1. Obično se industrijalizacija posmatra kao proces koji je počeo u Engleskoj a onda se proširio, prvo u zemlje Severozapadne Evrope: Belgiju, Francusku i Nemačku. Industrijalizacija se takođe prilično rano desila u Novoj Engleskoj. Tek u drugoj fazi se industrijalizacija proširila i van Severozapadne Evrope, tj. na periferne krajeve – Skandinaviju, Južnu Evropu, Centralnu i Jugoistočnu Evropu.²⁰

Slika 1 prikazuje gde su se u pogledu ekonomskog razvoja nalazile evropske zemlje 1870; slika prikazuje stanje u reprezentativnim zemljama skandinavske i južno-evropske periferije, kao i Rusije; Velika Britanija, SAD, Francuska i Nemačka nalazile su se ispred svih ostalih zemalja. Pozicija evropske periferije je ipak podjednako zanimljiva. Carska Rusija i Jugoistočna Evropa su bile ekonomski nazadnije u odnosu na skandinavsku i južnoevropsku periferiju. Balkanski nacionalni pokreti iz 19. veka krivicu za ekonomsku zaostalost svaljuju na otomansku okupaciju, a poređenje sa Rusijom, koja je bila otprilike na istom nivou kao Rumunija, ukazuje na to da su u tom periodu dejstvovala neke dublje sile koje su stvarale razliku između Istočne i Zapadne Evrope. Jedno od prvih istraživanja koje ovo objašnjava sproveo je Hajnal 1965. godine. Na osnovu detaljne studije evropskog demografskog iskustva, Hajnal je tvrdio da Zapadnu

²⁰ S. Pollard, *The Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe, 1760-1970*, Oxford University Press, 1981; R. Sylla, G. Toniolo, eds.: *Patterns of European Industrialization: The 19th Century*, Routledge, 1991.

Evropu – koju je on video omeđenu jednom virtuelnom linijom od Peterburga do Trsta – karakteriše demografski sistem zasnovan na prevenciji bolesti. U skladu sa Maltusovim idejama, ovaj sistem je tumačen kao prednost u odnosu na demografski sistem zasnovan na lečenju već ispoljenih bolesti u Istočnoj Evropi, te samim tim dovodi do većeg ekonomskog prosperiteta u dugom roku. Kako god tumačili ovo i druga objašnjenja, svi raspoloživi ekonomski indikatori govore u prilog tome da je u 19. veku Zapadna Evropa bila bogatija od Istočne.²¹ Treba napomenuti da je razlika na potezu Istok-Zapad kao u ogledalu odslikana i unutar Jugoistočne Evrope, gde je 1870. Slovenija bila najbogatija teritorija.

Treba dodati još dva zapažanja u odnosu na sliku 1: Rumunija je 1870. bila najbogatija od četiri balkanske zemlje koje su ostvarile autonomiju a kasnije i nezavisnost u 19. i ranom 20. veku (Grčka 1832, Rumunija 1859-1878, Srbija 1815-1878, Bugarska 1878-1908). Ovo gotovo sigurno odražava i prednost Rumunije u pogledu geografske pozicije u smislu plodne, obradive zemlje i obilja ravnica u oblasti tadašnjih dunavskih pokrajina Vlaške i Moldavije. S druge strane, Grčka, Srbija i Bugarska imaju u svom sastavu velike planinske vence i manje su pogodne za poljoprivredu. Prirodna bogatstva dunavskih pokrajina bila su itekako priznata u 19. veku, a poljoprivredni viškovi su vrlo rano stvoreni na dva vrlo napredna područja kao što su, na primer, Bukurešt i Jasi. Vredno je setiti se da su prve nade Grka za formiranje države u 19. veku rođene u dunavskim pokrajinama za vreme vladavine Fanariota i bivšeg ruskog oficira Aleksandrosa Ipsilantisa. Poljoprivredna bogatstva, na primer ravnice došle su mu glave jer je Turcima bilo lako da potuku Ipsilantisa i njegovu vojsku na takvom terenu. Za razliku od ovoga, grčki ustanak na Peloponezu koji se desio takođe 1821, ali par meseci kasnije u odnosu na Ipsilantisa u dunavskim pokrajinama, bio je uspešan jer je planinski teren pružio ključnu stratešku prednost Grcima.²²

Drugo opažanje tiče se Otomanskog carstva. Kolike su zapravo bile ekonomske razlike u 19. veku između Otomanskog carstva i evropskih teritorija koje su nastojale da se oslobode njegove vladavine? Ovo pitanje je delovalo nebitno u političkoj historiografiji 20. veka pošto je pretpostavka bila da balkanski nacionalni pokreti u 19. veku uživaju široku lokalnu podršku nezavisno od ekonomskih motivacija. Ipak, neka skorašnja istraživanja su pokazala da su ekonomski podsticaji često bili neophodni kako bi se pasivnoj seoskoj populaciji dokazale vrednosti političke nezavisnosti.²³ Najsnažniji podstrek ovog tipa svakako bi bio superiorni ekonomski učinak udružen sa željom da se sopstveno bogatstvo ne deli sa ostatkom carstva. Slika 1 međutim pokazuje da gotovo da nije bilo nikakve razlike između Otomanskog carstva i onih zemalja koje su pokušavale da se oslobode njegove vlasti (ili su to već i učinile). U slučaju Grčke ovo zapažanje je i podržano pričom tj. predanjem o tome da su mnogi Grci više voleli Otomansko carstvo nego novu grčku državu, i to isključivo iz ekonomskih razloga.²⁴

²¹ M. Mazower, *The Balkans*, Phoenix Press, 2001, str. 17-44.

²² R. Clogg, *A Concise History of Greece*, Cambridge University Press, 2002, str. 7-45.

²³ M. Mazower, op. cit., str. 45-76.

²⁴ R. Clogg, op. cit., str. 7-45.

Dok je Balkan bio najsiromašniji deo Evrope 1870. godine, zemlje Jugoistočne Evrope su u ovo doba kročile u jedan prilično obećavajući period globalne ekonomske istorije. Period 1870-1913. često se zove „prvo doba globalizacije“ i u tom periodu su sveprisutno blagostanje i konvergencija bili na snazi širom sveta.²⁵ U mnogim delovima sveta su ostvarivane visoke stope rasta, što pomaže da se objasni zašto je period 1870-1913. poznat i kao *Belle Epoque* svetske ekonomije. Posebno su prosperirale zemlje američkog kontinenta bogate resursima i obradivom zemljom. SAD i Kanada su ostvarivale prosečnu godišnju stopu rasta BDP-a po stanovniku od 1,8% i 2,3%, i samo ih je Argentina premašila sa 2,5%. Primeri Argentine i Kanade ukazuju na drugu bitnu stavku globalizacije iz perioda pre I svetskog rata. Globalizacija uključuje specijalizaciju, a specijalizacija je značila da će države bogate obradivom zemljom prosperirati kao rezultat prednosti u vidu poljoprivrede. Kanada i Argentina gotovo da i nisu imale industriju 1913, ali su zato obe države imale veći BDP po stanovniku od Francuske i Nemačke.²⁶

Da se države bogate samo uz pomoć poljoprivrede, ne bi bilo teško ni Balkanu da ostvari slične rezultate. Slika 2 pokazuje prosečne godišnje stope rasta u Jugoistočnoj Evropi od 1870. do 1913, upoređene sa stopama rasta ekonomija lidera, Rusije, skandinavske i južnoevropske periferije. Dve stvari se zapažaju. Prvo, sa godišnjom stopom od 1,5% Jugoistočna Evropa se razvijala istim tempom kao i ekonomski lideri, čak je imala i malu prednost nad skandinavskim zemljama. U ovoj prvoj epohi globalizacije deo Evrope koji je bio na gubitku bila je Južna Evropa sa prosečnim godišnjim stopama rasta od svega 1,0%. Ovaj nalaz, dobijen na osnovu podataka o ukupnom BDP-u, slaže se sa detaljnijim studijama o Južnoj Evropi iz ovog perioda.²⁷ Druge dve zemlje sa slabim ekonomskim učinkom bile su Rusija i Otomansko carstvo. Druga stvar se tiče toga što je u Jugoistočnoj Evropi bilo vrlo malo varijacija među zemljama, a stope rasta su varirale tek između 1,3% i 1,8%. Rekonstrukcije situacije u vezi sa BDP-om po stanovniku koje su izveli Ivanov i Kostelenos pokazuju da je industrija igrala neznatnu ulogu u slučajevima Bugarske i Grčke. Onda zvuči potpuno razumno tvrditi ili očekivati na osnovu već rečenog da je ovakav dobar učinak na polju ekonomskog rasta Jugoistočne Evrope u celosti u periodu 1870-1913. odslikavao poboljšanja u poljoprivredi i prodaji poljoprivrednih viškova u inostranstvu, pre nego stvarnu industrijalizaciju.

S obzirom na to da su stope rasta bile više na Balkanu nego u drugim delovima Evrope, koliko je onda stvarno postignuto u periodu do 1913. godine? Ovde je slika već nešto nejasnija. Čak ni Slovenija kao najnaprednija balkanska zemlja nije se približila nivou BDP-a po stanovniku Španije, koja je 1870. bila zemlja niskih prihoda a stope rasta i učinak koji je usledio uopšte nisu bili impresivni (slika 1 i tabela 2). Najveći uspeh u pogledu stvarnog učinka postignut je s nastupanjem Prvog svetskog rata, kada su sve balkanske zemlje izuzev Bosne i Hercegovine i Albanije bile bogatije od Otomanskog carstva i Rusije.

²⁵ K. O'Rourke, W. G. Jefferson, *Globalization and History: The Evolution of a 19th century Atlantic economy*, MIT Press, 1999.

²⁶ A. Maddison, *ibid.*

²⁷ G. Tortella, „Patterns of Economic Retardation and Recovery in South-Western Europe in the 19th and 20th Centuries”, *Economic History Review*, no. 47, 1994, str. 1-21.

Tabela 2. Prosečne godišnje stope rasta BDP-a po stanovniku

	1870-1913.	1918-1938. ²⁸	1950-1973.	1973-1989.	1989-2001. ²⁹
Severozapadna Evropa i SAD	1,5%	1,2%	3,5%	2,0%	1,4%
Francuska	1,5%	1,2%	4,0%	1,9%	1,5%
Nemačka	1,6%	1,6%	5,0%	2,1%	1,0%
Velika Britanija	1,0%	1,2%	2,4%	2,0%	1,7%
SAD	1,8%	0,7%	2,5%	2,0%	1,6%
Jugoistočna Evropa³⁰	1,5%	0,6%	4,9%	1,3%	2,6%
Albanija	1,4%		3,6%	0,5%	5,7%
Bugarska	1,4%	0,2%	5,2%	1,0%	1,5%
Grčka	1,4%	2,6%	6,2%	1,7%	1,8%
Rumunija	1,5%	-1,7%	4,8%	0,8%	1,4%
Turska	0,9%	1,8%	3,4%	2,4%	1,4%
Jugoslavija		1,3%	4,6%	2,3%	
Bosna i Hercegovina			3,5%	2,6%	2,8%
Hrvatska	1,4%		5,2%	2,6%	3,9%
Srbija i Crna Gora	1,8%		4,9%	2,8%	1,3%
Slovenija	1,3%		5,5%	2,5%	3,9%
Skandinavija	1,4%	2,4%	3,4%	2,3%	1,8%
Nemačka	1,6%	2,0%	3,1%	1,7%	2,0%
Finska	1,4%	2,7%	4,3%	2,7%	1,5%
Norveška	1,3%	2,8%	3,2%	3,0%	2,5%
Švedska	1,5%	2,1%	3,1%	1,7%	1,3%
Južna Evropa	1,0%	1,5%	5,3%	2,5%	2,2%
Italija	1,3%	1,3%	4,9%	2,6%	1,5%
Portugalija	0,6%	1,7%	5,4%	2,4%	2,7%
Španija	1,2%	1,4%	5,6%	2,6%	2,5%
Rusija	1,1%	1,9%	3,3%	1,0%	-1,8%

Izvor: Sopstvene kalkulacije bazirane na: Maddison (2003) i Good&Ma (1999).

²⁸ Stope rasta za međuratni period izračunate su tako što je vrednost iz 1913. uzeta kao važeća u 1918. godini. Ovakva procedura sprečava situaciju nerazaznavanja između stvarnog rasta nakon 1918. i oporavka koji je rezultirao gubicima u proizvodnji tokom I svetskog rata. U svim slučajevima naša procena vodi ka nižim stopama rasta. Ovaj sistem je primenjen da bi se izbegle veštački visoke stope rasta u međuratnom periodu. U slučaju Bugarske bi, na primer, stopa rasta u suprotnom bila 4,1%.

²⁹ Iz razloga već naznačenih u glavnom tekstu, za Albaniju, Bugarsku, Rumuniju i Rusiju je odabran period 1992-2001, a period 1995-2001. za sve zemlje nastale raspadom bivše Jugoslavije.

³⁰ Pošto se većina turskog BDP-a stvara van Jugoistočne Evrope, izračunavanje prosečnih godišnjih stopa rasta ne uključuje Tursku.

4.3. Međuratni period (1918-1938)

Međuratni period se obično predstavlja kao veliko odstupanje od globalnog ekonomskog uređenja koje je bilo na snazi pre 1913. godine. Porast protekcionizma je sve više ugrožavao ideale slobodne trgovine „lepe epohe“, a pravilo zlatnog standarda nije više imalo ulogu kao pre Prvog svetskog rata. Oba ova faktora objašnjavaju zašto se međuratni period često posmatra i kao reakcija na globalizaciju.

Ova slika postaje nešto blaža i bezopasnija kad se uporede stope rasta u međuratnom periodu sa onim ostvarenim u periodu 1870-1913. godine. Kao što se vidi u tabeli 2, međuratne stope rasta ostvarene u mnogim zemljama dobro se kotiraju u odnosu na stope rasta „lepe epohe“. Južnoevropska i skandinavski periferija, kao i Sovjetski Savez i Turska, brže su se razvijale posle nego pre Prvog svetskog rata, a usporavanje ekonomskog rasta nije bilo značajno ni u slučajevima ekonomskih lidera. Nije lako pomiriti ove iznenađujuće visoke stope rasta sa snishodljivim stavom ekonomskih istoričara kojim oni obično tretiraju međuratni period. Možda za sada najbolje objašnjenje koje nam je na raspolaganju za međuratni period je ono koje kaže da je u ovom periodu ostvarena industrijalizacija velikog broja perifernih ekonomija, tj. zemalja koje su bile gotovo isključivo poljoprivredne pre Prvog svetskog rata. Kako je međuratna deglobalizacija otežala tradicionalno oslanjanje na poljoprivredni sektor, periferne ekonomije su bile prinuđene da razvijaju sopstveni industrijski sektor. Stoga se tvrdi da su povoljni krajnji rezultati zapravo nastali kao posledica izuzetno nepovoljnih ekonomskih uslova na početku.

Očigledan izuzetak od ovog pravila bila je Jugoistočna Evropa. Balkanske zemlje su dostigle prosečnu godišnju stopu rasta od tek 0,6%. Dok je u periodu *Belle Epoque* Jugoistočna Evropa pomalo nadoknadila svoj usporeni rast iz prethodnog perioda, ovaj trend je opet promenjen u međuratnom periodu jer su tad balkanske zemlje opet posustale i usporile svoj razvoj. Kad malo bolje pogledamo, tabela 2 otkriva vrlo zanimljive razlike između pojedinih zemalja Jugoistočne Evrope. Prilično skroman rezultat sa stopom rasta od 0,6% imale su Bugarska i Rumunija, koje su bukvalno stagnirale u međuratnom periodu. Suprotno njima, novoosnovana Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (Jugoslavija) zabeležila je stopu rasta od 1,3%, što je otprilike slično stopi rasta koju su imali ekonomski lideri. Grčka je u međuratnom periodu imala stopu rasta od čak 2,6%.

Kako objasniti ovakav učinak Jugoistočne Evrope u međuratnom periodu? Nije lako dati jasan odgovor na ovo pitanje pošto su, recimo, Grčka i Jugoslavija imale znatno bolje rezultate od Bugarske i Rumunije. Možda se najbolje objašnjenje tiče obima u kom su naponi na polju industrijalizacije dali rezultate u pojedinim balkanskim zemljama u međuratnom periodu. U slučaju

Grčke se zna da je industrijalizacija tekla zavidnom brzinom.³¹ U Bugarskoj je bio upravo suprotan slučaj, gde je prema podacima Ivanova udeo industrije u BDP-u bio otprilike 10% u međuratnom periodu, i to se nije menjalo sve do 1913. godine. U vreme kad je deglobalizacija otežala oslanjanje na izvoz poljoprivrednih proizvoda, jedino što je preostalo kao pokretač održivog razvoja bila je industrijalizacija; dakle periferna ekonomija je ili stvarala jedan sekundarni sektor ili bi jednostavno došlo do prestanka rasta. Buduća istraživanja će morati da ustanove do koje mere ovakvi argumenti objašnjavaju i veliku razliku u rezultatima Rumunije i Jugoslavije.

4.4. Zlatno doba evropskog rasta (1950-1973)

Period 1950-1973. godine obično se posmatra kao zlatno doba (zapadno) evropskog ekonomskog razvoja.³² Godina 1950. obično se uzima kao godina početka ovog perioda, pošto se većina evropskih zemalja do tada vratila na predratne nivoe proizvodnje. Šok u cenama nafte iz 1973. godine obeležava kraj zlatnog doba, pošto je ta kriza ubrzala pad ekonomskog rasta koji je počeo još u kasnim 1960-im. Ekonomski lideri su u periodu 1950-1973. ostvarivali prosečnu godišnju stopu rasta od 3,5%. Privredno čudo – Zapadna Nemačka isticala se sa 5,0% u ovoj grupi. U slučaju Zapadne Evrope standardno objašnjenje ovih izuzetno visokih stopa rasta bazira se na dostizanju rasta SAD-a (SAD je u tom periodu imao stopu rasta od samo 2,5%). Zlatno doba evropskog ekonomskog rasta često se posmatra kao suštinski primer ekonomske konvergencije kako ju je predvideo Solovljev model rasta.³³

Do koje mere je zlatno doba zapadnoevropskog ekonomskog rasta našlo odraza u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi u kojima su mnogi delovi bili pod sovjetskom vlašću? Što se tiče Jugoistočne Evrope, tabela 2 pokazuje da je prednjačila Grčka sa stopom rasta od 6,2%, a pratile su je Bugarska (5,2%), Rumunija (4,8%) i Jugoslavija (4,6%). U ovom periodu je čak i Albanija dostigla prosečnu godišnju stopu rasta od 3,6%.

Prema mnogim ekonomistima, glavni problem komunizma kad je u pitanju podsticanje ekonomskog rasta bilo je neefikasno upošljavanje resursa. Videćemo kasnije da takva neefikasnost takođe objašnjava zašto su zemlje Jugoistočne Evrope pod komunizmom bukvalno stagnirale nakon prestanka zlatnog doba 1973. Ovakva surova ocena samo podstiče sledeće pitanje: Kako objasniti onda neverovatno ucinak i rast u Bugarskoj, Rumuniji i Jugoslaviji tokom 1950-ih i 1960-ih?

³¹ A. F. Freris, *The Greek Economy in the 20th Century*, Croom Helm, 1986; M. Mazower, *The Balkans*, Phoenix Press, 2001.

³² N. Crafts, G. Toniolo, G., eds., *ibidem*

³³ M. Abramovitz, M.: „Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind“, *Journal of Economic History*, 46, 1986, str. 385-406.

Hajekova pohvala efikasnosti na polju upošljavanja resursa u onim sistemima koji se pridržavaju i poštuju signale koje šalju cene, pomaže da se objasne različiti ekonomski ishodi u kapitalističkim zemljama nasuprot komunističkim.³⁴ Postoji ipak jedna ključna prednost komunističkih ekonomija: one imaju na raspolaganju mere prinude da sprovedu akumulaciju faktora. Korisno je ovde prisetiti se makroekonomske funkcije proizvodnje $Y = T * f(K, L)$ (odjeljak 2). Komunizam se muči sa uvećanjem T (ukupna produktivnost faktora, tj. stepen efikasnosti u kojem su faktori proizvodnje uposleni), ali je isto tako superioran u odnosu na kapitalizam kad je u pitanju uvećanje K i L. Komunistički režimi su imali kapacitet da postignu ono što je u međuratnom periodu bilo nemoguće za većinu balkanskih zemalja – industrijalizacija. Marks je tvrdio da će komunizam transformisati industrijske ekonomije koje karakteriše eksploatacija u benignije komunističke ekonomije. Istorijski posmatrano, takva transformacija se nikad nije desila, ali jedna druga, ne manje bitna, ipak se dogodila. U svojoj studiji ekonomije SSSR-a koji je imao jednako visoku stopu rasta u zlatnom dobu kao Bugarska, Rumunija ili Jugoslavija, Alen ovo stanje naziva: „od farme do fabrike“.³⁵ Drugim rečima, komunizam je ostvario industrijalizaciju ranije pretežno poljoprivrednih ekonomija.

Ekonomске istoričare zasigurno neće iznenaditi ovakva interpretacija. Geršenkron (Gerschenkron)³⁶ je već istakao da su zemljama koje su se kasno priključile industrijalizaciji bile potrebne – kako ih je on nazvao – „zamene za osnovne preduslove industrijalizacije“. Dok ovakve zamene zahtevaju samo ograničenu intervenciju države u srednjerazvijenim zemljama (kao što je bila Italija 19. veka), Geršenkron sugerise da bi jedna jaka vlada mogla da bude suštinska „zamena“ za potpuno nazadnu zemlju kao što je bila Rusija. Šta god neko da misli o političkom sistemu sovjetskog komunizma, ne može se poreći da je on stvorio strukturalnu promenu i ekonomski rast dotad neviđen u Istočnoj i Jugoistočnoj Evropi 1950-ih i 1960-ih godina.

4.5. 1973-1989: Od šoka izazvanog cenama nafte do pada komunizma

Nakon šoka izazvanog cenama nafte 1973. godine, globalni ekonomski uslovi su se promenili, a zlatno doba evropskog ekonomskog rasta je završeno. U većem delu sveta su stope rasta opale za otprilike 50% (tabela 2); rast u četiri zemlje ekonomska lidera je, na primer, opao za 3,5% do 2,0%.

Kako su se ponašale i kakav su učinak imale zemlje Jugoistočne Evrope u periodu od 1973. do pada komunizma 1989? Stope rasta su na Balkanu ipak

³⁴ F. A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, Routledge & Kegan Paul, 1960.

³⁵ R. C. Allen, *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*, Princeton University Press, 2003.

³⁶ A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard University Press, 1962.

opale mnogo više nego u zemljama Zapadne Evrope. Rumunija, Bugarska i Albanija su maltene stagnirale u potpunosti sa stopama rasta od blizu 1%, ili čak i manje od toga. Grčka i Jugoslavija su u ovom periodu ostvarivale stopu rasta od 1,7% tj. 2,3%.

Da li postoji način da se nekako pomiri ovako slab učinak Rumunije, Bugarske i Albanije sa pohvalama koje smo upravo uputili njihovim ekonomskim dostignućima tokom zlatnog doba? Kad smo pričali o Solovljevoj proizvodnoj funkciji $Y = T * f(K, L)$, rekli smo da se komunizam može smatrati uspešnijim od kapitalizma na polju povećanja K i L , ali je zato inferioran po pitanju efikasnog upošljavanja kapitala i radne snage; izuzetno slab rast u periodu 1973-1989. jednostavno odražava drugu stranu medalje. Visoke stope rasta su nakon Drugog svetskog rata mogle da se dostignu jednostavno akumulacijom faktora. Međutim, kasnije u toku procesa ekonomskog rasta, dalja akumulacija faktora je postala veoma teška. Kako da naterate ljude da rade više i naporanije ako je vlada već iskoristila mere prinude tako da ljudi u novoosnovanim fabrikama rade duže nego što je uobičajeno? Slična razmišljanja se odnose i na uvećanu akumulaciju kapitala koja je postajala sve teža i teža tokom 1970-ih i 1980-ih. Drugim rečima, nakon početnog perioda ubrzane akumulacije faktora, ekonomski rast pre svega rezultira iz pojačane efikasnosti upošljavanja resursa i novih tehnologija.³⁷ Ali, komunizam je upravo u ovome omanuo u periodu 1973-1989; „kreativne moći svojstvene jednoj slobodnoj civilizaciji“ bile su očigledno odsutne, kao što je Hajek već bio predvideo i to u vreme kad su komunističke zemlje još uvek imale visoke stope rasta.

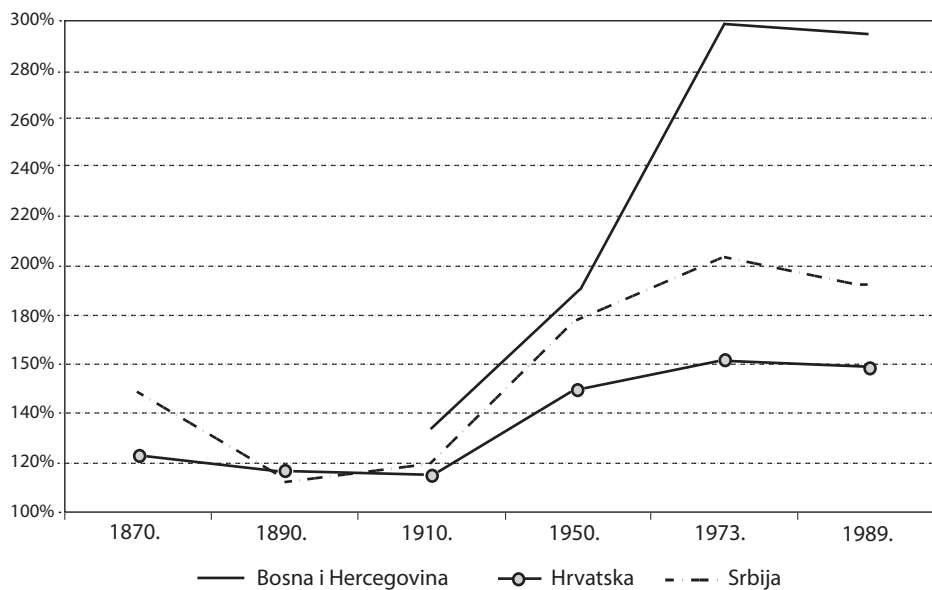
Jedina komunistička zemlja koja je izbegla tako okrutnu sudbinu bila je Jugoslavija, koja je od 1973. do 1989. postizala stopu rasta od 2,3%. Ovi podaci daju praktične dokaze da je Jugoslavija bila po dva osnova izuzetak u okviru komunističke Jugoistočne Evrope. Prvo, Jugoslavija se mnogo pre 1989. distancirala od centralizovanog sistema ekonomije, jer je u ovoj zemlji privatno preduzetništvo bilo dozvoljeno u obimu koji nije bio prihvatljiv u standardnim praksama komunističkih zemalja. I drugo, Jugoslavija je bila neobično dobro integrisana sa zapadnoevropskim ekonomijama.

I poslednje – ali podjednako važno – podaci korišćeni u ovoj studiji omogućavaju da se osvetli jedno veoma zanimljivo pitanje političke istorije: do koje je mere raspad Jugoslavije nakon 1991. bio podstaknut ekonomskim činionicima? Kao što pokazuje slika 1, „Slovenija, koja je tada pripadala carskoj Austriji, oduvek je bila najbogatiji deo onoga što će nakon Prvog svetskog rata postati Jugoslavija, sledile su Hrvatska i Srbija, a Bosna i Hercegovina je bila na poslednjem mestu.“ Slika 3 pokazuje prednost koju je Slovenija od 1870. do 1989. uživala u odnosu na Hrvatsku, Srbiju i Bosnu i Hercegovinu. Razlike u BDP-u po stanovniku rastle su u periodu od osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nakon Prvog svetskog rata do 1973, a onda su se te razlike stabilizovale na izuzetno viso-

³⁷ N. Crafts, G. Toniolo, G., eds., *ibid.*

kom nivou. Po pitanju BDP-a po stanovniku naši podaci pokazuju da je Slovenija bila za 59% bogatija od Hrvatske i 93% bogatija od Srbije neposredno pre raspada Jugoslavije.

Slika 3. Slovenački BDP po stanovniku u odnosu na Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku i Srbiju u periodu 1870-1989.



Izvor: Sopstvene kalkulacije bazirane na: Good&Ma (1999).

4.6. 1989-2001: Od pada komunizma do ulaska u novi vek

Da li se ekonomski rast Jugoistočne Evrope vratio na stari put posle političkih promena 1989? Nije tako jednostavno odrediti tačnu godinu za početak obračuna stopa rasta, pošto je prelazak sa komandne na tržišnu ekonomiju u svim zemljama doveo do znatnog pada proizvodnje u godinama nakon 1989. Stoga razmatranja nastavljamo ovako: u slučaju Grčke i Turske nije bilo razloga za odstupanje od 1989. kao bazne godine; za Sloveniju, Bugarsku i Rumuniju smo uzeli 1992. pošto su ove zemlje te godine imale najniži nivo BDP-a; za zemlje nastale raspadom Jugoslavije (osim Slovenije) uzeli smo 1995. pošto je te godine Dejtonski mirovni sporazum nanovo uveo neke oblike političke i ekonomske stabilnosti.

Slovenija i Hrvatska predstavljaju najuspešnije ekonomije Jugoistočne Evrope i dostizale su stopu rasta blizu 4%. Suprotno tome, Rumunija i Bugarska su ostvarivale stopu rasta od samo 1,5% tj. 1,4%. Dakle, Hrvatska ima viši nivo BDP-a

kao i više stope rasta BDP-a po stanovniku nego Rumunija i Bugarska. Na političkom planu, međutim, Bugarska i Rumunija ulaze u Evropsku uniju 2007, dok Hrvatska uživa samo status zemlje kandidata za članstvo u EU. Ovo pokazuje da odluke Evropske unije o članstvu nisu utemeljene isključivo na ekonomskim pitanjima.

4.7. Nivoi BDP-a po stanovniku u ekonomijama zemalja Jugoistočne Evrope posmatrani u odnosu na ekonomske lidere

Do sada smo uporedili stope rasta za pet različitih potperioda od 1870. do 2001. U ovom odeljku ćemo se pozabaviti hipotezom konvergencije na drugi način: Kako su se nivoi BDP-a po stanovniku u zemljama Jugoistočne Evrope menjali u odnosu na zemlje ekonomske lidere? Tabela 3 pokazuje naše proračune za 9 odabranih godina, a slike 4-6 vizuelno prikazuju naše rezultate.

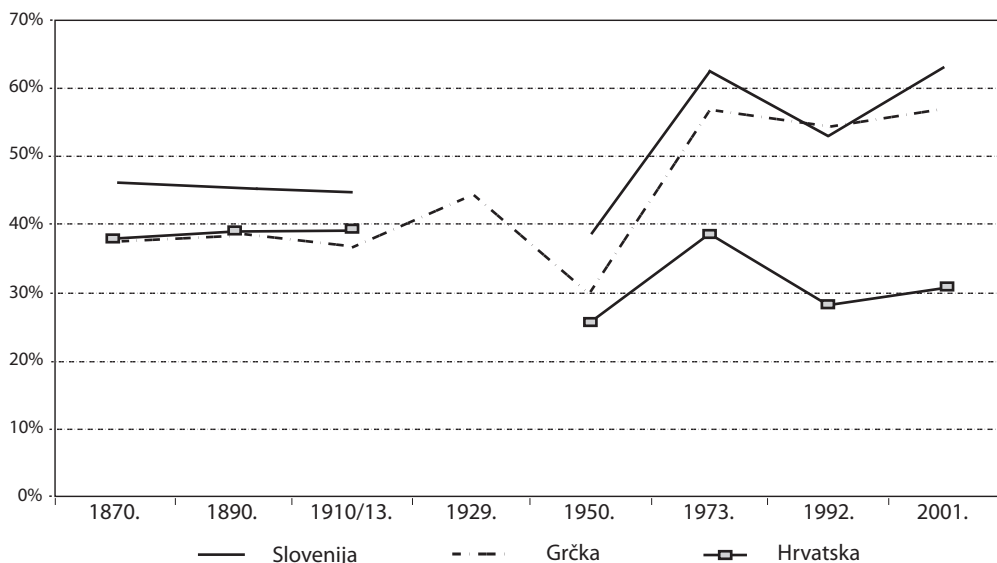
Tabela 3. Nivoi BDP-a po stanovniku u odnosu na SAD, Francusku, Veliku Britaniju i Nemačku (neponderisani proseki), 1870-2001.

	1870.	1890.	1910.	1913.	1929.	1950.	1973.	1992.	2001.
Slovenija	46,3%	45,4%	45,1%			38,5%	62,8%	52,9%	63,0%
Grčka	37,6%	38,6%		36,7%	44,3%	29,9%	56,9%	54,7%	57,0%
Hrvatska	37,9%	38,9%	39,2%			25,6%	38,8%	28,0%	31,0%
Turska	35,3%			28,0%	22,9%	25,3%	25,9%	30,2%	27,5%
Bugarska	35,9%	37,1%	36,7%	35,4%	22,3%	25,7%	39,3%	26,5%	25,7%
Rumunija	39,8%	40,8%	41,8%	40,1%	21,8%	18,4%	25,9%	15,0%	14,4%
Albanija	19,1%	19,6%	19,6%	18,7%	17,5%	15,6%	16,9%	9,2%	12,8%
Bosna i Hercegovina			33,9%			20,3%	21,1%	12,8%	12,7%
Srbija i Crna Gora	31,3%	40,2%	37,9%			21,6%	30,9%	17,2%	11,4%

Izvor: Sopstvene kalkulacije bazirane na: Maddison (2003) i Good&Ma (1999).

Ako uporedimo relativne nivoe BDP-a po stanovniku 1870. i 2001. godine, primetićemo da su se Slovenija i Grčka približile ekonomijama država lidera, a sve druge zemlje su zabeležile udaljavanje od njih. Rumunija se izdvaja po izuzetnom neuspehu jer je sa 39,8% 1870. pala na 14,4% 2001. godine.

Slika 4. Nivoi BDP-a po stanovniku u Sloveniji, Grčkoj i Hrvatskoj, u odnosu na SAD, Francusku, Veliku Britaniju i Nemačku (neponderisani prosek), 1870-2001.

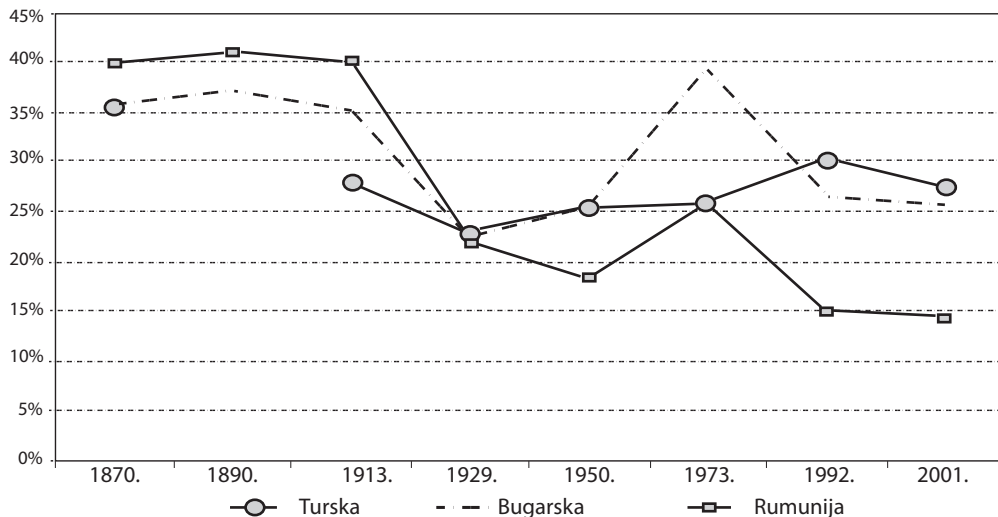


Izvor: Sopstvene kalkulacije bazirane na: Maddison (2003) i Good&Ma (1999).

Godine 2001. samo su dve zemlje Jugoistočne Evrope, Slovenija (63,0%) i Grčka (57,0%), imale nivoe BDP-a po stanovniku koji je iznosio više od 50% od nivoa BDP-a po stanovniku ekonomskih lidera. Hrvatska, treća po bogatstvu balkanska zemlja, prilično je zaostajala sa samo 31,0%. Na drugom kraju nalaze se četiri zemlje koje su imale nivoe BDP-a po stanovniku koji su iznosili manje od 15% u odnosu na ekonomske lidere: Rumunija (14,4%), Albanija (12,8%), Bosna i Hercegovina (12,7%) i Srbija i Crna Gora (11,4%).

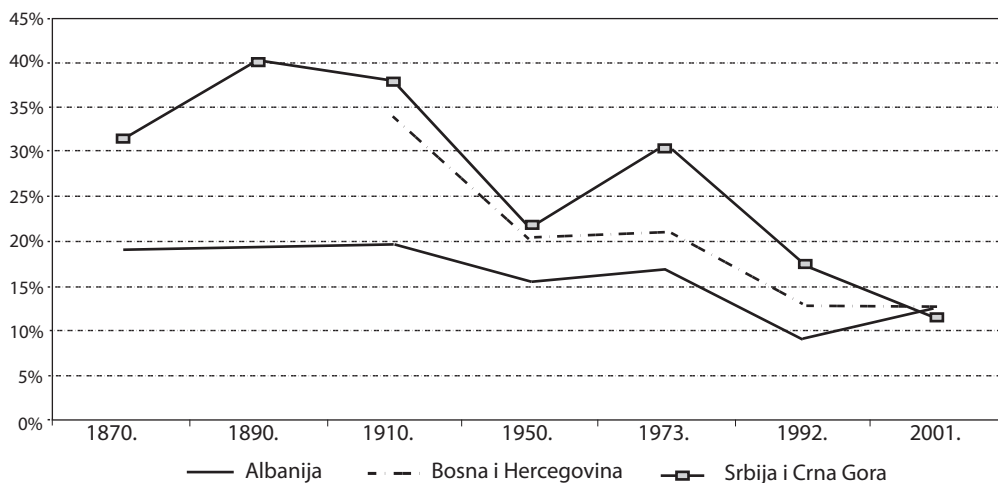
Kada su se dogodile konvergencija i divergencija? Jedini period kad se konvergencija dešavala istovremeno u svih devet posmatranih zemalja je zlatno doba evropskog ekonomskog rasta od 1950. do 1973. godine. Stoga možemo da zaključimo da je period 1950-1973. takođe predstavljao i zlatno doba ekonomskog rasta zemalja Jugoistočne Evrope. Što se tiče sveukupnog perioda posle Drugog svetskog rata, slika je složenija: od 1950. naovamo samo su se četiri zemlje približile ekonomskim liderima: Slovenija, Grčka, Hrvatska i Turska.

Slika 5. Nivoi BDP-a po stanovniku u Turskoj, Bugarskoj i Rumuniji, u odnosu na SAD, Francusku, Veliku Britaniju i Nemačku (neponderisani prosek), 1870-2001.



Izvor: Sopstvene kalkulacije bazirane na: Maddison (2003) i Good&Ma (1999).

Slika 6. Nivoi BDP-a po stanovniku u Albaniji, Bosni i Hercegovini i Srbiji i Crnoj Gori, u odnosu na SAD, Francusku, Veliku Britaniju i Nemačku (neponderisani prosek), 1870-2001.



Izvor: Sopstvene kalkulacije bazirane na: Maddison (2003) i Good&Ma (1999).

5. Zaključak

Ovaj rad je motivisala hipoteza o konvergenciji, tj. hipoteza koja kaže da ekonomske zakonitosti pokreću jedan proces u kom se siromašnije zemlje približavaju bogatijima. Izabравši kao repere ekonomije SAD, Francuske, Velike Britanije i Nemačke, istraživali smo da li su im se približile ekonomije zemalja Jugoistočne Evrope u periodu od 1870. do 2001. godine.

Objasnili smo zašto ekonomska teorija sugerise da se konvergencija dešava između bogatih i siromašnih zemalja. Pomenuli smo i neke novije ekonomske teorije koje vide konvergenciju kao jedan od mogućih ishoda ekonomskog razvoja. Ove teorije, bazirane uglavnom na teoriji endogenog rasta i ekonomskoj geografiji, podvlače postojanje potencijala za dugoročnu ekonomsku divergenciju.

A onda smo se okrenuli glavnom pitanju kojim se bavi ovaj rad: do koje su se mere od 1870. naovamo ekonomije zemalja Jugoistočne Evrope približile zrelijim ekonomijama Severozapadne Evrope – koju predstavljaju Francuska, Velika Britanija i Nemačka – i SAD-a? U skladu sa preovlađujućom literaturom na temu ekonomskog rasta, razlikujemo pet različitih perioda: 1870-1913, tj. prvo doba globalizacije; 1918-1938, međuratni period; 1950-1973, zlatno doba evropskog ekonomskog rasta; 1973-1989, od šoka izazvanog cenama nafte 1973. do pada komunizma u Jugoistočnoj Evropi; 1989-2001. godine.

Našli smo da su zemlje Jugoistočne Evrope uživale prilično pristojnu stopu rasta od 1,5% u toku prvog doba globalizacije. Pošto je stopa rasta ekonomija lidera u tom periodu bila gotovo isto tolika, može se reći da balkanske zemlje nisu ni konvergirale ni divergirale. U međuratnom periodu govorimo o divergenciji jer je stopa rasta balkanskih zemalja (0,6%) bila znatno niža od stope SAD-a, Velike Britanije, Francuske i Nemačke (1,2%). Ipak, u međuratnom periodu su Grčka i Jugoslavija imale stopu rasta višu od stope ekonomija lidera. Ovo smo objasnili kroz izuzetno uspešne napore na polju industrijalizacije u obe zemlje. Nakon Drugog svetskog rata su se ekonomske prilike na Balkanu promenile nabolje. Jedini period kad se u svih devet posmatranih zemalja istovremeno dešavala konvergencija je period zlatnog doba evropskog ekonomskog razvoja između 1950 i 1973. godine. Nakon 1973. rast je prilično usporen u Bugarskoj, Rumuniji i Albaniji, dok se jugoslovenska liberalna ekonomska politika ipak isplatila. Posle pada komunizma 1989, Slovenija i Hrvatska su se izdvojile kao dve najuspešnije ekonomije u tranziciji zemalja Jugoistočne Evrope, sa stopom rasta ekonomije od 4%.

I na kraju, možemo reći da se posmatrano u evropskom kontekstu ekonomski rast zemalja Jugoistočne Evrope u periodu 1870-2001. teško može smatrati uspešnim. Uporedivši nivoe BDP-a po stanovniku 1870. i 2001. zaključili smo da su se samo Slovenija i Grčka približile ekonomskim liderima, dok su se sve druge zemlje od njih udaljile. Momentalno samo Slovenija i Grčka uživaju nivoe BDP-a po stanovniku, koji iznosi nešto više od 50% BDP-a po sta-

novniku ekonomskih lidera, a čak šest od jedanaest balkanskih zemalja ima BDP po stanovniku koji je manji od 20% dohotka po stanovniku zemalja ekonomskih lidera. Posmatrano iz pozitivnog ugla, ipak se može zaključiti da je ekonomski rast od pada komunizma do danas bio povoljan, tako da se buduća politička i ekonomska integracija balkanskih zemalja u Evropsku uniju čini kao nezaustavljiv proces.

Literatura

- Abramovitz, M.: „Catching Up, Forging Ahead, and Falling Behind“, *Journal of Economic History*, 46, 1986, str. 358-406.
- Aghion, P. – owitt, P.: *Endogenous growth theory*, MIT Press, 1998.
- Allen, R.: *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*, Princeton University Press, 2003.
- Barro, R. – Sala-i-Martin, X.: *Economic Growth*, MIT Press, 2003.
- Clogg, R.: *A Concise History of Greece*, Cambridge University Press, 2002.
- Crafts, N. – Toniolo, G., eds.: *Economic growth in Europe since 1945*, Cambridge University Press, 1996.
- Crafts, N.: „Forging Ahead and Falling Behind: The Rise and Relative Decline of the First Industrial Nation“, *Journal of Economic Perspectives*, 12, 1998, str. 193-210.
- Crafts, N.: „Gross National Products in Europe 1870 – 1910: Some New Estimates“, *Explorations in Economic History*, no. 20, 1983, str. 387-401.
- Engerman, S. L. – Sokoloff, K. L.: „Factor Endowments, Institutions and Differential Paths of Growth among New World Economic“, Haber, S., ed.: *How Latin America Fell Behind*, Stanford University Press, 1997, str. 260-304.
- European Commission: http://ec.europa.eu/comm/enlargement/countries/index_en.htm (official information on the enlargement of the European Union), 2006.
- Freris, A. F.: *The Greek Economy in the 20th Century*, Croom Helm, 1986.
- Gerschenkron, A.: *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard University Press, 1962.
- Good, D. – Ma, T.: „The Economic Growth of Central and Eastern Europe, 1870-1989“, *European Review of Economic History*, no. 2, 1999, str. 103-137.
- Hajnal, J.: „European Marriage Patterns in Perspective“, Glass, D. V. – Eversley, D. E. C., eds.: *Population in History*, Aldine Publishing Company, 1965, str. 101-143.

-
- Hayek, F. A.: *The Constitution of Liberty*, Routledge & Kegan Paul, 1960.
 - Krugman, P. R.: *Development, Geography, and Economic Theory*, MIT Press, 1995.
 - Lucas, R.: „Why does not Capital Flow from Rich to Poor Countries?“, *American Economic Review*, no. 80, 1990, str. 92-96.
 - Maddison, A.: *The World Economy. Historical Statistics*, OECD Development Centre Studies, 2003.
 - Mazower, M.: *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Clarendon Press, 1991.
 - Mazower, M.: *The Balkans*, Phoenix Press, 2001.
 - North, D. C. – Thomas, R. P.: *The Rise of the Western World. A New Economic History*, Cambridge University Press, 1973.
 - North, D. C.: *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge University Press, 1990.
 - O'Brien, D. P.: *The Classical Economists Revisited*, Princeton University Press, 2004.
 - O'Rourke, K. – Jefferson, W. G.: *Globalization and History: The Evolution of a 19th century Atlantic economy*, MIT Press, 1999.
 - Pollard, S.: *The Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe, 1760-1970*, Oxford University Press, 1981.
 - Pritchett, L.: „Divergence. Big Time“, *Journal of Economic Perspectives*, 11, 1997, str. 3-17.
 - Sylla, R. – Toniolo, G., eds.: *Patterns of European Industrialization: The 19th Century*, Routledge, 1991.
 - Tortella, G.: „Patterns of Economic Retardation and Recovery in South- - Western Europe in the 19th and 20th Centuries“, *Economic History Review*, no. 47, 1994, str. 1-21.

PROF. DR DRAGANA GNJATOVIĆ
Geoekonomski fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd

POLITIKA STABILIZACIJE DEVIZNOG KURSA DINARA ZA VREME VELIKE SVETSKE EKONOMSKE KRIZE*

Rezime: *Posle kratkotrajne konvertibilnosti dinara 1931. godine, Narodna banka Kraljevine Jugoslavije bila je prinuđena da odustane od primene zlatno-deviznog standarda. Valutno-finansijska kriza međunarodnih razmera, kao deo Velike svetske ekonomske krize, teško je pogodila nacionalnu valutu. Jugoslovenska vlada i rukovodstvo Narodne banke bili su primorani da pribegnu nizu intervencionističkih mera koje su imale za cilj stabilizaciju deviznog kursa dinara.*

Ključne reči: *devizni kurs dinara, Velika svetska ekonomska kriza, politika stabilizacije deviznog kursa, Kraljevina Jugoslavija*

PROFESSOR DRAGANA GNJATOVIĆ, PHD
Geoeconomics Faculty, Megatrend University, Belgrade

THE DINAR EXCHANGE RATE STABILIZATION POLICY DURING GREAT DEPRESSION

Abstract: *After a short period of the dinar convertibility in 1931, the National Bank of the Kingdom of Yugoslavia was forced to abolish the gold-exchange standard. The national currency was seriously hit by a global monetary-financial crisis that came as a part of the world's Great Depression. The Yugoslav government and National Bank management were compelled into a series of interventionist measures with a view to stabilising the dinar exchange rate.*

Key words: *the dinar exchange rate, Great Depression, exchange rate stabilisation policy, The Kingdom of Yugoslavia*

* Rad je predstavljen na Drugom sastanku Mreže za monetarnu istoriju Jugoistočne Evrope, 12-13. aprila 2007. godine u Beču.

1. Uvod

Posle Prvog svetskog rata, u Kraljevini Jugoslaviji bili su liberalni uslovi privređivanja. Međutim, tokom Velike svetske ekonomske krize vlada i rukovodstvo Narodne banke bili su prinuđeni da se oslone na državni intervencionizam bez presedana u dotadašnjoj praksi. Cilj intervencionističkih mera u monetarnoj oblasti bio je očuvanje stabilnosti deviznog kursa nacionalne valute. Jedan od ključnih problema bio je nagli pad deviznog priliva na računu tekućih transakcija platnog bilansa.

U prvom delu rada dat je kratak osvrt na kratkotrajnu primenu zlatno-deviznog standarda u Kraljevini Jugoslaviji. Godine 1931, posle pet godina faktičke stabilizacije nacionalne valute, bila je zakonom sankcionisana konvertibilnost dinara. Međutim, u kriznim uslovima privređivanja, primena zlatno-deviznog standarda trajala je samo 101 dan.

Razmatranju glavnih uzroka pada deviznih prihoda zemlje u vreme Velike svetske ekonomske krize posvećen je drugi deo rada. Pad prihoda od izvoza robe i usluga samo je jedan od uzroka, a do ovog pada je velikim delom došlo zbog potpisivanja brojnih bilateralnih klirinških sporazuma. Važan razlog pada deviznog priliva zemlje bila je i suspenzija reparacionih plaćanja Nemačke. Istovremeno, državni budžet je dodatno opterećen deviznim izdancima kad je Stalni sud međunarodne pravde u Hagu presudio u korist Francuske povodom valute u kojoj će Jugoslavija plaćati dugove Kraljevine Srbije.

U trećem delu rada govori se o ključnim merama politike stabilizacije dinara: privremenim restrikcijama uvoza određenih vrsta robe i usluga i privremenoj suspenziji otplate spoljnog duga, koja je dovela do potpisivanja niza konvencija sa stranim porterima (držaocima) obveznica državnih zajmova Kraljevine Jugoslavije.

U zaključnom delu rada razmatra se koliko je primenjena politika stabilizacije deviznog kursa dinara za vreme Velike svetske ekonomske krize bila uspešna.

2. Zlatno-devizni standard

O kursu dinara prema drugim evropskim valutama krajem 1918. i tokom 1919. godine teško je suditi, jer se dinar posle ratnih godina ponovo pojavio na svetskim berzama novca tek maja 1920. godine. Po završetku Prvog svetskog rata Švajcarska zauzima ključni položaj na svetskom deviznom tržištu, zahvaljujući stabilnosti svoje valute i slobodi devizno-valutnog prometa koja je u ovoj zemlji bila sačuvana i za vreme rata. Zbog toga je neposredno posle rata, u odsustvu zlata u novčanom saobraćaju, švajcarski franak postao valuta sa kojom je najrealnije mogla da se uporedi stabilnost ostalih evropskih valuta, a švajcarske berze u Ženevi i Cirihi glavna novčana tržišta. Na ciriškoj berzi,

kurs dinara varirao je od maja do oktobra 1920. godine između 20,41 i 33,65 švajcarskih franaka za 100 dinara. Od oktobra 1920. godine počinje vrtoglavi pad dinara zbog inflatornog finansiranja državnih rashoda i zamene kruna bivše Austro-Ugarske monarhije za dinare. Novčani opticaj porastao je 4,5 puta u odnosu na prethodnu godinu i iznosio 3,4 milijarde dinara! Dinar je od oktobra 1920. do januara 1923. godine pao sa 20,41 na 3,69 švajcarskih franaka za 100 dinara.¹ Ovo je ujedno bila i najniža vrednost dinara zabeležena na švajcarskim berzama između dva svetska rata.

Pored inflacije novca koja je sistematski vršena od strane države zaduživanjem kod Narodne banke, od oslobođenja pa do kraja 1921. godine, kao i zamene kruna za dinare, na pad vrednosti dinara u prvim posleratnim godinama uticalo je i ponašanje privatnog kapitala. Obilje novca u opticaju stvaralo je iluziju i o obilnom kapitalu i nastao je ekonomski polet u industriji, trgovini i bankarstvu. Osnivana su mnoga akcionarska društva, ali ne uplaćenim kapitalom već menicama i kreditima. Gradilo se i zidalo, čemu je pogodovala stabilnost nominalnih kamatnih stopa, koja je u inflatornoj situaciji uticala na pad realnih kamata.² Upravo je inflacija privatnog kapitala izazvala sunovratni pad dinara u toku 1922. godine, jer je tada država već bila prestala da se zadužuje kod Narodne banke.

2.1. Deflaciona politika

Sa 1922. godinom prestaje inflatorno finansiranje budžetskih rashoda i inflatorno kreditiranje industrije i trgovine i započinje period vođenja deflacione politike. Deflaciona politika u zemlji počela je zakonskim regulisanjem zaduživanja države kod Narodne banke, a nastavljena je restriktivnom kreditnom politikom Narodne banke. Već početkom 1923. godine, Narodna banka iscrpljuje zakonski redovni kontingent novčanica u opticaju, pa nije bilo mogućnosti za povećanje meničnih kredita. Naime, prema Zakonu o Narodnoj banci iz 1920. godine, redovni kontingent novčanica u opticaju nije mogao biti veći od trostruke vrednosti bančine podloge u zlatu i devizama. Sa restrikcijom kredita Narodne banke počinje prva bankarska kriza u zemlji posle rata. Bankari su se snažno usprotivili restriktivnoj politici Narodne banke. Oni su zahtevali izmenu zakona, smatrajući da povećanje novčanog opticaja namenjenog industriji i trgovini neće štetiti dinaru. Narodna banka je objašnjavala, međutim, da ne treba svaku privrednu radnju bezuslovno smatrati produktivnom, jer su mnoga akcionarska društva u industriji nicala bez realne materijalne podloge.

Tokom 1923. i 1924. godine, novi krediti nisu davani i rast cena je zaustavljen. Banke i preduzeća su pod silom ekonomske prinude morali da počnu da

¹ *Spomenica Narodne Banke 1884-1893*, Narodna banka Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1934, str. 165.

² S. Šećerov, *Naše finansije 1918-1925*, Napredak, Beograd, 1926, str. 68.

se ponašaju racionalnije i da se reše svih onih nelikvidnih poslova u kojima se lakomisleno rasipao novac. Privatni kapital se tako prilagodio situaciji u kojoj je vrednovanje domaćeg novca postalo prevashodni način svakodnevnog ekonomskog ponašanja. Zahvaljujući brzom reagovanju na nove uslove privređivanja, banke su gotovo bezbolno prebolele krizu do početka 1925. godine, kada je Narodna banka ponovo počela da daje nove kredite. Istina, nekoliko industrijskih firmi i novčanih zavoda je bankrotiralo, ali uzrok njihovom bankrotstvu nije bila kriza, već njihov „nepametan rad“.³

Novе ekonomske mere odmah su se odrazile na vrednost dinara. Dinar počinje da se oporavlja, i do kraja 1924. godine u Cirihu vredeo je 7,45 švajcarskih franaka za 100 dinara.

2.2. Otkup izvozničkih trećina

Deflaciona politika vođena je u Kraljevini SHS do sredine 1925. godine, kada se vrednost dinara na ciriškoj berzi popela na 9,12 švajcarskih franaka za 100 dinara. Ministarstvo finansija i Narodna banka su tada odlučili da prekinu sa primenom mera snaženja kursa dinara, jer je deflacija pretila da parališe privredni život u zemlji. Kako su državne finansije bile sređene, budžetska 1924-1925. godina završena sa suficitom, cene se smirile, a banke nastavile svoj normalni rad; stekli su se uslovi da se dinar na svetskim berzama stabilizuje.

Za stabilizaciju deviznog kursa dinara bilo je neophodno, ali ne i dovoljno, održavati njegovu kupovnu moć u zemlji na određenom nivou. Trebalo je merama devizne politike održavati njegovu kursnu vrednost u odnosu na vrednost vodećih evropskih valuta. Za održavanje pariteta dinara prema glavnim evropskim valutama, Narodna banka je morala da raspolaže finansijskim sredstvima, odnosno dovoljnom količinom deviznih rezervi. Do deviznih rezervi Narodna banka je dolazila otkupom deviza iz izvozničkih trećina i berzanskih viškova, prema Uredbi o regulisanju prometa devizama i valutama od 31. decembra 1922. godine. Izvoznici svih važnijih izvoznih artikala (sve vrste žita, brašno, mekinje, živa stoka, meso, mast, prerađevine od mesa, sirova i prerađena koža, drvo i sve izrade od drveta, prerađeno i osušeno voće izuzimajući pekmez, živina, jaja, konoplja, cement i kamen za izradu cementa – tupina) bili su dužni da posredstvom ovlašćenih novčanih zavoda za otkup deviza polože trećinu svojih prihoda Narodnoj banci.⁴ Narodna banka je prikupljene devize koristila za plaćanja države u inostranstvu (otplata anuiteta državnih dugova, isplata državnih porudžbina u inostranstvu) i za intervencije na berzama novca. Intervencije emisionih banaka na stranim berzama sastojale su

³ Ž. Topalović, „Dinarsko pitanje“, u knjizi: *Valutna reforma u Jugoslaviji*, Napredak, Beograd, 1930, str. 9-10.

⁴ G. Brašić, *Devizno-valutni propisi i njihov uticaj na spoljnu trgovinu*, Štamparija Drag. Gregorio, Beograd, 1939, str. 44.

se iz prodaje deviza, odnosno kupovine domaće valute u trenucima kada bi vrednost domaće valute zbog preterane ponude imala tendenciju pada ili iz kupovine deviza, odnosno prodaje domaće valute kada bi domaća valuta usled preterane tražnje imala tendenciju rasta.

Otkupom izvoznčkih trećina stvorena je 1923. godine devizna rezerva u iznosu približno 216 miliona dinara. Ovom rezervom se intervenisalo na švajcarskim berzama u Ženevi i Cirihi u cilju jačanja kursa dinara. Međutim, već naredne 1924. godine, sa porastom prihoda od izvoza pokazalo se da Banka jedva raspolaže dovoljnim dinarskim sredstvima za otkup trećine izvoznčkih deviza i berzanskih viškova, što je, naravno, moglo nepovoljno da se odrazi na mogućnosti njene intervencije na stranim berzama. Trebalo je, znači, optičaj dinarskih novčanica prilagoditi potrebama spoljnotrgovinskog prometa, za šta nije bilo uslova prema postojećim zakonskim rešenjima. Zbog toga je avgusta 1925. godine doneseno novo zakonodavno tumačenje člana 20 Zakona o Narodnoj banci Kraljevine SHS, prema kojem novčanice koje je Banka izdavala za kupovinu novca na stranim berzama nisu više ulazile u redovan kontingent. Na taj način je Narodnoj banci za njene intervencije na stranim berzama obezbeđena potrebna fleksibilnost.

2.3. Faktička stabilizacija dinara

Novim zakonskim tumačenjem člana 20 Zakona o Narodnoj banci, započinje period faktičke stabilizacije dinara. Ovaj period je trajao od avgusta 1925. do 28. juna 1931. godine, znači punih šest godina. U međuvremenu su regulisane sve predratne i ratne dužničke obaveze, što je povoljno uticalo na kredit države u svetu, a posredno i na poverenje u jugoslovensku valutu. Narodna banka je, zahvaljujući svojim intervencijama na svetskim berzama, uspeła da održi vrednost domaće valute na nivou od 9,12 do 9,13 švajcarskih franaka za 100 dinara.

Održavanje vrednosti dinara u periodu njegove faktičke stabilizacije bilo je potpomognuto stabilnim državnim finansijama. Sa budžetskom 1923-1924. godinom zaustavljen je nagli rast državnih rashoda koji je pratio obnovu i izgradnju zemlje neposredno posle rata. Do tada je državni aparat bio izgrađen, potrebe jakog obezbeđivanja novih granica se ugasile, a novi veliki državni zajmovi u zemlji ili inostranstvu, čija bi otplata dodatno opteretila budžet, nisu pravljani sve do 1931. godine. U periodu od budžetske 1923-1924. do 1929-1930. godine, budžetski rashodi su se ustalili na nivou od 10,2 do 11,8 milijardi dinara. Istovremeno, budžetski prihodi su porasli sa 9,8 na 13,4 milijardi dinara. Porasli su uporedo prihodi iz svih izvora, kako od neposrednih i posrednih poreza, tako i od državne privrede. Struktura prihoda nije se bitno menjala. Fiskalni prihodi (od neposrednih i posrednih poreza), činili su u svim budžetima približno dve trećine, a privredni prihodi oko trećine svih prihoda. Među fiskalnim приходima, prihodi od posrednih poreza – uključuju-

jući i monopole i porez na promet, učestvovali su u ukupnoj sumi fiskalnih prihoda sa tri četvrtine, a neposredni porezi jednom četvrtinom.⁵ Porast prihoda Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, u posmatranom periodu bio je delimično dokaz jačanja ekonomske snage stanovništva i razvoja privrede, a delimično rezultat unifikacije i modernizacije poreskog sistema.

2.4. Zakonska stabilizacija dinara

Stabilizaciji valuta posle Prvog svetskog rata težile su sve evropske države, jer novac nije bio u stanju da obavlja funkciju merila vrednosti sve dok se njegova vrednost haotično menjala. Poslovni svet u evropskim zemljama koji je do svetskog rata radio neopterećen pitanjem valutnih promena, prvi put se posle rata suočio sa ozbiljnim poremećajima u poslovanju zbog oscilacija u vrednosti valuta. Kao što je rat iziskivao ogromna novčana sredstva, isto tako je i obnova ratom opustošenih zemalja zahtevala utrošak velikih iznosa. Period obnove bio je različitog trajanja u različitim zemljama. Sređivanjem privrednih prilika i državnih finansija u Evropi su stvoreni uslovi za stabilizaciju nacionalnih valuta. Stabilizacija valuta bila je neophodan korak ka povratku na zlatno važenje, odnosno na uspostavljanje stalnog odnosa između vrednosti jedne valute i određene količine zlata. Međutim, pravog povratka na potpuno zlatno važenje nije bilo jer se zlato de facto više nije pojavljivalo u prometu. Tokom Prvog svetskog rata odstupilo se od pune konvertibilnosti novčanica, odnosno njihove zamenljivosti za zlato. Posle rata, sa stabilizovanjem valuta, vrednost novca je ponovo vezana za zlato, ali to nije podrazumevalo i zamenljivost novčanica za metal. Kao podloga novčanicama mogle su da služe ili zlatne poluge (Zlatno-polužni standard – Gold Bullion Standard) ili kombinacija zlata i deviza (Zlatno-devizni standard – Gold Exchange Standard). Valute su se upoređivale prema međusobnom paritetu, a ne prema količini zlata za koju bi ih ranije bilo moguće zameniti.⁶

Posle faktičke stabilizacije valuta, evropske zemlje su pristupile njihovoj zakonskoj stabilizaciji. Zakonski stabilizovati valutu značilo je zakonskim putem utvrditi vrednost valute prema određenoj količini zlata. Svaka zemlja koja bi pristupila ovoj meri unosila bi dodatni element stabilnosti u platni promet sa inostranstvom. Stabilizaciji valuta, ili je prethodilo višegodišnje postepeno jačanje podloge centralnih banaka, ili su velikim inostranim zajmovima stvarani uslovi za trenutno znatno jačanje podloge u zlatu i devizama.

⁵ *Ministarstvo finansija 1918-1938*, Ministarstvo finansija, Beograd, 1938, str 16-25.

⁶ Zakonskoj stabilizaciji valute pristupile su među prvim evropskim zemljama: Belgija (1926); Engleska, Danska, Švajcarska, Italija (1927); Norveška, Francuska (1928) i Čehoslovačka (1929). R. Nurkse: *International Currency Experience*, League of Nations, Geneva, 1944, str. 31-32.

Jugoslavija je među poslednjim evropskim zemljama pristupila zakonskoj stabilizaciji svoje valute 1931. godine, posle višegodišnjeg uspeha u održavanju kursa dinara na određenom nivou. Zakonska stabilizacija valute podrazumevala je bezuslovno da čitav kontingent novčanica u opticaju ima pokriće u zakonski utvrđenom odnosu. Da bi Narodna banka obezbedila ovakvo pokriće, vlada Kraljevine Jugoslavije je 8. maja 1931. godine zaključila sa konzorcijumom francuskih banaka stabilizacioni zajam u nominalnom iznosu od 1.025 miliona francuskih franaka u zlatu, sa kamatnom stopom od 7 odsto i rokom otplate od 40 godina. Emisioni kurs zajma bio je 82 odsto.⁷ Anuitet stabilizacionog zajma u iznosu od 124,99 miliona dinara pao je na teret redovnog državnog budžeta.

Dana 11. maja 1931. godine, donesen je Zakon o novcu Kraljevine Jugoslavije, kojim je sankcionisano da vrednost dinara odgovara vrednosti 26,5 miligrama čistog zlata. Narodnoj banci je propisano 35 odsto pokrića u zlatu ili devizama svih njenih obaveza po viđenju. Takođe, Narodna banka je bila obavezna da sve sume preko 250 miliona dinara zamenjuje za zlato u polugama ili za devize. Izvoz zlata i deviza, prema ovom zakonu, bio je slobodan, odnosno formalno je ukinut režim deviznih ograničenja. Stupanjem na snagu Zakona o novcu, 28. juna 1931. godine, prvi put u Kraljevini Jugoslaviji zvanično je uspostavljen je zlatno-devizni standard.

Nažalost, posle jedva tri meseca primene Zakona o novcu (posle sto jednog dana), u trenutku kad je privredna i finansijska kriza već duboko potresala zemlju, jugoslovenska vlada je, kao i vlade drugih evropskih zemalja, bila prinuđena da zavede ponovo kontrolu prometa stranog, a i domaćeg novca.⁸ Dana 7. oktobra 1931. godine, propisan je novi Pravilnik o regulisanju prometa devizama i valutama koji je, pretrpevši više promena, bio na snazi do kraja međuratnog perioda.⁹ Njegovim odredbama je isključivo regulisana trgovina novcem, dok je trgovina robom ostala slobodna.

⁷ *Zakon o odobrenju međunarodnog stabilizacionog zajma 7% od 1931. godine*, Ministarstvo finansija, Beograd, 1931.

⁸ Britanska funta je, na primer, zvanično devalvirala u jesen 1931. godine za više od 30 odsto, a za njom su sledile i mnoge druge valute. O uzrocima masovnog suspendovanja zlatno-deviznog standarda za vreme Velike svetske ekonomske krize videti u knjizi: Charles P. Kindleberger: *A Financial History of Western Europe*, George Allen and Unwin, London, 1987, str. 364-400.

⁹ D. Gnjatović: „Sto in en dan dinarske konvertibilnosti“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, vol. XLVI, no. 2, 2006, str. 24-40.

3. Uzroci nestašice deviza

Do Prvog svetskog rata Kraljevina Srbija nije kršila odredbe važećih trgovinskih ugovora tako što bi uvodila razna ograničenja u spoljnotrgovinskoj razmeni. Posle rata, mnoge zemlje, među njima i Kraljevina SHS, pod pritiskom nužde kršile su trgovinske ugovore, bilo od ranije važeće bilo nove. Međutim, bitna je činjenica da su do izbijanja agrarne, a zatim i opšte ekonomske krize, sve zemlje težile da što pre praktičnu primenu ugovora prilagode pravnoj situaciji trgovinsko-ugovornih odnosa.

3.1. Kontrola međunarodne trgovine

Sa zaoštavanjem agrarne krize u svetu, naglo je prekinuta težnja ka oslobađanju međunarodne trgovine od raznih izvoznih i uvoznih ograničenja koja je sobom doneo svetski rat. Za vreme i neposredno posle svetskog rata, jaka kontrola izvoza i uvoza bila je neophodno sredstvo zaštite nacionalnih interesa. U ratu je trebalo onemogućiti da strateški važni proizvodi dođu u ruke neprijatelja, odnosno omogućiti da stignu u ruke savezničkih zemalja. Takođe, trebalo je obezbediti da ograničene materijalne i transportne mogućnosti budu iskorišćene za prevoz robe iz uvoza, zaista neophodne u ratnim prilikama.

Posle kapitulacije Nemačke i proglašenja primirja, vanevropske zemlje, a i u Evropi Velika Britanija i zemlje severne Evrope, veoma brzo su ukinule većinu mera spoljnotrgovinske kontrole, mada su se klasične mere trgovinske zaštite – carine po vrednosti ili težini robe – ustalile na znatno višem nivou u odnosu na nivo carinske zaštite koji je bio u praksi pre svetskog rata.

U zemljama Centralne i Istočne Evrope kontrola uvoza i izvoza trajala je i nekoliko godina posle rata. Na ovom prostoru je trebalo vremena da se prilike ekonomski i politički stabilizuju. U početku hrane nije bilo dovoljno za domaće stanovništvo, pa se ona nije smela izvoziti; oružani sukobi trajali su sve do 1922. godine, a granice novih država u potpunosti su utvrđene tek 1923. godine. Tako su se u zemljama Centralne i Istočne Evrope tek 1924. godine stekli uslovi za povratak slobodnoj trgovini.

S oslobađanjem trgovinskih tokova u svetu od administrativnih stega dolazi do procvata međunarodne razmene. U periodu 1926-1929. godine, vrednost svetske trgovine bila je za 40 odsto veća od vrednosti svetske trgovine iz 1913. godine. Porast prihoda od izvoza stvarao je u agrarnim zemljama mogućnost za otplatu novih spoljnih državnih zajmova, a u zemljama bogatim kapitalom – nove šanse za plasman. Tako je i poljoprivreda okušala dobiti kreditiranja koje je do svetskog rata pretežno bilo privilegija industrije. O razmeri velikog povećanja međunarodnog kreditiranja u vreme konjunktura 1920-ih, govori podatak da su se međunarodna plaćanja anuiteta u periodu 1923-1929. godine popela od 2.200 na 3.700 milijardi dolara u zlatu. Najznačajniji kreditor tada

su postale Sjedinjene Američke Države, a američka novčana publika bila je izložena pravoj poplavi ponude obveznica inostranih državnih zajmova. Kredit je postao jedna nova vera u svetu, i ovu veru su veoma brzo primali svi ljudi i svi narodi. Kreditirala se i industrija i poljoprivreda, ali i javna i lična potrošnja. Na račun nekih budućih očekivanih prihoda svet je živeo „na otplatu“.¹⁰

S izbijanjem krize, međutim, situacija se bitno promenila. Da bi zaštitile svoje proizvođače poljoprivrednih, a kasnije i ostalih proizvoda, zemlje, jedna za drugom, počev od 1928. godine, uvode mere kvantitativnih ograničenja uvoza; uvozne dozvole zabranjuju uvoz pojedinih proizvoda. Zemlje čija je privreda u većoj meri zavisila od izvoza teško su bile pogođene ograničenjima i zabranama uvoza. Sa jačanjem krize, mere ograničenja pretile su potpuno da parališu spoljnotrgovinski promet među mnogim zemljama, pa je, počev od januara 1932. godine, došlo do zaključivanja serije bilateralnih klirinških robnih sporazuma. Bilateralni klirinški sporazumi bili su, u suštini, poslednja brana od hronične nestašice deviza do koje je došlo u mnogim zemljama s padom svetske trgovine.

3.2. Pad prihoda od izvoza robe i usluga

Od 1929. do 1932. godine, devizni prihodi od izvoza robe i usluga Kraljevine Srbije pali su sa 7,9 mlrd dinara na 3,0 mlrd dinara. Kada se radi o izvozu robe, ovakav drastičan pad deviznih prihoda bio je prvenstveno posledica prelaska na trgovinu putem bilateralnih klirinških sporazuma, a kada je reč o padu deviznih prihoda od usluga, njemu je najviše doprineo pad prihoda od iseljeničkih doznaka.

Za vreme Velike svetske ekonomske krize, Kraljevina Jugoslavija je morala da prihvati zaključivanje bilateralnih klirinških robnih sporazuma sa Austrijom, Čehoslovačkom, Belgijom i Luksemburgom, Italijom, Francuskom, Švajcarskom i Nemačkom. Zahvaljujući klirinškim sporazumima, trgovinska razmena u godinama krize bila je olakšana. Ali, s obzirom na to da su ovi sporazumi postignuti sa gotovo svim najznačajnijim trgovinskim partnerima, zemlja nije više mogla da računa na polovinu deviznih prihoda od izvoza, odnosno na trećinu ukupnog deviznog priliva, jer je u proseku tri četvrtine deviznih prihoda poticalo od izvoza robe. Takođe, sa jačanjem krize iseljenici su slali sve manje novca u zemlju, i do 1932. godine država je lišena još jednog deviznog prihoda od preko 600 miliona dinara godišnje.

¹⁰ M. Nedeljković: „Problem dugova u današnjoj privredi“, *Privredni letopis Zadužbine Nikole Spasića*, Beograd, 1936, str. 234.

Tabela 1. *Devizni priliv na tekućem računu platnog bilansa Kraljevine SHS odnosno Kraljevine Jugoslavije (1926-1923), milioni dinara*

	1926.	1927.	1928.	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.
Izvoz Robe	7.818	6.400	6.445	7.922	6.780	4.801	3.056	3.378	3.387	4.030.	4.376
Usluge (priliv)	1.670	3.544	1.628	2.135	1.136	857	612	712	799	838	936
Transferi	1.340	1.337	1.308	1.570	1.340	573	206	122	120	288	264
Repar.	589	557	400	682	600	-	-	-	-	-	-
Doznake	751	780	908	888	740	573	206	122	120	288	264
Zlato	-	-	-	-	14	11	2	-	94	-	-
Devizni priliv ukup.	10.828	11.281	9.381	11.627	9.270	6.242	3.876	4.212	4.391	5.156	5.603

Izvor: O. Kovač: *Spoljnoekonomska ravnoteža i privredni rast*, IV izdanje, Savremena administracija, Beograd, 1985, str. 320-321.

3.3. *Suspenzija reparacionih plaćanja Nemačke*

Odlukom Reparacione komisije od 30. februara 1921. godine, Kraljevini SHS na ime štete koju je Srbiji prčinila Nemačka, trebalo je da pripadne 5 odsto od ukupno procenjene ratne štete od 120 mlrd zlatnih nemačkih maraka. Iako je do obustave reparacionih plaćanja Kraljevina SHS uspela da naplati samo 0,2 odsto pripadajuće ratne odštete, devizni priliv po ovom osnovu bio je važan izvor redovnih deviznih prihoda zemlje.

Nemačka je bila dužna da državama protiv kojih je vodila svetski rat nadoknadi ratnu štetu u roku od 30 godina.¹¹ Otplate ratnih reparacija bila je preteško breme za nemački državni budžet, pa je nemačka vlada 1921, 1922. i 1923. godine neprekidno tražila smanjenje reparacionog duga i odlaganje rokova njegove otplate. Opterećena otplatama reparacija, nemačka vlada nije nalazila prostora za otplatu svojih ostalih državnih dugova, i 31. januara 1924. godine Nemačka zvanično obustavlja plaćanje spoljnih dugova „bar do konačne isplate ratnih reparacija“.¹² Da bi zaštitila sistem međunarodnih plaćanja od kolapsa, Reparaciona komisija je 14. novembra 1923. godine imenovala Komitet međunarodnih finansijskih stručnjaka, koji je dobio zadatak da preuredi plan otplate nemačkih reparacija u skladu sa objektivnim ekonomskim mogućnostima Nemačke. Plan otplate nemačkih reparacija, koji je 31.

¹¹ Reparaciona komisija bila je ustanovljena članom 233 Versajskog ugovora o miru. „Službene novine Kraljevine SHS“ br. 119a, 1920, str. 80.

¹² R. Arintonović, „Reparacije i Nemačka: Na čemu nas je rat ostavio?“, *Ekonomist*, Beograd, br. 1-2, 1928, str. 37.

jula 1924. godine sačinio ovaj komitet, nazvan je – prema predsedavajućem Komiteta Čarlsu Dozu (Charles Dawes) – Dozov plan.

Dozov plan otplate nemačkih reparacija zasnivao se na sukcesivnom porastu godišnjih iznosa plaćanja reparacionog duga iznad osnovnog anuiteta od 2,5 mlrd nemačkih maraka, u skladu s predviđenim porastom nacionalnog dohotka Nemačke.¹³ Za konkretno računanje pojedinih godišnjih iznosa plaćanja reparacionog duga korišćen je tzv. indeks prosperiteta, koji je izračunavan na osnovu statističkih pokazatelja za prethodnu godinu: prometa na nemačkoj železnici, prometa u spoljnoj trgovini Nemačke, potrošnje šećera, piva, alkohola i duvana, veličine prihoda i rashoda nemačkog državnog budžeta, kao i na osnovu pokazatelja potrošnje uglja i lignita u Nemačkoj. Bilo je, okvirno, predviđeno da otplata reparacionog duga traje 62 godine, a da li se radilo o tačnom predviđanju, zavisilo je od stvarnih rezultata razvoja nemačke privrede. Kuponi obveznica postajali su sukcesivno plativi isporukama u naturi ili u gotovu, u nemačkim markama. Planom je takođe bilo propisano obezbeđenje reparacionih plaćanja redovnim prihodima nemačkog državnog budžeta (porezima, trošarinama i carinama), kao i prihodima železnice i industrijskih preduzeća u oblasti crne metalurgije. Nemačkoj je bilo omogućeno da na zalogu ovih prihoda emituje državni zajam čije je obveznice ustupala poveriocima reparacionog duga. Obaveze su postajale sukcesivno plative u vrednostima koje su zavisile od konkretne veličine svakog reparacionog anuiteta. Za obezbeđenje realizacije Dozovog plana, u Nemačkoj je ustanovljeno niz administrativnih ustanova i funkcija međunarodnog nadzora i kontrole političke prirode.

Posle nepune četiri godine realizacije Dozovog plana, pokazalo se da su i njegova rešenja preteško breme za Nemačku. Nemačka privreda je tada prolazila kroz duboku depresiju koja je bila posledica krize od 1921. do 1923. godine, praćene jednom od najrazornijih hiperinflacija u savremenoj ekonomskoj istoriji. Da bi konačno rešila problem reparacija posle Prvog svetskog rata, Reparaciona komisija je 16. septembra 1928. godine formirala novi Komitet nezavisnih finansijskih stručnjaka, na čelu sa Ovenom Jangom (Owen Joung), koji je izradio novi plan otplate nemačkih reparacija. Jangov Komitet je podneo Izveštaj o svom radu i Plan otplate nemačkih reparacija sa nizom pratećih dokumenta, u Parizu, 7. juna 1929. godine. Vlade zainteresovanih država prihvatile su Izveštaj Jangovog Komiteta stručnjaka i novi Plan otplate nemačkih reparacija na konferenciji koja je održana u Hagu, 20. januara 1930. godine.¹⁴

Jangov plan otplate nemačkih reparacija zasnivao se na komercijalizaciji odnosa između reparacionih dužnika i poverilaca. Reparacioni dug Nemačke

¹³ R. Artonović, „Reparacije i Nemačka: Dawesov plan i njegove primene“, *Ekonomist*, Beograd, br. 3-4, str. 116-152.

¹⁴ Dokumenti o rešenju pitanja nemačkih reparacija posle Prvog svetskog rata, potpisani u Hagu 20. januara 1930. godine, poznati su u Zbirkama međunarodnih ugovora pod nazivom „Haški sporazumi“. Haški sporazumi objavljeni su u „Službenim novinama“ Kraljevine Jugoslavije, br. 124-XLVII, 1930.

je delimično otpisan, a preostali deo je podeljen na 58 anuiteta novog međunarodnog zajma, plativih u nemačkim markama prema paritetu zlatne marke ili stranoj konvertibilnoj valuti. Svaki anuitet reparacionog duga bio je podeljen na bezuslovni i odloživi deo. Bilo je predviđeno da Nemačka mora redovno da otplaćuje bezuslovni deo anuiteta, a da u periodima izuzetnih ekonomskih teškoća može da odloži otplatu odloživog dela anuiteta. Zatim, bila je predviđena mogućnost mobilizacije bezuslovnog dela anuiteta, odnosno trgovina državnim obveznicama neodloživog dela reparacionog duga Nemačke, onako kako se trgovalo bilo kojim drugim hartijama od vrednosti na tržištima kapitala. Imajući u vidu da su Jangovim planom bili utvrđeni visina reparacionog duga i rok njegove otplate, nije više bilo potrebno računati iz godine u godinu koliko uspešno napreduje nemačka privreda, pa je ukinut indeks blagostanja.

Jangovim planom rok isplate reparacija bio je produžen do 1988. godine. Prema Jangovom planu, Kraljevina SHS trebalo je da u periodu 1929-1988. godine na ime reparacija za štete učinjene Srbiji primi ukupno 3,9 mlrd nemačkih maraka, pri čemu bi do 1966. godine primala godišnje 84 miliona nemačkih maraka, a od 1966. godine do konačne isplate – po 22,7 miliona nemačkih maraka. Međutim, teška bankarska i finansijska kriza koju je Nemačka preživljavala tokom Velike svetske ekonomske krize bila je 1931. godine uzrok obustavljanja svih plaćanja po ratnim reparacijama. Tada je Kraljevina Srbija bila lišena jednog godišnjeg prihoda od 600 miliona dinara u devizama.

3.4. Otplata spoljnog duga Francuskoj u zlatnim francuskim francima

Spolnofinansijske obaveze Kraljevine Jugoslavije naglo su povećane posle revalorizacije zajmova koje je Kraljevina Srbija zaključila u Francuskoj u periodu od 1895. do 1913. godine.¹⁵ U ugovorima o zajmovima bilo je naznačeno da se oni svi imaju otplaćivati u francuskoj moneti. Sve vreme, od emisije ovih zajmova pa do 1930. godine, uključujući i ratne godine, Kraljevina Srbija, a kasnije i Kraljevina SHS, tačno je plaćala sve obaveze po ovim zajmovima u godišnjim iznosima utvrđenim uslovima zajmova. Međutim, već od 1924. godine francuski porteri (držaoci obveznica srpskih državnih zajmova) počinju da prigovaraju protiv isplate koja je vršena u francuskom papirnom franku, tražeći da se isplata dalje vrši u zlatu. Kada su zajmovi bili zaključeni, na snazi je bio zlatni standard, pa se podrazumevalo da ne postoji razlika da li se zajmovi otplaćuju u francuskim francima – banknotama zamenljivim za zlato ili baš zlatnicima. Posle svetskog rata situacija se izmenila i francuski franak je postao kao papirni novac zakonsko sredstvo plaćanja, izgubivši 80 odsto od

¹⁵ Kraljevina Srbija zaključila je u Francuskoj pet zajmova: Konverzioni (1895), Monopolski (1902), Zajam za građenje železnica i preoružanje vojske (1906), Zajam za građenje železnica i završetak preoružanja vojske (1909) i Zajam za pokriće troškova Balkanskih ratova (1913). D. Gnjatović: *Stari državni dugovi, Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862-1941*, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1991, str. 66-101.

svoje zlatne predratne vrednosti. Kraljevina SHS, naravno, nije smatrala sebe odgovornom za depresijaciju francuske valute, i 1927. godine pitanje otplate spoljnih zajmova koje je Kraljevina Srbija zaključila u Francuskoj došlo je pred Stalni sud međunarodne pravde u Hagu.

Sud je prihvatio gledište francuskih portera obveznica državnih zajmova Kraljevine Srbije i svojom presudom od 12. jula 1929. godine naložio njihovu revalorizaciju i dalju otplatu u zlatu. Jugoslovenska vlada je naredne, 1930. godine potpisala Konvenciju sa francuskim porterima, prema kojoj su revalorizovani preostali dugovi zaključeni u Francuskoj. Prema odredbama Konvencije, jugoslovenska vlada bila je obavezna da, počev od 1. aprila 1930. godine, otplaćuje zajmove zaključene u Francuskoj u protivvrednosti zlatnih franaka. Na taj način je ostatak duga po ovim zajmovima upetostručen, jer je francuski papirni franak posle rata vredeo 0,20 odsto predratnog zlatnog franka. Istina, prema amortizacionom planu, vlada je tek od 1. aprila 1958. godine trebalo da otplaćuje dug 100 odsto u zlatu, a u međuvremenu delimično u zlatu a delimično u papirnim francima, postepeno povećavajući deo otplate u zlatu od 55 odsto u 1930. do 100 odsto u 1958. godini. Kao konačni rok isplate svih zajmova utvrđena je 1972. godina, a otplatu je trebalo vršiti prema utvrđenom amortizacionom planu.

Revalorizacija predratnih srpskih zajmova imala je za posledicu nesrazmerno opterećenje državnog budžeta.¹⁶ Dok je 1929-1930. godine bilo neophodno izdvojiti 895,4 miliona dinara za otplatu državnih zajmova u inostranstvu, naredne 1930-1931. godine izdvojeno je 1.016,9 miliona dinara, a 1931-1932. budžetske godine 1.220,2 miliona dinara. Može se samo zamisliti kakvo je tek bilo opterećenje deviznih prihoda zemlje uvećanim otplatama državnih zajmova u vreme kad su devizni prihodi bili u naglom padu. Godine 1929-1930. za otplatu spoljnih zajmova utrošeno je 7,7 odsto, godine 1930-1931. – 11 odsto, a godine 1931-1932. utrošeno je 19,5 odsto deviznog priliva zemlje. Za budžetsku 1932-1933. godinu trebalo je za otplatu spoljnih dugova izdvojiti čak 32,9 odsto deviznog priliva, jer su se anuiteti spoljnih zajmova popeli na 1.277.2 miliona dinara, a devizni prihodi na kraju 1932. godine opali na samo 3,9 milijardi dinara.

4. Mere stabilizacije deviznog kursa dinara

U međuratnom periodu, Kraljevina Jugoslavija vodila je liberalnu spoljnotrgovinsku politiku, koja, međutim, u vreme svetske ekonomske krize nije mogla da spreči nepovoljne uticaje spoljnotrgovinskih barijera drugih zemalja. Izvoz hrane zabranjivan je samo u prvim posleratnim godinama, dok se u zemlji nije proizvodilo dovoljno ni za podmirenje potreba domaćeg stanovništva. Međutim, već počev od 1920. godine, vlada je devizno-valutnim propi-

¹⁶ *Ministarstvo finansija 1918-1938*, op. cit., str. 209.

sima isključivo štitila nacionalnu valutu, a nikako uticala na strukturu ili smer spoljnotrgovinske razmene.

4.1. Privremena kontrola uvoza određenih vrsta robe 1936-1938. godine

Uslovi pod kojima se trgovalo sa svetom zavisili su od odredaba bilateralnih trgovinskih ugovora. Posle svetskog rata, na snazi su ostali svi trgovinski ugovori koje je Kraljevina Srbija zaključila sa svojim kasnije savezničkim (i prijateljskim) zemljama, a njihova važnost je proširena na celu teritoriju Kraljevine SHS. Neki od ovih ugovora ostali su na snazi u neizmenjenom obliku u međuratnom periodu, a neki su menjani. Sa bivšim neprijateljskim državama i državama koje su nastale od ovih (Čehoslovačka, Poljska), Kraljevina SHS zaključila je posle rata nove trgovinske ugovore. Najznačajniji trgovinski partneri Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije bili su: Italija, Austrija, Čehoslovačka, Nemačka, Grčka i Mađarska. Za vreme krize, do kršenja trgovinskih ugovora dolazilo je sa jugoslovenske strane uvek kao odgovor na kršenje ovih ugovora druge strane ugovornice.

Jugoslavija je bila zemlja koja ni za vreme svetske ekonomske krize nije ograničavala uvoz robe. Restriktivne mere bile su uvedene samo u trgovini novcem. Trgovina robom ostala je slobodna sve do 1936. godine, bar kada su u pitanju zemlje s kojima Jugoslavija nije zaključila bilateralne klirinške robne sporazume. Tek juna 1936. godine, vlada je uvela određenu kontrolu uvoza da bi sprečila nepotreban uvoz, odnosno nepotrebno trošenje deviza. Utvrđena je lista artikala koji su mogli da se uvoze tek pošto bi se dobilo odobrenje Narodne banke. Na taj način su posredno primoravani uvoznici da ispituju mogućnosti uvoza proizvoda s utvrđene liste iz tzv. klirinških zemalja. Ova delimična kontrola uvoza robe bila je ukinuta 1938. godine.

4.2. Privremena suspenzija otplate spoljnog duga i njegovo reprogramiranje

Ako su kompenzacionim poslovima mogli da budu zaštićeni koliko-toliko spoljnotrgovinski tokovi, u krizi nije nađeno rešenje za zaštitu međunarodnog finansijskog kapitala od njegovog ogromnog propadanja. Zemlje dužnici, čiji su prihodi od izvoza sunovratno padali, jednostavno nisu imale odakle da plaćaju dugove. Da primenjuju seriju obustava plaćanja spoljnih dugova počele su, 1. januara 1931. godine, zemlje Latinske Amerike. Jedino je Argentina među ovim zemljama tokom ekonomske krize nastavila da plaća svoje spoljnofinansijske obaveze. U Evropi, Nemačka je obustavila plaćanje spoljnih dugova 1924, a 1931. godine i reparacija. Za njom slede pobedničke zemlje koje prestaju da plaćaju međusavezničke dugove. Takođe, mnoge zemlje se obraćaju svojim poveriocima za olakšanje dužničkog tereta. Posledice ovih odluka na finansijski kapital u svetu bile su razorne. U periodu 1929-1935. godine međunarodna

plaćanja anuiteta opala su za dve trećine, u istom razmeru u kojem je opala i vrednost svetske trgovine, izračunata u zlatu. Najveći svetski poverioci, SAD i Velika Britanija, izgubili su 71 odsto odnosno 58 odsto prihoda od svojih dugoročnih plasmana u inostranstvu u periodu od 1929. do 1934. godine.¹⁷ Tako je konačno slomljena i poslednja sila ekonomske krize koja je godinama iscrpljivala narodne privrede i njihove javne finansije, bez obzira na slom cena, zarada i prihoda. Vlade velikog broja zemalja pobunile su se protiv svetskog finansijskog kapitala koji se do poslednjeg daha borio za održavanje svojih prava naplate potraživanja, ne osvrćući se na oslabljenu platežnu moć dužnika.

Suočena sa nestašicom deviznih sredstava u vreme porasta troškova otplate inostranih zajmova, jugoslovenska vlada je odlučila da oktobra 1932. godine privremeno obustavi sva plaćanja u devizama i povede pregovore sa inostranim poveriocima o smanjivanju tereta otplate spoljnih državnih dugova. Treba napomenuti da se odluka o privremenoj obustavi plaćanja dugova odnosila isključivo na spoljne zajmove.

Na osnovu Konvencije sa porterima obveznica stranih državnih zajmova iz jula 1933. godine, Jugoslavija je zaključila niz sporazuma o novim zajmovima za otplatu starih. Ovim sporazumima država se obavezala da 10 odsto vrednosti anuiteta koji su dospevali u utvrđenom trogodišnjem periodu plaća u devizama, a 90 odsto u novim državnim obveznicama koje su nosile kamatu od 5 odsto (Funding zajam). Oni vlasnici obveznica koji nisu želeli da im se 90 odsto nominalne vrednosti kupona isplaćuje u novim funding obveznicama mogli su da budu isplaćeni u dinarima. Novim državnim Funding zajmom Jugoslavija je došla do sredstava za otplatu spoljnofinansijskih obaveza koje su dospevale za otplatu od 14. oktobra 1932. do 13. oktobra 1935. godine. Zahvaljujući ovoj skupoj finansijskoj operaciji, u predviđenom roku spoljne obaveze države u devizama bile su smanjene sa približno 1,22 milijarde dinara na 120 miliona dinara.

Jugoslavija nije mogla da se vrati ranijim teškim uslovima otplate spoljnih zajmova ni po isteku moratornog roka oktobra 1935. godine. Zbog toga se emitovanju funding obveznica pristupilo i 1936. godine, na osnovu nove konvencije sa porterima. Konvencija se odnosila na dvogodišnji period od oktobra 1935. do oktobra 1937. godine. Bilo je utvrđeno da se 15 odsto vrednosti dospelih obaveza plaća u devizama, a 45 odsto emisijom novih funding obveznica. Preostali deo obaveza je otpisan. Znači, obaveze države u plaćanju devizama neznatno su povećane, a skoro trećina obaveza koje su dospevale u trogodišnjem roku je otpisana.

¹⁷ G. Brašić, op. cit., str. 42.

5. Zaključne napomene

Počev od 1938. godine, Kraljevina Jugoslavija je započela da ukida mere restriktivne spoljnotrgovinske i devizne politike. Bio je to siguran znak da su do tada preduzimate restriktivne mere dale povoljne rezultate. Međutim, politički potresi pred Drugi svetski rat još jednom su naterali vladu i Narodnu banku da odustanu od ekonomskog liberalizma.

Sa skupom praksom emitovanja funding obveznica, odnosno ulaženjem u nova zaduženja da bi se plaćala stara, država je prekinula marta 1938. godine, kada je potpisana poslednja konvencija sa porterima. Do tada su se devizna primanja od izvoza robe i usluga nešto popravila, prvenstveno zahvaljujući porastu prihoda od izvoza robe. Napušteni su klirinški sporazumi sa Švajcarskom, Belgijom i Francuskom, ali su i dalje ostali na snazi klirinški sporazumi sa glavnim trgovinskim partnerima: Italijom, Austrijom i Nemačkom. Robna struktura jugoslovenskog izvoza nije se menjala ni u godinama posle krize. U ukupnom izvozu deset najvažnijih proizvoda (pšenica, kukuruz, voće, duvan, svinje, meso, jaja, rezana građa, bakar, rude) učestvovalo je sa 63,7 odsto u 1930, odnosno sa 64,2 odsto u 1938. godini.¹⁸ Posmatrano po zemljama namene, primat je pred Drugi svetski rat zauzela Nemačka, kojoj je klirinški robni sporazum sa Jugoslavijom omogućio obilato beskamatno kreditiranje.

Država nije nijednom, ni u najtežim trenucima krize, prekidala otplatu unutrašnjih zajmova, niti tranši spoljnih zajmova plativih u dinarima. Zahvaljujući tome, nije bilo prekida rada Beogradske berze, osim što su u periodu 1930-1933. godine kursevi državnih papira bili u padu. Međutim, već 1935. i 1936. godine kursevi se penju na nivo na kojem su bili pre krize, a počev od 1937. godine kursevi državnih papira prevazilaze svaki pređašnji nivo.

Zahvaljujući merama devizno-valutne politike, dinar je izgubio za vreme krize samo 28,5 odsto svoje vrednosti u odnosu na švajcarski franak, utvrđene njegovom faktičkom, a kasnije i zakonskom stabilizacijom. Kursna vrednost dinara padala je tokom 1931. i 1932. godine, da bi se već januara 1933. godine stabilizovala. Od tada pa do kraja međuratnog perioda, dinar je bio jedna od najstabilnijih svetskih valuta, ustalivši se na ciriškoj berzi na nivou od sedam dinara za 100 švajcarskih franaka. Stabilnosti dinara u ovom periodu svakako je doprinela štedljiva budžetska politika države i uravnoteženost novčanog opticaja.

Suočena sa krizom, država je bila prinuđena da se nosi sa naglim smanjenjem fiskalnih i privrednih prihoda. Za samo dve godine, od 1930-1931. do 1932-1933, prihodi države smanjeni su na četvrtinu. Tri budžetske godine zaredom – 1931-1932, 1932-1933. i 1933-1934, završene su čak sa manjim deficitom, ali su – zahvaljujući rigoroznoj štednji – državne finansije prebrodile ovaj period bez većih potresa. Kad je kriza prebrođena, državni prihodi su ponovo

¹⁸ O. Kovač, op. cit., str. 324.

počeli da rastu, omogućavajući i porast državnih rashoda, ali isključivo u granicama porasta prihoda.

Novčani opticaj, koji se u vreme krize smanjio za petinu, ponovo se posle krize ustalio na nivou na kojem je bio u vreme faktičke stabilizacije dinara. Pred izbijanje Drugog svetskog rata, međutim, kao i u ostalim evropskim zemljama, u Jugoslaviji dolazi do naglog porasta novčanica u opticaju i inflatornih tendencija. Političke prilike su tako još jednom postale uzrok potresa nacionalnih valuta.

Literatura

- Aritonović, R.: „Reparacije i Nemačka: Dosov plan i njegove primene“, *Ekonomist*, br. 3-4, Beograd, 1928.
- Aritonović, R.: „Reparacije i Nemačka: Na čemu nas je rat ostavio?“, *Ekonomist*, br. 1-2, Beograd, 1928.
- Brašić, G.: *Devizno-valutni propisi i njihov uticaj na spoljnu trgovinu*, Štamparija Drag. Gregorić, Beograd, 1939.
- Gnjatović, D.: „Sto in en dan dinarske konvertibilnosti“, *Prispevki za novejšo zgodovino*, vol. XLVI, no. 2, 2006.
- Gnjatović, D.: *Stari državni dugovi, Prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862-1941*, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1991.
- *Haški sporazumi*, „Službene novine Kraljevine Jugoslavije“ br. 124-XLVII, 1930.
- Kindleberger, Ch. P.: *A Financial History of Western Europe*, George Allen and Unwin, London, 1987.
- Kovač, O.: *Spoljnoekonomska ravnoteža i privredni rast*, IV izdanje, Savremena administracija, Beograd, 1985.
- *Ministarstvo finansija 1918-1938*, Ministarstvo finansija, Beograd, 1938.
- Nedeljković, M.: „Problem dugova u današnjoj privredi“, *Privredni letopis Zadružbine Nikole Spasića*, Beograd, 1936.
- Nurkse, R.: *International Currency Experience*, League of Nations, Geneva, 1944.
- Šećerov, S.: *Naše finansije 1918-1925*, Napredak, Beograd, 1926.
- *Spomenica Narodne banke 1884-1934*, Narodna banka Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1934, str. 165.
- Topalović, Ž.: „Dinarsko pitanje“, u knjizi: *Valutna reforma u Jugoslaviji*, Napredak, Beograd, 1930.
- *Versajski ugovor o miru*, „Službene novine Kraljevine SHS“ br. 119a, 1920.
- *Zakon o odobrenju međunarodnog stabilizacionog zajma 7% od 1931. godine*, Ministarstvo finansija, Beograd, 1931.

DR SNEŽANA GRK, NAUČNI SAVETNIK
Institut društvenih nauka, Beograd

REFORMA PENZIONOG SISTEMA U SRBIJI*

Rezime: *Ukoliko se što hitnije ne okonča reformisanje penzijskog sistema, Srbija bi mogla zapasti u poteškoće, možda veće od onih koje su bile u susednim zemljama. Da bi se ova reforma završila, najbolje bi bilo da se novac iz budžeta koji je vlada Srbije namerala javnim investicijama usmeri u reformu penzijskog sistema i novcem od direktnih stranih investicija i privatizacije dokapitalizuje državni penzijski fond, i tako omogući redovna isplata penzija dok ozbiljno ne zažive privatni penzijski fondovi, koji vremenom moraju postati stub penzionog sistema.*

Ključne reči: *penzioni sistem, reforma, penzijsko-invalidsko osiguranje (PIO), dobrovoljno penzijsko osiguranje, dobrovoljni penzijski fondovi, zakoni*

SNEŽANA GRK, PH.D, ACADEMIC CONSULTANT
Institute of Social Sciences, Belgrade

PENSION SYSTEM REFORM IN SERBIA

Abstract: *Unless pension policy reforms in Serbia are brought to an end with a greatest possible expedition, the country might lapse in difficulties far more serious than those experienced by the neighbouring countries. The best way to proceed in order to finalise these reforms is for the budget funds allocated by the government to public investments to be directed into the pension system reform; also, resources from direct foreign investments and privatisation should be invested in the state pension fund, whereby regular pension payments would be made possible until, in time, private pension funds come into life and become the main pension system pillar.*

Key words: *pension system, reform, pension and the disabled insurance, voluntary pension insurance plan, voluntary pension funds and laws*

* Ovaj rad je deo istraživanja na projektu „Srbija i Evropa – ekonomske analize i prognoze“, evidencioni broj 149038, koje finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

1. Uvod

Srbija je danas suočena sa ozbiljnim problemima: starenje stanovništva, opadajući natalitet i najveća razmera zavisnosti u regionu između broja zaposlenih i penzionera. Naime, dva miliona zaposlenih izdržava ogroman potencijal od jednog i po miliona penzionera.

Penzioneri primaju penzije koje u proseku iznose oko 62 odsto od iznosa prosečnih zarada, što predstavlja veoma visok procenat u odnosu na susedne zemlje. Takođe, problem predstavlja neizvesnost oko redovnog dva puta godišnjeg usklađivanja penzija sa zaradama, kao i zavaravanje penzionera da im penzije rastu, a u suštini nije tako. S obzirom na ovakvu situaciju, obezbeđenje sigurnog ekonomskog i socijalnog blagostanja za sadašnje i buduće generacije predstavlja potrebu urgentnog privođenja kraju reformisanja penzijsko-invalidskog osiguranja (PIO). Zato je to veliki izazov za srpsku vladu.

Cilj vlade mora biti stvaranje stabilnih izvora prihoda za državu i socijalne fondove. Istovremeno, penzije treba da zavise od države, ali i od događanja na tržištu i ponašanja samih pojedinca. Potrebno je ugledati se na većinu zemalja u okruženju koje su izvršile reformu svojih penzionih sistema uvođenjem tri stuba penzionog osiguranja. Razume se, srpskoj vladi je znatno lakše da okonča reformu penzionog sistema jer i pored velikog zaostajanja u regionu kada je u pitanju ova reforma, ona ima mogućnosti da koristi saznanja, iskustva i modele drugih zemalja. Iskustva iz Slovenije, Hrvatske, Mađarske i Bugarske pokazuju da penzioni fondovi utiču na razvoj zemlje tako što privatnom sektoru obezbeđuju finansijska sredstva za kreiranje novih radnih mesta i na taj način podstiču razvoj privrede.

2. Prosečne plate i učešće penzija u zaradama

Uprkos pohvalama koje se mogu čuti od strane Svetske banke o brzini tranzicije u Srbiji, ipak nije pravedno ne pomenuti da najstarija populacija podnosi najteži teret tranzicije.

Razume se, kada je reč o tranziciji u Srbiji, potrebno je uzeti u obzir specifične karakteristike zemlje, a naročito ograničenje koje nameće budžet. U svom izveštaju MMF navodi da je „budžetski rezultat u 2006. godini znatno pogoršan i prešao je iz suficita od 0,75 odsto BDP-a u 2005. godini u deficit od 1,6 odsto BDP-a“. Dakle, Srbija se suočava sa budžetom koji je opterećen fiskalnim deficitima, narastajućim socijalnim troškovima i servisiranjem spoljnog duga. Zato zadatak vlade Srbije treba da bude stvaranje uslova za pokrivanje budžetskog deficita. Uravnoteženi budžet jeste pretpostavka stabilnih državnih finansija, bez čega nema ni ukupne ekonomske stabilnosti, prvenstveno

cena i kursa, kao ni adekvatne saradnje sa međunarodnim finansijskim institucijama.

Međutim, ograničeni budžetski resursi, visok nivo spoljnog duga, spoljnotrgovinski deficit, inflacija, starenje stanovništva, velika nezaposlenost i političke nesuglasice u narednom razdoblju, samo su neki ključni parametri koji utiču na mogućnost isplaćivanja penzija u Srbiji.

Sistem „pay as you go“ bio bi održiv da je najmanje tri do tri i po zaposlenih po jednom penzioneru. Ali, sadašnje stanje postaje alarmantno jer se broj zaposlenih skoro izjednačio sa brojem penzionera¹. Problematično je i to što se stanovništvo Srbije nalazi među deset najstarijih na svetu. A ukupna stopa fertiliteta 1,4 je ispod proste reprodukcije. Uz to, prognoze su da će se u narednih pet decenija životni vek produžiti za oko pet godina.

Sada već zabrinjavaju informacije o skromnim penzijama u Srbiji i o tome da najniža penzija pokriva jedva trećinu minimalne potrošačke korpe.

Prosečna penzija² u Srbiji krajem decembra 2006. godine iznosila je 14.282 dinara³ (181 evra), ali kad se uzme u obzir i činjenica da zemljoradnici primaju oko 5.500 dinara, onda je to u proseku i manje. A prosečna zarada u Srbiji bez poreza i doprinosa isplaćena u decembru 2006. godine iznosila je 28.267 dinara⁴ (358 evra), što je u odnosu na novembarsku platu nešto više od 4.000 dinara. Na povećanje prosečne zarade u decembru uticalo je povećanje plate zaposlenima u nekim oblastima u javnom sektoru. Ipak, statistički podaci o povećanju zarada krajem prošle godine od čak 22 odsto ne znače puno za penzionere, jer učešće plata u obračunu penzijskog čeka učestvuje tek sa 25 procenata, a rast troškova života sa 75 odsto. Pošto troškovi života u poslednja tri meseca stagniraju, najstariji neće od 1. aprila, kada na red dolazi prvo ovogodišnje usklađivanje prinadležnosti, dobiti znatno veće penzije. Naprotiv, povećanje će biti skromno. Pošto su u 2006. godini penzije u prosečnoj zaradi učestvovala sa tek 61,98 odsto, to implicira da će prosečna penzija koju će najstariji primati do aprila 2007. godine iznositi 13.406 dinara, što je na godišnjem nivou povećanje od oko 15,1 odsto.

Statistički podaci pokazuju da je životna realnost neumoljiva prema najstarijima jer penzije nastavljaju da se obezvređuju, odnosno vrednost penzija će rapidno da pada i u narednom razdoblju. To se može videti (u tabeli 1) preko vrednosti učešća penzija u neto zaradi do 2010. godine.

¹ Ovaj problem se javlja i u razvijenijim zemljama. Statistika otkriva da su 1984. godine tri zaposlena u Sloveniji izdržavala jednog penzionera, a da je danas taj odnos 1,59 zaposlenih na jednog penzionera, što slovenački penzioni fond dovodi na ivicu bankrotstva zbog nedostatka sredstava za pola miliona penzionera u Sloveniji.

² Minimalna garantovana penzija u Sloveniji iznosi oko 520 evra, dok je najviša penzionarska osnova oko 2.000 evra.

³ <http://www.statserb.sr.gov.yu>

⁴ Ibidem

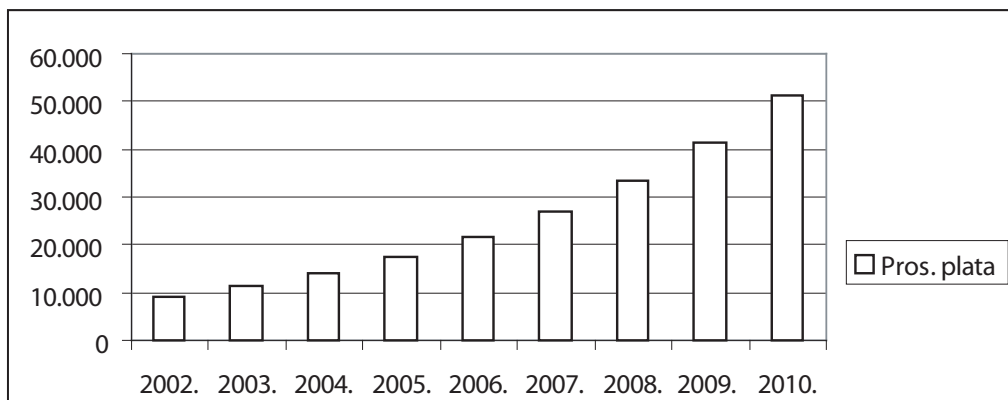
Tabela 1. Prosečna plata i učešće penzija u zaradama

Godina	Prosečna plata (u din.)	Prosečna penzija (u %)
2002.	9.208	73,00
2003.	11.500	70,45
2004.	14.108	67,89
2005.	17.443	66,79
2006.	21.629	61,98
2007.	26.820	56,34
2008.	33.257	49,94
2009.	41.239	42,78
2010.	51.136	36,14

Izvor: Fond PIO (zaključno sa 2006. godinom)

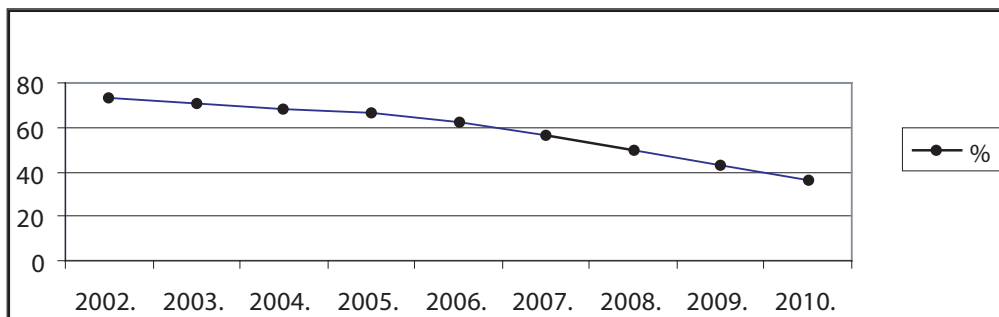
Napomena: Data je prognoza za period 2007-2010. godine

Na grafikonu 1. predstavljeno je kretanje prosečne plate, a na grafikonu 2. kretanje prosečne penzije u zaradi u razdoblju 2002-2010. godine.

Grafikon 1. Prosečna plata 2002-2010. godine

Izvor: Fond PIO (2002-2006)

Napomena: Data je prognoza za period 2007-2010. godine

Grafikon 2. Učešće prosečne penzije u zaradi 2002-2010. godine

Izvor: Fond PIO (2002-2006)

Napomena: Data je prognoza za period 2007-2010. godine

Ređe usklađivanje i veća zavisnost penzionerskih primanja od troškova života, koji rastu sporije od zarada, doprineli su da penzije nastave da zaostaju za primanjima zaposlenih.

Broj siromašnih među najstarijom populacijom raste, pošto se primenom novog Zakona o PIO prinadležnosti usklađuju samo dva puta godišnje. Naime, po izmenjenom zakonu u 2005. godini penzije se od 2006. godine usklađuju samo dva puta godišnje od aprila i oktobra (ranije na svaka tri meseca) i to sa 62,5 odsto kretanja troškova života i 37,5 odsto kretanja plata u prethodnih šest meseci (ranije je udeo ovih parametara bio 50:50). O ovome će biti više reči u tekstu koji sledi.

3. Dosadašnji pokušaji reforme PIO u Srbiji

U nastojanju da se iznađu rešenja za jedan od najozbiljnijih problema u Srbiji, predstavnici vlasti su dosta puta eksperimentisali sa penzionim sistemom. Najpre je starosna granica za penzionisanje sa 60, odnosno 55 godina, povećana na 63 godine za muškarce i 58 za žene, a stopa doprinosa je spuštena na 22 odsto, za razliku od prethodnog perioda kada je išla i do 30 odsto. Do smanjenja je došlo, kako se navodilo, radi smanjenja troškova radne snage i podizanja konkurentnosti srpskih preduzeća, zbog povećane konkurencije iz inostranstva.

Početakom 2002. godine, uvođenjem izmena i dopuna Zakona o osnovama penzijskog i invalidskog osiguranja, počelo je usklađivanje penzija u Srbiji sa platama po tzv. švajcarskoj formuli. To znači da se penzije usklađuju 50 odsto prema rastu plata, a 50 odsto prema rastu troškova života, i to kvartalno.

Srpska vlada pokušala je još jedanput početkom 2003. godine da uspostavi održivost sistema – Zakonom o penzijskom i invalidskom osiguranju.

Ovaj zakon⁵, donet 2. aprila 2003. godine, u skladu sa uslovima MMF-a uvodi dve novine:

- prvo, visina penzija zavisi od ukupnih primanja osiguranika na koje su plaćeni socijalni doprinosi u čitavom radnom veku (od 1970. godine, sa izuzetkom 1993. od kada se i evidentiraju podaci o zaradama u organizacijama penzijsko-invalidskog osiguranja), umesto dotadašnjih deset (u kontinuitetu) najpovoljnijih godina za osiguranika, i
- drugo, znatno se proširuje broj lica za koja je poslodavac dužan da obračunava i plaća socijalni doprinos, što bi trebalo da dovede do porasta broja osiguranika pri postojećem obimu zaposlenosti, a time i do povećanja prihoda Fonda penzijsko-invalidskog osiguranja.

Verovatno da je motivisanost donosioca ovog zakona o dvostrukom oporezivanju osnivača firmi i lica koja obavljaju poslove po ugovoru o delu odnosno autorskom delu, bila samo povećanje prihoda Fonda PIO. Pretpostavljalo se da će se smanjiti siva ekonomija zapošljavanjem mladih ljudi i plaćanjem doprinosa za njih od strane poslodavaca.

Nasuprot tome, visoka nezaposlenost i neprijavlivanje radnika stvorili su problem manjih prihoda zbog smanjenja broja uplatilaca doprinosa. Pošto su prihodi bili mali, to se reflektovalo na budžetski deficit.

Suprotan efekat izazivalo je i povećanje ukupnog opterećenja zarada, jer se smanjuje broj legalno zaposlenih na koje poslodavac obračunava i plaća socijalne doprinose i poreze. U stvari, problem je upravo u tome što su plate opterećene velikim porezima i doprinosima, pa su poslodavci bili zainteresovani za zadržavanje velikog broja radnika „na crno“.

Zbog ovakvog ponašanja poslodavaca, a i radi činjenice vezane za odnos između broja penzionera i broja zaposlenih koji se skoro izjednačio, ne može se ni očekivati autonomno finansiranje Fonda PIO.

Fond penzijsko-invalidskog osiguranja pokriva samo oko 60 odsto izdataka sopstvenim приходima, a ostatak namiruje država iz budžeta. Ovakvo stanje posledica je velikog broja korisnika penzija u odnosu na broj zaposlenih, odnosno na broj lica na čije zarade se obračunavaju i plaćaju doprinosi. Kako se ne može ići na alternativu smanjivanja penzija, nađeno je rešenje da se poveća broj lica na čije se zarade obračunava doprinos, te tako povećava prihod Fonda PIO.

Međutim, da li je dobra solucija Zakonom bitno proširivati broj lica na čije se zarade obavezno obračunava i uplaćuje doprinos – koja bi trebalo da

⁵ Videti: S. Grk, „Dometi tranzicije u Srbiji – otvorena pitanja“, Aktuelni problemi tranzicije i tokovi privatizacije, Društvo ekonomista Beograda, *Ekonomski vidici*, br. 4, Beograd, 2003, str. 363-380.

doprinese rastu prihoda Fonda PIO? I da li se prihodi stvarno mogu ovako povećavati?

Razume se da efekti ovoga nisu mogli doprineti uspostavljanju ravnoteže između prihoda i rashoda Fonda PIO jer su se ispoljile i suprotne tendencije. Za očekivati je bilo da će se zapošljavanje preko omladinskih zadruga bitno smanjiti. Opao je i broj lica angažovanih po ugovoru o delu i autorskom honoraru. Takođe je došlo i do smanjivanja prosečnih zarada na koje se obračunavaju i uplaćuju porezi i doprinosi.

Iskustvo nam govori da u domaćem sistemu treba raskinuti sa idejom da i poslodavac i zaposleni uplaćuju socijalno osiguranje, odnosno idejom koja je omogućavala političku manipulaciju. Sa ekonomske tačke gledišta, radnici snose gotovo sav porez na dohodak zato što je agregatna ponuda rada vrlo neelastična. Više je nego očigledno da sav doprinos plaća radnik.

Posebno problematično je i rešenje koje se odnosi na osnivače i vlasnike privrednih društava, prvenstveno društava sa ograničenom odgovornošću. Ovde su dovedeni u neravnopravan položaj njihovi osnivači u odnosu na vlasnike akcija akcionarskih društava. Nejasno je: zašto su oni bili u ovom zakonu izjednačeni sa licima koja obavljaju privrednu ili drugu delatnost kao preduzetnici? Zdrava logika navodi na zaključak da država, ukoliko je stvarno zainteresovana za razvoj malih firmi, mora stimulisati njihovo osnivanje i razvoj.

4. Primer uspešnog modela reforme penzionog sistema

U vrlo interesantnom tekstu („Više moći radnicima: privatizacija socijalnog osiguranja u Čileu“, 1996) autora Hose Pinera⁶ objašnjava se kako su u Čileu uspeali da sprovedu reformu penzionog sistema. Ovde ćemo izložiti najbitnije konstatacije ovog autora, kako bismo posle mogli napraviti komparaciju sa onim što se radi kod nas.

U čileanskom sistemu naglasak je na penzijskim štednim računima. To znači da je nivo penzije radnika determinisan iznosom novca koji je on sam tokom radnog veka prikupio. Pri tome, ni radnik ni poslodavac ne plaćaju državi porez za socijalno osiguranje. Isto tako, radnik ne prima penziju od vlade. Umesto toga njemu poslodavac tokom čitavog radnog veka automatski plaća 10 odsto plate na njegov pojedinačni penzijski štedni račun. Ovaj procedat važi samo za prve 22.000 američkih dolara godišnjeg prihoda.

I to nije sve, jer postoji dobrovoljna štednja. Radnik može ulagati dodatnih 10 odsto svoje plate svakog meseca, što je takođe izuzeto od poreza na dohodak, kao oblik dobrovoljne štednje. Za slučaj da radnik hoće da ima veću

⁶ Videti: J. Pinera, „Social Security Privatization in Chile“, *Cato Journal*, vol. 15, no 2, Cato Institute, Washington, D.C., 1996, str. 15.

penziju ili da se penzionise ranije, on može da ulaže više od 10 obaveznih procenata plate.

U Čileu postoje firma-fondovi poznati kao preduzeća, čije je osnivanje slobodno. Radnik bira jedno od privatnih preduzeća – penzionih fondova da upravlja njegovim penzionim štednim računom. Ovi firma-fondovi moraju isključivo da se bave ovim poslovima. Ne smeju da obavljaju druge poslove. Da ne bi došlo do prevara i krađa, oni podležu državnoj regulaciji u cilju garantovanja diverzifikovanog i niskorizičnog portfolija. Posebno vladino telo *AFP Superintendency* nadgleda rad fondova.

Zadatak države je da samo odredi procentualni maksimum kako za specifične instrumente tako i za ukupni portfolio, a kasnije – kako fondovi stiču iskustvo – uloga države u ovoj regulaciji se smanjuje. Fondovi donose investicione odluke. Zapravo, svaki fond upravlja sumom jednakom zajedničkom fondu koji investira u stokove i vrednosne papire, pri čemu ne postoji nikakva obaveza investiranja u vladine ili neke druge obveznice. Isključena je opasnost da radnik izgubi svoje investicije, jer u slučaju da AFP firma propadne, investicije radnika ne propadaju pošto imovina zajedničkog fonda ostaje netaknuta. Po zakonu su AFP firma i zajednički fond kojim ona upravlja posebna lica.

U slučaju da radnici nisu zadovoljni ili oseće da će njihova AFP firma propasti, mogu bez problema da je zamene drugom. Zbog toga postoji konkurencija među firmama da ponude višu stopu prinosa, bolju uslugu i niže provizije. Svaki radnik ima svoju štednu knjižicu i redovno mu na svaka tri meseca dostavljaju izveštaj iz koga vidi koliko novca ima na svom računu i kako njegova investicija napreduje. Račun sa imenom radnika je njegova svojina i biće upotrebljen za isplatu starosne penzije ili za naslednike.

Karakteristika čileanskog sistema je u tome da doprinos radnika ne ulazi u osnovicu za porez na dohodak. Prinos na penzione štedne račune je oslobođen poreza. Nakon penzionisanja, porez na dohodak se plaća prema tada važećoj stopi.

Svi zaposleni u privatnom i u javnom sektoru moraju imati penzione štedne račune. Međutim, isključeni su zaposleni u policiji i vojsci, čiji je penzioni sistem ugrađen u njihov sistem plata i uslova za rad. Sve više čileanskih eksperata za ovu problematiku zagovara tezu da bi bilo i za zaposlene u policiji i vojsci bolje da su i oni uključeni u sistem. U sistem mogu ući i samozaposleni, ukoliko to žele. Namera je da se na taj način legalizuju oni radnici koji se nalaze u sivom sektoru.

U čileanskom modelu nema nikakve obaveze za prestanak rada, u bilo kojim godinama, niti obaveze za nastavak rada ili štednje za penziju ako radnik prikupe dovoljnu sumu za minimalnu penziju.

Kod penzionisanja, zaposlenom stoje na raspolaganju dve mogućnosti koje može izabrati. Prva mogućnost je da penzioner može da upotrebi kapital sa svog penzionog štednog računa za kupovinu anuiteta od bilo koje privatne osiguravajuće kompanije. Anuitet garantuje stalni mesečni prihod, indeksiran

inflacijom, plus beneficije za naslednike koji zavise od radnika. Druga mogućnost je da penzioner ostavi svoj novac fondu i programira podizanje gotovine. U obe varijante, on može odmah povući sav novac preko sume neophodne za anuitete ili programirano podizanje penzije u procentu od 70 odsto njegovih poslednjih plata.

Interesantno je pogledati kakva su bila pravila tranzicije u Čileu. Da se ne bi odmah stari sistem urušio zbog nedostatka sredstava za isplatu penzija, a to bi se dogodilo kada bi prestao dotok doprinosa onih koji prelaze na novi sistem, vlada je garantovala svima koji već primaju penziju da reforma neće uticati na iznos njihovih penzija.

Radnik koji je godinama uplaćivao doprinose nije morao da u novom sistemu počinje ispočetka. Naime, čileanska vlada je dala mogućnost svakom radniku koji je već plaćao doprinose u „pay-as-you-go“ sistemu da izabere između ostajanja u tom sistemu ili prelaska u novi sistem. Oni koji su odlučili da napuste stari sistem dobili su obveznicu, koja je indeksirana i donosi prinos od 4 odsto, i koju su morali uložiti u novi sistem.

Vlada je morala da plaća samo penzionerima iz starog sistema, a svi oni koji su po prvi put zasnovali radni odnos morali su da prihvate novi sistem. Poštujući ovo pravilo, koje je jako važno, smanjila se uloga države.

5. Zahtev MMF-a i potezi srpske vlade

MMF i Svetska banka podstakle su reforme u Srbiji u dobrom pravcu, premda su one morale brže da se sprovedu. Saradnja sa Fondom i drugim finansijskim organizacijama – uprkos tome što oni imaju svoje zahteve kada su reforme u pitanju – treba da se nastavi, i pored toga što se nezadovoljstvo MMF-a odnosilo na sprovođenje mera na koje se obavezala vlada u domenu privatizacije jednog dela ili celog sistema javnih preduzeća, ali i reforme penzionog sistema.

Najteže je sprovesti reformu penzionog sistema jer je to svuda veoma osetljiva tema, a pogotovo u Srbiji, gde se to odmah posmatra u kontekstu već dosta teškog materijalnog položaja mnogih penzionera. Ali, MMF nije odstupio u svojim zahtevima kada je u pitanju održiv penzioni sistem. Tri parametra ove reforme praktično su bila dogovorena. Reč je o povećanju starosne granice za odlazak u penziju za dve godine i ženama i muškarcima, o prelasku na godišnje usklađivanje i sa „švajcarske formule“ na usklađivanje sa troškovima života. Misija Fonda je ostavila prostor za razgovore o minimalnoj penziji jer to nije bilo definisano preuzetim obavezama. Ipak, vlada je povukla poteze u pogrešnom pravcu, jer nisu uvaženi zahtevi MMF-a kada su penzije u pitanju.

Da se podsetimo. U maju i junu 2005. godine jasno su utvrđeni kriterijumi izvršenja za šestu reviziju, koju je potpisala i prihvatila i srpska strana. MMF

je zahtevao da se penzije počev od 2006. godine usklađuju samo jednom godišnje, i to samo sa rastom troškova života, kao i da se, takođe od 2006. godine, pomeri starosna granica za odlazak u penziju na 60 godina za žene i 65 godina za muškarce.

Ali, izmenama Zakona⁷ o penzijskom i invalidskom osiguranju koje su usvojili poslanici Skupštine Srbije nije se izašlo u susret zahtevima MMF-a. Usvojena rešenja su za penzionere u Srbiji i one koji su zaposleni sada bili povoljniji od onoga što je zahtevao MMF.

Početak septembra, tačnije 1.9.2005. godine, predstavnici Vlade Srbije na sednici Socijalno-ekonomskog saveta prihvatili su predlog sindikata i poslodavaca i utvrdili su da se inflacija, odnosno rast cena na malo uvede kao novina u usklađivanju penzija. Ali ne kao osnov za njihovo povećanje, već kao signal da najstarijima pripada povećanje njihovih prinadležnosti, ali po takozvanoj švajcarskoj formuli – kumulativan rast troškova života i plata.

Znači, vlada je tada usvojila dokument o usklađivanju penzije, u kojem se obavezuje da se penzije određuju preko formule „50 odsto inflacije plus 50 odsto visina prosečnih zarada“; predviđajući granicu za odlazak u penziju i iznos prosečne penzije. Pođimo redom.

Usklađivanje penzije. Republička vlada prihvatila je rešenje po kome će se penzije usklađivati dva puta godišnje (1. aprila i 1. oktobra), i to sa rastom troškova života i rastom plata, jer se očekivalo da će troškovi života biti veći od pet odsto, kako je bilo planirano.

U sledeće četiri godine, po vladinom programu, penzije će se usklađivati sa rastom troškova života i rastom plata u prethodnih šest meseci, ali tako što će se postepeno svakih pola godine procentualno više usklađivati sa troškovima života, a manje sa platama, tako da će od 2010. godine primanja penzionera pratiti isključivo rast troškova života.

Šta znači to prilagođavanje u praksi?

U Memorandumu o budžetu i ekonomskoj finansijskoj politici za 2006. godinu, kao i projekciji za 2007. i 2008. godinu, rečeno je da će se indeks penzija menjati dva puta godišnje, u aprilu i oktobru. Od 2006. godine penzije su se 26,5 odsto usklađivale sa kretanjem troškova života, a 37,5 procenata sa rastom plata u prethodnih pola godine.

Procene su bile da bi s aprilskom penzijom najstariji u Srbiji mogli dobiti povišicu od oko 4,39, a s oktobarskom 6,38 odsto. To znači da bi one nominalno bile veće za 11,5 procenata. U odnosu na 2006. godinu prinadležnosti će mnogo sporije rasti u 2007. i 2008. godini. Udeo troškova života u 2007. i 2008. godini povećavaće se za po 12,5 odsto, upravo za onoliko za koliko će se smanjivati zarade u indeksaciji. Uvažavajući napred iznete podatke proizilazi

⁷ „Službeni glasnik RS“, br. 5/2005.

da bi od 1. aprila 2007. godine penzije bile veće za oko 4,10, a u oktobru iste godine za oko 2,88 procenata. U 2008. godini taj rast bi bio još sporiji, pa bi u aprilu te godine penzioneri dobili povećanje od oko 3,42, a u oktobru za oko 1,77 procenata.

Od 2006. godine i oko 220.000 zemljoradničkih penzionera penzije je trebalo da počnu da dobijaju mesec za mesec. Da se podsetimo, oni su na isplatu čekali sa zakašnjenjem od po 20,5 meseci. Propuštene penzije trebalo bi da im budu isplaćivane u sledećih pet godina na taj način što će se iznos uvećavati za kamatu od 8,5 procenata na godišnjem nivou. Procena je da bi svaki penzioner trebalo da dobije po 70.000 dinara.

Granica za odlazak u penziju. Za sada starosni uslov za odlazak u penziju ostaje isti. Postepeno povećanje starosne granice za dve godine odloženo je do 2008. godine i trebalo bi da traje do 2012. (granica bi se povećavala za po pola godine svake godine) – ukoliko zakon u međuvremenu ne bude promenjen.

Poslanici su usvojili rešenje po kome će se postupno, ali tek od 2008. godine povećavati starosna granica za odlazak u penziju sa sadašnjih 58 godina za žene i 63 za muškarce, i to na 60 godina za žene i 65 godina za muškarce. Drugi uslov za odlazak u penziju ostaje kao i do sada – 40 godina radnog staža za muškarce i 35 godina za žene, a puna penzija će se, na primer, kao do sada, obračunavati na osnovu 85 odsto penzijskog osnova.

Najniža primanja. Sporan je još jedan član, koji se odnosi na prosečnu penziju. Naime, MMF nije prihvatao da se penzije vezuju za zarade. Ipak, Narodna skupština Srbije usvojila je izmenjeni Zakon o penzijsko-invalidskom osiguranju u kome se kaže da *prosečna penzija* u naredne tri godine *neće moći da bude niža od 60 odsto prosečne plate*.

Tada je rečeno da će najniže penzije biti povećane za 25 odsto prosečne zarade zaposlenih u Srbiji. Ali, pogledajmo kakva je stvarnost.

Od 2006. godine penzije su se počele isplaćivati u tekućem za prethodni mesec. Međutim, kao što je već pomenuto, prosečna penzija u 2006. iznosila je 61,98 odsto prosečne plate i ona će u 2007. godini pasti na oko 56,34 odsto prosečne plate. S obzirom na to da se penzije usklađuju dva puta u godini, treba očekivati da će taj pad biti još veći. Zato je potrebno zaštititi penzionere sa najnižim primanjima.

6. Osvrt na nove zakone

Država je donela dva zakona, i to Zakon o dobrovoljnom penzijskom osiguranju i Zakon o dobrovoljnim penzijskim fondovima. *Zakon o dobrovoljnom penzijskom osiguranju*⁸ omogućuje onima koji sada imaju dovoljno za štednju

⁸ „Službeni glasnik RS“, br. 85/2005.

da dobiju dodatne prihode u starosti. Uplate se zasnivaju na principu dobrovoljnosti bilo samih građana bilo njihovih poslodavaca. Svako može da se opredeli za određeno društvo za upravljanje sa kojim će sklopiti ugovor.

Društva za upravljanje ovim fondovima osnivaju se kao zatvorena akcionarska društva, a osnivači mogu biti domaća i strana pravna i fizička lica. Osnivači mogu biti akcionari i samo jedno društvo. Cenzus odnosno kapital za osnivanje društva za upravljanje je milion evra, a ono se ne finansira iz ostvarenih prinosa, već od naknada koje plaćaju članovi fonda.

Akcionarska društva zatvorenog tipa treba da donose investicione odluke i podnose godišnje, polugodišnje i mesečne *izveštaje centralnoj banci*.

Centralna banka treba da nadzire rad odnosno kontroliše poslovanje društava za upravljanje dobrovoljnim penzijskim fondovima. Uloga centralne banke nije pružanje garancije, odnosno zaštite od eventualne mogućnosti da fondovi propadnu. Takođe, ona ne može garantovati visinu prinosa niti donositi odluke u njihovo ime. Nadzor od strane centralne banke se vrši da bi se stvorila klima poverenja u finansijski sistem zemlje. Nadzor obuhvata i procenu kompetentnosti menadžmenta fondova i kontrolu i identifikaciju procene preuzetih rizika.

Prema *Zakonu o dobrovoljnim penzijskim fondovima*⁹ imovina fonda može da se ulaže samo u sigurne i likvidne vrednosne papire, a smernice o tome će propisivati Narodna banka Srbije.

Novac koji se bude poveravao ovim društvima, za upravljanje radi sigurnije starosti, može da se ulaže samo u relativno sigurne plasmane kao što su kupovina vrednosnih papira NBS, državnih vrednosnih papira i slično. Penzioni fondovi ne mogu biti organizovani kao osiguranje koje preuzima rizik na sebe. Zakon predviđa da oni imaju obavezu investiranja, čime se želi postići (za razliku od osiguranja) da se prinos svakog ulagača povećava. Propisano je da svi članovi dobrovoljnog penzionog fonda imaju takozvani individualni račun. A fondovi su dužni da svoje članove informišu o poslovanju.

Onima koji su do sada uplaćivali životno osiguranje Zakon predviđa jedan prelazni period, kako bi preneli svoje uloge na neki od penzionih fondova. Predviđen je klasičan prenos sredstava, preregistracija postojećeg društva u dobrovoljni penzioni fond ili preregistracija samo jednog organizacionog dela.

Od novih fondova se očekuje da na neki način budu i pokretači privredne aktivnosti. Drugim rečima, očekuje se koncentracija kapitala na tržištu koja, uz razvoj finansijskog tržišta, treba da pokrene i privredu.

Pogledajmo u čemu je razlika između dobrovoljnog penzionog osiguranja i dobrovoljnog penzionog fonda.

Dobrovoljno penziono osiguranje se u odnosu na dobrovoljni penzioni fond razlikuje po tome što je u prvom slučaju premija sastavni deo poslova-

⁹ Ibidem

nja društva, tačan prinos od investiranja nije vidljiv, penzijska isplata je unapred poznata jer je ugovorena, a za preuzete obaveze društvo garantuje svojim kapitalom. A kod dobrovoljnih penzionih fondova doprinos je vlasništvo članova koji se vode na individualnim računima, penzijska isplata nije unapred poznata i zavisi od prinosa, imovina penzijskog fonda je odvojena od imovine društva za upravljanje i kao takva ne utiče na imovinu dobrovoljnog penzijskog fonda.

Kada se može steći pravo na penziju?

Pravo na raspolaganje akumuliranim sredstvima odnosno na penziju, po ovom zakonu može se steći već sa navršene 53 godine života, a krajnji rok da penzija počne da se koristi jeste navršenih 70 godina. Novac sa računa može da se podiže i pre 53. godine života u slučaju vanrednih troškova lečenja ili trajne nesposobnosti za rad. Oni koji se odluče za dobrovoljno penzijsko osiguranje, novac će, kada za to dođe vreme, moći da podignu odjednom ili u ratama. Dakle, dobrovoljni pensioner ima pravo na jednokratnu ili programiranu isplatu, kupovinu anuiteta kod društava za osiguranje ili kombinaciju navedenih izbora.

Zakonom nije propisana visina doprinosa, a uplate može obavljati građanin sam za sebe ili za treće lice, kao i poslodavac za svoje radnike.

Pogledajmo (u tabeli 2) jedan dosadašnji primer lične rente za uplatu po 1.000 evra godišnje u periodu od 25 godina.

Tabela 2. Lična renta za uplatu po 1.000 evra godišnje

UKUPNO UPLAČENO	PERIOD ISPLATE	IZNOS GODIŠNJE RENTE
25.000	5 godina	7.750 evra
25.000	10 godina	4.230 evra
25.000	15 godina	3.062 evra
25.000	20 godina	2.492 evra
25.000	25 godina	2.159 evra

Izvor: proračun autora; Projekat „Srbija i Evropa – ekonomske analize i prognoze“.

Iznos buduće penzije zavisi od sume koja se uplaćuje, dužine perioda uplate i od umešnosti ulaganja fonda za koji se opredele pojedinci. Penzijski fondovi su obavezni da objavljuju vrednost svojih investicionih jedinica, na osnovu čega građani znaju kako koji fond radi. Tako oni mogu da se odlučuju za neki od fondova i da, eventualno, novac uložen u jedan fond prebace u drugi ako procene da on radi bolje.

U Zakonu se pominje *kastodi banka*¹⁰. Postoji mišljenje da isključivo jedna kastodi banka treba da obavlja kastodi usluge. Uloga kastodi banke je da obavlja poslove vođenja računa vrednosnih papira za račun dobrovoljnog penzijskog

¹⁰ Ibid.

fonda kod Centralnog registra hartija od vrednosti. Dakle, ova banka čuva, ali ne trguje vrednosnim papirima.

Kasodi banke otvaraju i vode račune vrednosnih papira i na zbirnom kasodi računu, otvorenom u ime kasodi banke, a za račun zakonitih vlasnika, čuvaju njihove akcije, obveznice i druge vrednosne papire. Napred je već pomenuto da banka ne trguje vrednosnim papirima klijenata, već se tim poslom, bilo da se papiri nalaze na običnom vlasničkom, bilo na zbirnom kasodi računu, bave berzanski posrednici – ovlašćene brokerske kuće.

Specifičnost zbirnog kasodi računa je da se u trgovanju, kao i prilikom saldiranja trgovanja sa Centralnim registrom, umesto imena odnosno naziva klijenta, pojavljuje ime kasodi banke.

Društva za osiguranje bila su u obavezi da se usklade sa Zakonom do 31. decembra 2006. godine. Varijante za koje su mogla da se opredele pri usklađivanju su ili preregistracijom u društvo upravljanja dobrovoljnim penzijskim fondom ili osnivanjem istih ili prenosom prikupljenih sredstava drugom društvu za upravljanje dobrovoljnim penzijskim fondom.

Poslanici su prihvatili (sredinom oktobra 2005) i *Zakon o preuzimanju javnog duga fondova*, penzijsko-invalidskog osiguranja zaposlenih i poljoprivrednika, nastalih na osnovu neisplaćenih penzija i novčanih naknada. Ovim zakonom je predviđeno da država preuzme ta dugovanja i isplati ih zaposlenima u roku od tri godine, počev od 20. januara 2006. godine, a poljoprivrednicima za pet godina, odnosno u pet godišnjih rata, počev od 20. februara 2006. godine. Dug koji iznosi približno 43 milijarde dinara, a odnosi se na jednu i po zaozostalu penziju zaposlenih i 20,5 penzija poljoprivrednika, izmirivaće se putem obveznica koje će emitovati Republika. One će se isplaćivati u dinarima, glasiće na ime i biće prenosive, a penzioneri će moći da ih realizuju po sličnim uslovima kao obveznice za staru deviznu štednju.

7. Zaključna razmatranja

Većina zemalja primenjuje model *tri stuba penzionog osiguranja*. Prvi stub je obavezan i podrazumeva izdvajanje za tekuće penzije. Drugi stub je takođe obavezan i podrazumeva da svaki zaposleni ima individualni račun na koji poslodavac izdvaja neki iznos novčanih sredstava. Zaposleni u svakom momentu može da zna koliko ima novca na svom računu. Ovaj stub je kapitalizovan. Treći stub je dobrovoljan. Naime, na bazi je individualne štednje, i u zavisnosti od iznosa doprinosa i od toga kako su sredstva plasirana – treba očekivati iznos visine penzije.

Dok sada u Srbiji traje razvoj tzv. trećeg stuba, koji obuhvata dobrovoljno penziono osiguranje, veoma pažljivo treba da se razmotri razvoj drugog stuba, koji podrazumeva obavezno privatno penziono osiguranje.

Sindikati mogu da odigraju značajnu ulogu u uspostavljanju adekvatnog nadzornog organa koji bi, poštujući pravila supervizije i investiranja, omogućio maksimalnu zaštitu radnika. Nije dobro da centralna banka bude regulatorni organ nad penzionim fondovima, kako se to u Zakonu¹¹ navodi. Posao NBS je da vrši kontrolu poslovanja poslovnih banaka, a zadatak nekog drugog tela je da vrši nadzor nad radom fonda. U srpskom sistemu postoji Komisija za hartije od vrednosti koja po svojoj funkciji treba da kontroliše poslovanje fondova, investicionih banaka i brokerskih kuća. Ovaj posao mogla bi da obavlja i posebna agencija koja bi se formirala i koja bi trebalo samostalno da radi baveći se isključivo fondovima penzionog osiguranja.

Brojne dileme otvara uvođenje privatnih računa u Srbiji. Radi se o sledećem. Pretpostavlja se da će radnici ulagati u akcije i, pre svega, državne obveznice, i tako ostvariti profit koji će im omogućiti penzione prihode na nivou ili iznad sada zakonom zagarantovanih. Ipak, to su samo očekivanja. Zbog ekonomske neizvesnosti i brojnih rizika koji su prisutni u Srbiji, ulagati u akcije na srpskom finansijskom tržištu daleko je rizičnije nego u razvijenijim sistemima, u kojima takođe postoje rizici. Iz američkog iskustva možemo videti da veliki pad akcija na berzi 2000. godine, koji koincidira sa padom akcija mnogobrojnih Internet kompanija, pokazao je da je ulaganje u akcije mnogo rizičnije nego što se to dugo mislilo. Kupovina američkih državnih obveznica obeshrabruje investitore, naročito drugih svetskih centralnih banaka, uvek kada dođe do pada dolara i zbog rastućeg američkog deficita.

Kada se analitički sagleda ekonomska situacija u Srbiji, nije teško zaključiti da ovde trgovanje akcijama stvara opasnost tipa „berzanskog kazina“, uvek kada se isplaćuju neizmirene penzije kroz obveznice, a donose se zakonski propisi za dobrovoljno PIO osiguranje, što može da bude velika zamka za penzionere – budući da isplate zaostalih penzija kroz obveznice mogu iskoristiti bogati da se još više obogate. Zapravo, procenjuje se da bi oko 95 odsto penzionera odmah prodalo svoje obveznice samo da dođu do dinara, jer je znatan deo starije populacije na ivici egzistencije.

Čak i sada kad postoji Zakon o dobrovoljnom penzijskom osiguranju i uz pretpostavku da rast vrednosnih papira na berzi bude stabilan, ako bi investiranje bilo prepušteno vlasnicima računa, manje upućeni bi mogli izgubiti novac za penziju mnogo ranije nego što stignu do penzije. Međutim, ako bi država preuzela na sebe da investira u ime osiguranika, to bi uvećalo administrativni trošak, što bi poništilo uštede koje bi država imala po osnovu smanjivanja isplate dela penzije iz državnog fonda.

Problem se nalazi u samoj suštini sistema „pay as you go“, pošto se sav priliv od doprinosa zaposlenih troši na isplatu penzija. Kada bi radnici deo svojih doprinosa prenosili na privatne račune, vlada bi morala da nadomesti gubitak prihoda zadužujući se na tržištu. Na taj način bi se umanjio raspoloživi obim

¹¹ „Službeni glasnik RS“, br. 46/2006.

kapitala za privatne investicije i poništio efekat „pensione“ privatne štednje. Pored toga, povećale bi se buduće obaveze iz budžeta za plaćanje kamata za novo zaduženje.

Razume se, obim novog zaduženja bi zavisio od toga koliki procenat doprinosa bi radnici bili u mogućnosti da izdvoje na privatne račune i od toga da li bi uvođenje privatnih računa bilo praćeno umanjnjem prava na penziju iz državnog fonda i eventualnim povećanjem poreza. Ipak, diskutabilno je kada će se uvođenjem privatnih računa suštinski rešiti problem nesolventnosti penzionog sistema i njegove održivosti u Srbiji.

U okviru ovih razmatranja jasno je da se osnovni problem koji je karakterističan za sistem penzijskog osiguranja u Srbiji može dugoročno rešiti samo poboljšanjem odnosa između zaposlenih i korisnika penzija, odnosno jedino znatnijim povećanjem broja zaposlenih. Stoga bi jedan od ciljeva ekonomske politike morao biti povećanje zaposlenosti uz dostizanje odnosa između broja penzionera i broja zaposlenih u proporciji 1:3,5. U tom smislu treba stimulisati zapošljavanje donošenjem raznih mera u pravcu osnivanja i razvoja malih i pre svega srednjih preduzeća. Dakle, treba stimulisati zapošljavanje i preduzetništvo. Značajni efekti se neće postići povećanjem stopa doprinosa, širenjem obuhvata obveznika i kaznenim merama. Preduzetništvo ne treba sputavati utvrđivanjem obaveza za socijalno osiguranje osnivača i vlasnika privrednih društava.

Treba donositi stimulatívne mere, od pojednostavljivanja procedure za osnivanje privrednih društava, smanjivanja cenzusa, ukidanja poreza na zarade i smanjivanja doprinosa za novozaposlene radnike, do stimulatívnoeg kreditiranja. Isto tako, moguće je uvek doneti privremenu meru, a ona se odnosi na smanjenje ili ukidanje poreza na zarade zaposlenih, uz povećanje stope doprinosa za penzijsko-invalidsko osiguranje. Na taj način Fond bi postao samostalniji i ne bi zavisio od države.

Postoji jedno rešenje koje bi u sadašnjoj situaciji bilo najprivatljivije: da se prihodom od privatizacije nekog velikog javnog preduzeća napravi radikalna reforma penzionog sistema u Srbiji. Ili da se novcem od direktnih stranih investicija i privatizacije izvrši dokapitalizacija državnog penzionog fonda radi redovnih isplata penzija.

Moderni pristup penzionog sistema treba da obezbedi sigurne i stabilne prihode za buduće generacije. Stoga treba stimulisati i privatne pensione fondove. U Srbiji sada ukupno ima šest društava za upravljanje dobrovoljnim penzijskim fondovima.

Međutim, jedan od ozbiljnih razloga zbog čega u Srbiji još nisu značajnije zaživeli dobrovoljni penzioni fondovi treba videti u tome što je mnogo ljudi na ivici egzistencije i malo je onih koji razmišljaju od čega živeti kada dođe vreme za penziju. U prilog ovoj tvrdnji govori i istraživanje Zavoda za statistiku sprovedeno 2006. godine, po kome je 6,5 odsto stanovništva ili oko 500.000 građana ispod granice siromaštva. Kod izračunavanja ovog podatka korišćena je

metodologija Svetske banke po kojoj je minimum potrošnje po članu domaćinstva dnevno 2,7 dolara. Pored toga, treba naglasiti da se približno isti broj stanovništva nalazi malo iznad te donje granice siromaštva, što znači da u Srbiji ima oko milion siromašnih.

Drugi razlog zbog kojeg danas znatan deo stanovništva sa nevericom gledaju na privatne penziona fondove jeste neprijatno iskustvo iz prošlosti, tačnije iz 1993. godine, kada su mnogi građani bili prevareni u režiji domaćih privatnih banaka. Drugim rečima, kod velikog dela stanovništva postoji sumnja da se radi o nesigurnim poslovima sa puno neizvesnosti i rizika.

S druge strane, postoji spremnost jednog manjeg dela zaposlene populacije da kroz različite oblike dodatnih osiguranja za starost obezbede izvesnu sigurnost. Takvih je oko pet odsto. I danas su uglavnom neke firme te koje uplaćuju za svoje radnike u privatne penziona fondove.

Iz svega što je napred rečeno može se zaključiti da će problem srpskog penzionog fonda biti još u fokusu interesovanja domaćih i stranih finansijskih institucija poput MMF-a, jer je ozbiljnost problema još veća zbog velike nezaposlenosti i socijalnog stanja u srpskom društvu.

U Srbiji se problem siromaštva, starenja stanovništva, i uopšte brzine sprovođenja reforme PIO mora sagledati u odnosu na sopstvene mogućnosti. I što bude brže teklo sprovođenje reforme penzionog sistema, treba očekivati značajnije smanjenje siromaštva povećanjem starosnih, nasledničkih i invalidskih penzija, i to mora da ima snažan efekat na poboljšanje zaposlenosti i ekonomskog rasta. Tek kada privatni penzioni fondovi budu posedovali udeo u kapitalu najvećih domaćih kompanija, to će biti znak da su zaposleni i ostala populacija počela indirektno investirati u nacionalnu ekonomiju. Državni penzioni sistem će biti rasterećen zbog paralelne egzistencije sistema privatnih penzija. Razume se, sistem privatnih penzija će imati veoma važne političke i kulturne posledice u zemlji. Ali, moraće da prođe još vremena pa da se iskustvo zapadnih zemalja primeni i na naše prostore, a to je: da su privatni penzioni fondovi stub penzionog sistema.

Literatura

- Disney, R. F. – Whitehouse, E. R.: *The Personal Pensions Stampede*, Institute for Fiscal Studies, London, 1992.
- Grk, S.: „Dometi tranzicije u Srbiji – otvorena pitanja“, Aktuelni problemi tranzicije i tokovi privatizacije, *Ekonomski vidici*, br. 4, Društvo ekonomista Beograda, Beograd, 2003.
- OECD: *Regulating Private Pension Schemes: Trends and Challenges*, *Private Pension Series*, Paris, 2002.
- Pinera, J.: „Social Security Privatization in Chile“, *Cato Journal*, vol. 15, no. 2, Cato Institute, Washington, D.C., 1996.
- Shoven, J. B.: „Administrative Costs and Social Security Privatization“, *National Bureau of Economic Research*, Cambridge, Mass., 2000.
- „Službeni glasnik RS“, br. 5/2005
- „Službeni glasnik RS“, br. 85/2005
- „Službeni glasnik RS“, br. 46/2006
- *Zakon o dobrovoljnom penzijskom osiguranju*, 2005.
- *Zakon o dobrovoljnim penzijskim fondovima*, 2005.
- <http://www.statserb.sr.gov.yu>

PROF. DR FRANKLIN GONSALES

Centralni univerzitet u Venecueli, Karakas, Bolivarijanska Republika Venecuela

DRUŠTVENO-EKONOMSKI SISTEM I EKONOMSKA POLITIKA VENECUELE*

Rezime: *Ovaj članak proučava različita mišljenja o društveno-ekonomskom sistemu i ekonomskoj politici Venecuele koju vodi vlada predsednika Čavesa. Mišljenja su suprotstavljena, ali im je zajedničko da venecuelanski model društveno-ekonomskog razvoja poistovećuju sa ličnošću predsednika Čavesa. Jedni ga smatraju neoliberalom, a drugi komunistom ili populistom. Radi objektivnosti, u ovom radu se iznose rezultati koje je tokom sedam godina postigla vlada predsednika Čavesa na ekonomskom i socijalnom planu. Dolazi se do zaključka da je vlast u Venecueli demokratska i da uspešno gradi specifičan oblik socijalizma 21. veka.*

Ključne reči: *Venecuela, društveno-ekonomski sistem, neoliberalizam, populizam, ekonomska politika, socijalna politika*

PROFESSOR FRANKLIN GONZÁLEZ, PHD

Central University of Venezuela, Caracas, Bolivarian Republic of Venezuela

SOCIO-ECONOMIC SYSTEM AND ECONOMIC POLICY OF VENEZUELA

Abstract: *This article analyses different opinions on socio-economic system and economic policy of Venezuela lead by the government of president Chaves. The opinions are in confrontation, but the thing they have in common is their identification of Venezuelan model of socio-economic development with the personality of president Chaves. Some analysts consider him as a neo-liberalist, and the others as a communist or populist. For the sake of objectivity, the results achieved by the government of president Chaves in economic and social fields in seven years period are presented here. One can conclude that Venezuela has democratic government, building successfully a specific sort of socialism of 21st century.*

Key words: *Venezuela, socio-economic system, neo-liberalism, populism, economic policy, social policy*

* Sa španskog jezika prevela Andrijana Golubović.

1. Mišljenja o društveno-ekonomskom sistemu Venecuele

*Reči su etikete koje se pilepljuju stvarima, nisu stvari,
nikada nećeš saznati kakve su stvari, niti čak koja su imena zaista njihova,
jer imena koja im daješ nisu ništa više od toga – ime koje si im dao.*

„Prekidanja smrti“ Žozea Saramaga
(„Las intermitencias de la muerte“, José Saramago)

Nacionalni ustav Venecuele koji je uveden narodnim referendumom 15. decembra 1999. godine, ne ukazuje eksplicitno na karakter društveno-ekonomskog sistema za koji se tada opredelila vlada Uga Čavesa (Hugo Chávez). Zbog toga u naučnoj i stručnoj javnosti postoje nedoumice i nesuglasice po pitanju koliko je ovaj sistem okrenut tržištu, a koliko centralno-planskoj privredi koja je karakteristična za komunizam. U odeljku VI Ustava, koji se odnosi na društveno-ekonomski sistem, i posebno u njegovom pododeljku I pod naslovom „O društveno-ekonomskom sistemu i ulozi države u privredi“, može se pročitati, u članu 299, sledeće: „Društveno-ekonomski sistem Bolivarijanske Republike Venecuele se zasniva na principima socijalne pravde, demokratije, efikasnosti, slobodne konkurencije, zaštiti životne sredine, produktivnosti i solidarnosti, sa ciljem da se obezbedi opšti društveni razvoj i egzistencija koja je dostojna pojedinca i korisna za zajednicu. Država će, zajedno sa privatnom inicijativom, promovisati kontinuirani rast nacionalne privrede u cilju da se stvore uslovi za rast zaposlenosti, visok nacionalni dohodak, da se podigne životni standard stanovništva i ojača ekonomski suverenitet zemlje, uz garancije pravne sigurnosti, pouzdanosti, dinamičnosti, održivosti, postojanosti i pravednosti privrednog rasta, da bi se postigla pravična raspodela bogatstva putem demokratiskog, participativnog strateškog planiranja uz otvorene konsultacije.“¹

Članovi Ustava od 300. do 310. samo potvrđuju i produbljuju ova opredeljenja, koja važe za sve privredne sektore: velike, srednje i male. Ako se imaju u vidu ovako postavljena ustavna načela, jasno je da najviši zakonski akt Venecuele ne sadrži osnov za administrativno-planski privredni sistem primeren komunizmu. Za uvođenje ovakvog sistema prevashodno bi bila neophodna modifikacija Nacionalnog ustava. Međutim, vlada je iznela, kako u Ekonomskom programu tranzicije 1999-2001,² tako u opštim načelima Plana za ekonomski i društveni razvoj nacije 2001-2007,³ da se kao temeljna sistemska pre-

¹ *Bolivarijanska Republika Venecuela*, 2000, str. 321-322.

² F. González, *El Pacto de Punto Fijo, la Agenda Venezuela y el Programa Económico de Transición 1999-2000. Desarrollo y sus Problemas*, Caracas Ediciones de la Facultad de Ciencias Económicas y Sociales UCV, 2001.

³ Ministerio de Planificación y Desarrollo (Ministarstvo za planiranje i razvoj): *Líneas Generales del Plan de Desarrollo Económico y Social 2001-2007*, Caracas, Venezuela, 2001.

misa uzima: „onolika uloga tržišta koliko je to moguće i onolika uloga države koliko je to potrebno“.

Karakter društveno-ekonomskog sistema Venecuele vrlo često se objašnjava politikom koju vodi predsednik Čaves. Mišljenja među analitičarima su suprotstavljena. Ocene kritičara praktično se zasnivaju na kritici ličnosti predsednika Čavesa. S druge strane, ima onih koji tvrde da se iza ličnosti – o kojoj takođe govore, ali u pozitivnom smislu – nalazi politika koju sprovodi i čiji je cilj povraćaj prava onima najsiromašnijima koje je do sada državna politika Venecuele potpuno ignorisala. Među kritičarima ove politike su: Andres Openhajmer (Andrés Oppenheimer), Mario Vargas Ljosa (Mario Vargas Llosa), Alen Turen (Alain Touraine), Manuel Alkantara (Manuel Alcántara), Horhe G. Kastanjeda (Jorge G. Castaceda). Među pobornicima su: Luis Inasio Lula da Silva (Luís Inacio Lula da Silva), Fidel Kastro (Fidel Castro), Ernesto Kardenal (Ernesto Cardenal), Đani Vatimo (Gianni Vatimo), Hose Kademartori (José Cademartori), Džejms Kokroft (James Cockcroft), Hose Visente Ranhel (José Vicente Rangel).

Andres Openhajmer u svojoj knjizi „Kineske priče, prevara Vašingtona, populistička laž i nada Latinske Amerike“ (*Cuentos Chinos, el engaco de Washington, la mentira populista y la esperanza de América Latina*), na osnovu intervjua sa vođama venecuelanske opozicije ocenjuje da Čaves „vodi neoliberalnu ekonomsku politiku“, ali da „njegovu retoriku ne prati ono što se obično povezuje sa radikalnom transformacijom kao što su strukturne promene u privredi i institucijama.“⁴ Mario Vargas Ljosa tvrdi da je društveno-ekonomski model koji razvija Čaves, model „revolucije i populizma, demagogije i autoritarizma“.⁵

Alen Turen u eseju: „Da li postoji levica u Latinskoj Americi?“ (*¿Existe una izquierda en América Latina?*), kaže da je: „uprkos postignutim uspesima od kako je Čaves izabran, njegov model i dalje slab model društvene transformacije, s obzirom na to kakve su mogućnosti za promene stavljene na raspolaganje vlastima, kada se uzmu u obzir ogromna finansijska sredstva do kojih je Venecuela došla rigoroznim povećanjem cene nafte“.⁶

Novinar Manuel Alkantara tvrdi: „Ugo Čaves je oživeo pet najkласičnijih činilaca latinskoameričkog populizma od pre pola veka: ulogu kaudilja u partiji; emocionalni, retorički govor koji nudi rešenja, s jakim simboličkim sadržajem; osnivanje narodnih pokreta kao izraz i okvir za učešće i politički nastup naroda (nacije) koji je do pojave kaudilja bio lišen svog celokupnog značenja; razjareni antisevernoamerikanizam, preveden u rastuće verbalno sučeljavanje sa predsednikom Bušom, paralelno sa neminovnim priklanjanje

⁴ A. Oppenheimer, Andrés, *Cuentos Chinos, el engaco de Washington, la mentira populista y la esperanza de América Latina*, Editorial Sudamericana, Buenos Aires, Argentina, 2006, str. 223-263.

⁵ Ll. M. Vargas, „Corrido mexicano“, objavljeno u dnevniku: *El País*, Španija, 25. septembar 2006.

⁶ A. Touraine, „¿Existe una izquierda en América Latina?“, *Nueva Sociedad* 205, septembar-oktobar 2006, objavljeno na: <http://www.nuevamayoria.com/ES/PERSPECTIVAS/>, str. 2.

njem Kastru, i povraćaj nadmoćne uloge države u iznova centralizovanoj ekonomiji.⁷

Horhe G. Kastanjeda (Jorge G. Castaceda), bivši ministar spoljnih poslova Meksika, kaže da greše oni koji i dalje veruju da se Čaves može identifikovati sa levicom: „To je greška. Verujem da on može da odgovara onome zbog čega se nose zastave levičara, ali ne i stvarnosti. Verujem da je politika Čavesa trošenje novca od nafte. Kada novac nestane, šta će raditi? Tu nema ničega: nema socijalne politike, nema ekonomske politike, nema međunarodne politike... Nema ničega. Jedino čega ima je mnogo novca, jer ima mnogo nafte.“⁸

U jednom intervjuu, predsednik Brazila Luis Inasio Lula da Silva je rekao: „Verujem da je Čaves dobar za Venecuelu. On je predsednik koji se u poslednjih 30 godina najviše brinuo za siromašne.⁹ Fidel Kastro je sa svoje strane izneo mišljenje: „Posmatraš Čavesa i vidiš autohtonog sina Venecuele, sina one mešane Venecuele, ali koja ima sve ove plemenite crte i izuzetan, ali izuzetan talenat“. U Čavesu „otkrivamo obrazovanog, inteligentnog, veoma progresivnog čoveka, autentičnog Bolivarijanca“.¹⁰

Ernesto Kardenal, nikaragvanski pesnik, tvrdi: „U mnogim zemljama siromašni glasaju protivno svojim interesima a za one koji ih eksploatišu; ali sada u Venecueli postoji revolucija koja im je otvorila oči. Ima više od milion osoba koje su tek opismenjene, ima mnogo hiljada Venecuelanaca koji ranije nisu mogli da idu na fakultet, a sada su upisani, mnogo onih koji nisu imali nikakvu zdravstvenu zaštitu a sada je imaju.“¹¹

Italijanski filozof Đani Vatimo izjavljuje: „Čaves me je priklonio čavizmu. Video sam projekat „Barrio Adentro“ (Barrio Adentro) gde raspoređuje lekare i profesore u naseljima Karakasa, i to mi se čini sasvim demokratski; nasuprot tome, kada Buš govori o demokratiji, ljudi se smeju... Odakle tako velika popularnost Čavesa? Otud što se njegova politika zasniva, većinom, na pomoći siromašnima. Radi se o transformisanju socijalnih struktura.“¹²

Hose Kademartori, čileanski ekonomista koji je bio ministar u vladi Salvadora Aljendea (Salvador Allende), prenosi sledeće mišljenje: „Važno je istaći da se sve ove misije i projekti ne implementiraju na jedan pokroviteljski, biro-

⁷ M. Alcántara Sáez, „¿Qué Izquierda surge hoy en América Latina?, más diferencias que similitudes“, Dnevnik *El País*, Španija, 28. maj 2006, str. 21.

⁸ J. M. Calvo, „El triunfo del populismo petrolero“, Dnevnik *El País*, Španija, 2. maj 2006, str. 15.

⁹ J. Marirrodrga, „Quiero una relación privilegiada con EEUU“, intervju sa Luisom Inasiom Lula da Silvom (Luiz Inacio Lula da Silva), predsednikom Brazila, dnevni list *El País*, 3. novembar 2006, str. 3.

¹⁰ I. Ramonet, *En Fidel Castro. Biografía a dos voces*, Editorial Sudamericana, S.A., Buenos Aires, Argentina, 2006, str. 472-473.

¹¹ Ministerio de Comunicación e Información (Ministarstvo komunikacija i informacija): *Las Misiones Bolivarianas*, Colección Temas de Hoy, Caracas, Venezuela, 2006, str. 53.

¹² Ibidem, str. 54.

kratski, niti klijentelistički način, već putem aktivnog građanskog učešća, bez partijskog izuzimanja. Lokalne zajednice, naselja, lokalni zdravstveni komiteti, susedsko učešće u raspodeli komunalnog budžeta, bolivarijanski krugovi, eksplozivan rast zadruga, povećano učešće sindikalnog delovanja u rešavanju radničkih problema, autonomna aktivnost indijanskih organizacija – sve to doprinosi ovoj participativnoj i masovnoj revoluciji u koju se uključuje venezuelanski narod po prvi put u svojoj istoriji.¹³

Istoričar i politički aktivista iz Sjedinjenih Država Džeјms Kokroft tvrdi: „U Venecueli je ubrzana agrarna reforma; produbljena je participativna demokratija; reosnovana je državna institucionalnost, uključujući kampanju protiv korupcije; postoji novi Zakon o društvenoj odgovornosti radija i televizije, i ojačana je samoodbrana od imperijalizma, uključujući neformalni savez sa Kubom, što znači *de facto* da, ukoliko imperijalizam nasrne na jednu zemlju, moraće da navali na obe.“¹⁴

Po rečima Hosea Visentea Ranhela, aktuelnog izvršnog potpredsednika Venecuele, Čaves „je čovek jednostavnog govora. To je veza sa ulicom. Čaves je izašao iz političkog stereotipa. Nije vulgaran, ne banalizuje govor, uspeo je da sačuva narodni jezik i da ga smesti u centar predsedničkog diskursa. On je još jedan iz naroda“.¹⁵

Kako čitalac može da primeti, predstavljene su nam dve velike grupe ocena o predsedniku Ugu Čavesu Frijasu, sasvim različite i teško pomirljive.

2. Ekonomska politika predsednika Čavesa

*Da ne nailazim na one što me žvaću a ne gutaju me:
ima mnogo takvih, ne znam zašto.
„Pisma“, Simon Rodrigues (Simón Rodríguez)*

U ovom delu rada želimo da damo odgovor na ključno pitanje koje danas kruži po mnogim akademskim krugovima i među političkim analitičarima sveta, a to je: kakva je ekonomska politika predsednika Čavesa i njegove vlade? Činjenica da nema jedinstvenog odgovora prepoznaje se, u određenom smislu, u pređašnjim ocenama o karakteru privrednog sistema Venecuele. U kritikama Čavesovog pogleda na ekonomska pitanja zemlje, rečeno je da u Venecueli ekonomsku politiku vodi komunistički lider jer, navodno, ne toleriše privatno vlasništvo, a to što se druži sa Fidelom Kastrom samo potvrđuje da on navodno pokušava da se uspostavi režim sličan postojećem na Kubi.

¹³ Ibidem, str. 57.

¹⁴ Ibid., str. 59.

¹⁵ C. Marcano, A. Barrera Tyszka, *Hugo Chávez sin uniforme. Una historia personal*, Editorial Colección Actualidad, Caracas, Venezuela, 2005, str. 373.

Počnimo govoreći da pre nego što je postao predsednik Venecuele, Čaves je dao sledeću izjavu: „Ja, Ugo Čaves, nisam marksista, ali nisam ni antimarksista. Nisam komunista, ali ni antikomunista. Treba ići van marksizma. On može da bude okvir, ali nije rešenje, posebno za našu zemlju, za ove ekonomske uslove, gde ja verujem da nema sukobu radničke i preduzetničke klase.“¹⁶

S druge strane, postoje insinucije da je Čavesova vlada neoliberalna zbog politike koja prati borbu protiv inflacije, zbog otvaranja prema stranom kapitalu, pre svega u naftnom sektoru i u sektoru telekomunikacija, zbog budžetske politike i, navodno, projekta privatizacije socijalnog osiguranja.

Na ekonomskom polju, za vreme njegove vlade, politika javne potrošnje je prvenstveno bila odgovor na istorijski neadekvatnu potrošnju javnog sektora u odnosu na potrebe društva, naročito izdržavanog dela stanovništva. Na zahtev zaposlenih, ovom delu populacije država je fundamentalno pomogla tako što je uvela nova i povećala postojeća davanja iz budžeta, u skladu sa mogućnostima venecuelanske privrede. Na ovom polju nema ničega sličnog neoliberalizmu.

Nevolje s inflacijom nisu rešavane restriktivnom monetarnom politikom, već su eliminisane čuvene Povelje o monetarnoj stabilizaciji (TEM), monetarna ograničenja venecuelanske vlade Rafaela Kaldere II (Rafael Caldera II, 1994-1999), instrument koji je korišćen za suzbijanje inflacije a koji nije doneo očekivane rezultate. Ovakvi antiinflacioni instrumenti danas se praktično više ne primenjuju.

Na polju politike deviznog kursa, postojale su tri faze: prva – faza deviznih ograničenja, koja je prevladavala između 1999. i početka 2002. godine i bila je ništa drugo do nastavak monetarne politike prethodne vlade. U drugoj fazi, od početka 2002. do početka 2003. godine, primenjivana je politika apsolutne slobode tržišnog formiranja deviznog kursa. U privredi sa karakteristikama kao što je venecuelanska, uspeh ovakve politike zavisio je isključivo od poslovanja Naftne industrije Venecuele, preduzeća koje je vlasništvo države Venecuele, i koje je bilo prevashodni generator priliva deviza. Od tog momenta, a kao posledica efekata preduzetničke krize i naftne sabotaze koja se dogodila krajem 2002. i početkom 2003. godine, vlada je pribegla primeni kontrole razmene da bi zaustavila masivan gubitak međunarodnih rezervi. U sva tri slučaja se ne bi moglo tvrditi da postoji dogmatska naklonost prema određenim ekonomskim teorijama.

Kamatne stope su se slobodno kretale; na početku postojanja ove vlade bile su na vrhuncu, a već duže vreme su snižene – što je i trenutno slučaj, ali u dogovoru sa privatnim komercijalnim bankama, što nije baš osobenost neoliberalne politike. Bankarska likvidnost se povećala za vreme ove vlade.

¹⁶ A. Blanco Mucoz, *Hablan el comandante*, Ediciones de la Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1998, str. 392-393.

Investicioni fond za makroekonomsku stabilizaciju (FIEM), koji je konačno postao stvarnost, počeo je da deluje i uspeo je da akumulira sumu koja može pomoći u kriznim momentima, da bi se obezbedio priliv deviza. Istina je to da se ni za vreme izbora sredstva ovog fonda ne koriste diskriminatorno radi zadovoljenja zahteva radnika u javnom sektoru, iako oni s punim pravom zahtevaju povećanje zarade.

Otvaranje prema stranom kapitalu u oblasti telekomunikacija, proizvodnje električne energije i u finansijskom sektoru, što su neki okarakterisali kao neoliberalizam, u osnovi se duguje dvama razlozima. Jedan je garancija konkurentnosti i kvaliteta usluge, a drugi preduzetnička nesposobnost koju je do sada pokazao domaći privatni sektor.

Sledeća kvalifikacija koja je data venecuelanskom predsedniku je ta da je on populist, budući da u nastupima više govori o raspodeli, podršci tražnji i potrošnji, nego o stvaranju bogatstva.

Prvo što treba imati na umu jeste da se pod populizmom u literaturi tradicionalno podrazumeva: „Zahtev za jednakošću političkih prava i univerzalnim učešćem običnih ljudi, ali ujedinjen na određeni način s autoritarizmom, često pod harizmatičnim vođstvom. Takođe, uključuje socijalne zahteve (ili makar zahtev za socijalnom pravdom), snažnu odbranu sitnog vlasništva, ima jaku nacionalnu komponentu i negira važnost klase. Ovo je praćeno potvrdom prava običnih ljudi kao suprotstavljenih privilegovanim interesnim grupama, koje se generalno smatraju protivnim narodu i naciji. Bilo koji od ovih elemenata može da se naglasi prema društvenim i kulturnim uslovima, ali svi su prisutni u većini populističkih pokreta.“¹⁷

S druge strane, u okviru neoliberalnog diskursa termin populizam se koristi da odredi: „Politike koje se smatraju neodgovornim, avanturističkim, inflatornim, koje promovišu društvene koncesije nekompatibilne sa gvozdanim zakonima fiskalnog uređenja. To bi bila fiktivna uređenja koja bi na kraju proizvela suprotno: inflacija bi narušila kupovnu moć povećanih plata, fiskalna neravnoteža bi dovela do finansijskih kriza koje bi zaustavile privredni rast, povećanje poreza i porast državnih troškova bi smanjili kapacitet ulaganja.“¹⁸

Međutim, u slučaju Venecuele, darežljivi i filantropski socijalni programi, među kojima su čuvene stipendije za školovanje i porodične subvencije, primenjivani u dekadi 1990-ih, bili su eliminisani. Od 2003. godine, vlada Uga Čavesa Frijasa razvija socijalnu politiku preko: „Misije Robinson“ (za opismenjavanje), „Misije Sukre“ (*Sucre* – za brigu o srednjoškolcima koji su ostali bez mesta na univerzitetu), „Misije Ribas“ (namenjene onima koji nemaju sekun-

¹⁷ E. Laclau, *La razón populista*, Fondo de Cultura Económica de Argentina SA, Buenos Aires, Argentina, 2005, str. 15-16.

¹⁸ E. Sader, „El populismo: su más completa traducción“, objavljeno u: *EL Economista de Cuba*, Online, no. 266, 16. decembar 2005. Takođe, 23. januara 2006: <http://www.eleconomista.cubaweb.cu/2000/sumario2005.html>, str. 1.

darno obrazovanje), Plana „Barrio Adentro“ (*Barrio Adentro* – stalne lekarske usluge za zajednicu), „Misije Vuelvan Karas“ (*Vuelvan Caras* – namenjene nezaposlenima), kao i narodnih tržnica i drugih inicijativa koje zbrinjavaju niže slojeve, ali i daju sigurnost višima.

U zemlji kao što je Venecuela, o visokim stopama nezaposlenosti ranije se brinula država kao najveći poslodavac u zemlji, pre svega tako što je otvarala nova radna mesta koliko su joj to prihodilo dozvoljavali. Sada, u istim uslovima, ova praksa je prekinuta, a ipak je nezaposlenost smanjena.

Uz ove činjenice je teško kvalifikovati jednu vladu kao populističku, koja je stvorila uslove da zemlja ima značajne međunarodne devizne rezerve, pravovremeno otplaćuje spoljni dug, istovremeno stalno povećavajući budžet za zdravstvo, stambena pitanja i socijalnu brigu uopšte. Treba reći da je danas u Venecueli odnos između javnog duga i bruto domaćeg proizvoda značajno smanjen.

Svedočimo o socijalnoj politici koja gotovo da je iskorenila nepismenost; uključujući više od milion dece u sistem primarnog obrazovanja i hiljade srednjoškolaca u srednje škole i visoko obrazovanje; ova vlada je postigla da hiljade Venecuelanaca povрати vid narušen kataraktom; zahvaljujući zdravstvenom programu, uspela je da milioni danas imaju primarnu zdravstvenu negu, uključujući starosedeoce koji su povratili svoja prava, ne samo kao narod, već i politička prava.

Praksa koju bi trebalo da slede i ostale vlade koje žele da ispune svoja obećanja jeste da se omogući da rade sve bolivarijanske škole, gde učenici imaju garantovano obrazovanje, brigu o zdravlju, ishranu i rekreaciju; da se penzionerima obezbede njihove penzije, sigurne i u skladu sa minimalnom zaradom; da se realna zarada Venecuelanaca progresivno oporavlja i da preduzetnički sektor stalno povećava svoju dobit u poslovanju.

Sada se Čaves optužuje da je populist jer – da bi Venecuela prešla na „pravednije i demokratskije“ društvo – „zahtevani su“ progon i „radikalni raskid sa korumpiranom elitom bez ugleda i političkog komuniciranja sa ogromnom većinom stanovništva. To jest, svaki napredak je zahtevao promenu režima. Ali, da bi se u tome uspelo, bilo je potrebno stvoriti novog kolektivnog aktera narodnog karaktera. Nije postojala nikakva mogućnost za promenu bez populističkog prodora. Sve njegove karakteristike su prisutne u slučaju Čavesa: ista mobilizacija masa, konstituisanje naroda, ideološki simboli oko kojih se formira ovaj kolektivni identitet (bolivarizam), i konačno, centralna uloga lidera kao kohezionog faktora.“¹⁹

Konačno, ono što jeste tačno je to da je Čaves čovek u potrazi za novim putevima. Nije dogmatičar. Na početku je bio pristalica takozvanog „trećeg puta“ (*Tercera Vía*), a kasnije je govorio o „kapitalizmu s ljudskim likom“. Verujem da

¹⁹ E. Laclau, „La deriva populista y la centroizquierda latinoamericana“, *Revista Nueva Sociedad*, no. 205, septembar-oktobar 2006; http://www.nuso.org/upload/articulos/3381_1.pdf, str. 1.

se radi o lideru uverenom u pragmatizam koji je veoma svojstven aktuelnom trenutku, ali paradoksalno – s ideologijom. Čaves ima jednu konstantu: bio je sledbenik ideja Simona Bolivara (Simón Bolívar) i svih vrednosti slobode, jednakosti i nezavisnosti kojima su se priklonili i koje su branili oslobodioci, kombinovanih sa vrednostima hrišćanske vere. Čaves je sada prigrlio antiimperijalističku poziciju i zagovara „socijalizam 21. veka“. Citirajmo ga u tom smislu: „Ukoliko želimo da izbacimo naš narod od siromaštva, bede, eksploatacije i da doprinesemo spasenju sveta od uništenja života na planeti, promenimo kapitalizam. Nema drugog puta. Oprobani su mešoviti putevi, putevi „između“, čak i humani kapitalizam. To je velika farsa: nema humanog kapitalizma, to je kao nazvati đavola svetim đavolom ili đavolom svetim. Jedini put koji ima naš narod da izađe iz groba u kojem su nas vekovima ranije sahranili, jeste put socijalizma koji mi ovde treba da stvorimo: socijalizam na venezuelanski način i koji odgovara vremenu u kome živimo.“²⁰

Diskusija o ovom predlogu ostaje za novi esej, mada ćemo reći da je to, kako s akademske, tako s političke tačke gledišta, predlog koji će podstaći velike rasprave koje će biti obogaćene proživljenim iskustvima i političkim modelima koji se sada primenjuju, posebno u Latinskoj Americi.

3. Društveno-ekonomska stvarnost Venecuele

Krenuli smo putem upoznavanja autohtone i sopstvene kulture da bismo u ovom, 21. veku stvorili slobodnu otadžbinu sa slobodnim narodom, zaista slobodnim gde vlada jednakost, jer se sloboda i jednakost ne mogu razdvojiti. Ukoliko se razdvoje, dolazi do izopačenosti koja nastaje ovih godina na ovom kontinentu, a i u svetu, u Africi i u Aziji, svuda.
 „Bolivarijanske misije“, Ugo Čaves Frijas

Više od davanja ocena i postavljanja pitanja, što je na kraju krajeva debata koja može da se razvija, u ovom delu će govoriti rezultati koji su, prema našem kriterijumu, ne samo najbolji pokazatelj onoga što se zaista događa u Venecueli danas, već osim toga, svedoče o uspehu delovanja vlade. Iznad svih paradigmi, teorija i nacrtu ekonomske politike, ono što je važno za sve delove društva koji u njihovo ime deluju i (ili) zavise od njihove primene – su rezultati.

Takođe, moramo ukazati da bi ovi rezultati govorili mnogo više da se u Venecueli nije dogodio državni udar 11. aprila 2002. godine, u kome je predsednik Čaves bio svrgnut na 47 sati, a zatim je nastala kriza u preduzećima i naftna sabotaza krajem 2002. i početkom 2003. godine, što su događaji koji su fundamentalno poremetili ekonomske i društvene vrednosti koje su bile u oporavku.

²⁰ Ministerio de Comunicación e Información: ibidem, str. 61.

Direktni materijalni troškovi ovih događaja bili su veoma visoki, procenjeni na između šest i sedam i po milijardi američkih dolara, ali su ozbiljniji bili indirektni troškovi i njihovi efekti na srednji rok.²¹

Ekonomska situacija se pogoršala za nekoliko meseci i praktično je iznova morao da se napravi zaokret, i ta nova realnost je ono što analiziramo u nastavku ovog rada.

3.1. Institucionalne reforme

U političkom sistemu Venecuele je od 1999. godine započet proces političkih i institucionalnih reformi u cilju da se prošire domet i intenzitet demokratske prakse unutar države i venecuelanskog društva. Pomenute reforme su uključivale sastavljanje novog ustava koji proširuje i produbljuje prava građana i aktualizuje svoj sadržaj, uz posebnu brigu da se stvore potrebni uslovi za uključenje velikog dela stanovništva koji je istorijski bio izuzet iz uživanja osnovnih prava i javnih usluga.

Venecuelanska država se sada definiše kao demokratska i socijalna, država prava i pravde. Članovi 5 i 6 Ustava uvode pojam participativne demokratije i mehanizam direktne demokratije, kao i druge načine političkog učešća, kako u odeljku IV koji se odnosi na politička prava i narodni referendum, tako i u celokupnom normativnom okviru.

Novi ustav, usvojen narodnim referendumom 15. decembra 1999, daje moć narodu da opozove svakoga kome je položaj dat izbornom voljom građana kada protekne polovina perioda na koji je izabran (čl. 72). Osim toga, postoji i referendum za izglasavanje poverenja, odnosno nepoverenja.

Ovim ustavom su uspostavljene dve nove vrste vlasti. Osim klasičnih, već poznatih: izvršne – koju predstavlja predsednik republike Ugo Čaves Frijas, sudske – na čijem je vrhu Vrhovni sud pravde, i zakonodavne vlasti – koju čini Narodna skupština, sada postoje dve nove vrste vlasti: građanska vlast – koju čine Narodna odbrana, nova institucija, Generalna inspekcija ili Narodno ministarstvo i Generalna kontrolna služba Republike, i izborna vlast koja je – budući da se radi o instituciji kojom upravljaju političke partije – zapravo vlast nezavisna od ostalih.

Osim toga, *Carta Magna* propisuje prava starosedelačkih naroda i tretira pitanje ljudskih prava kao pitanje nadnacionalne važnosti.

U Venecueli je između 1999. i 2005. godine održano osam narodnih referenduma. Godine 1999, održan je referendum da bi se narod izjasnio o izboru Konstitutivne skupštine, kasnije da bi se odobrio novi Ustav. Godine 2000, relegitimisani su svi oblici vlasti, stari i novi; 12. avgusta 2004. je održan prvi predsednički referendum, a 31. oktobra iste godine su konstituisane regio-

²¹ J. Torres López, ed., *Venezuela, a contracorriente. Los orígenes y las claves de la revolución bolivariana*, Icaria editorial, s.a., Barcelona, Espaca, 2006, str. 75.

nalne skupštine. U avgustu 2005. održani su izbori za gradska veća i parohijalne odbore u čitavoj zemlji, a 4. decembra su realizovani izbori za poslanike Narodne skupštine, Latinskoamerički parlament i Andski parlament.

Godine 2006, 3. decembra, u Venecueli su održani novi izbori za predsednika države za narednih šest godina.

3.2. Tekuća socijalna politika

Institucionalne promene realizovane u Venecueli su takođe generisale duboku reformu načina na koji se pristupa nacrtu i implementaciji socijalne politike, koja percipira ljudska bića kao dostojanstvena i uključuje ih u društvene tokove.

Radi se o integralnoj socijalnoj politici čiji je cilj iskorenjivanje siromaštva putem univerzalizacije i transversalnog i integralnog delovanja javnih politika i programa, koja teži uključivanju ranjivih pojedinaca i grupa u društvo na aktivan način, i da društvo – kao celina – uživa u najvišem stepenu društvene uključenosti, pravde i opšte sreće.

Na ovaj način napušta se model koji je nekoliko godina vladao u Venecueli i drugim zemljama regiona, koga karakteriše pretežan uticaj ekonomskih faktora i naglašen interes da se po svaku cenu teži makroekonomskoj stabilnosti, bez rigorozne evaluacije loših posledica koje bi te mere donele stanovništvu, remeteći važne indikatore koji su do tada bili relativno stabilni.

Novim ustavom se upravo teži da bez ikakve diskriminacije budu uključeni svi Venecuelanci, uz koncepciju integralne socijalne politike koja privileguje jemstvo socijalnih prava – zamišljenih kao osnovna ljudska prava – nezavisno od socijalnog ili ekonomskog položaja osobe. Stoga, zahtevaju se obrazovanje, zdravstvena zaštita, obezbeđen stambeni prostor, u okviru univerzalne socijalne sigurnosti, zasnovane na poretku građanskog društva a ne na odnosima podređenosti i privilegovanosti, i to prevazilazeći koncept po kome je zadovoljenje socijalnih potreba čin milosrđa ili proste javne pomoći, već se sagledava kao neotuđivo pravo svih Venecuelanaca.

Ovo se odvija, osim toga, u okviru i radi jednog široko demokratskog političkog modela, istinskog garanta političkih, ekonomskih i socijalnih prava svih činilaca društva, koji je zasnovan na društvenom predstavljanju i širokoj politici, realnoj i efektivnoj demokratiji koja pokreće i uključuje brojne socijalne sektore koji su istorijski bili isključeni, kako bi iskoristili svoja prava predstavljanja i političkog učešća, kao aktivni činioci i kooldgovorni za napor za dostizanje ujednačenog razvoja nacije. U tom smislu, Narodna skupština je aprila 2006. godine usvojila Zakon o narodnim savetima, da bi podstakla protagonizam organizovanih zajednica u „formulaciji, izvršenju, kontroli i evaluaciji javne politike“.²²

²² Ministerio de Comunicación e Información: *Ley de los Consejos Comunales*, Colección Textos Legislativos, Caracas, Venezuela, 2006, str. 7.

Socijalni ciljevi nacionalne vlade su ojačani izvođenjem Misija, koje se sastoje iz socijalnih programa velikog dometa, namenjenih garantovanju pristupa zdravstvenim uslugama isključenom stanovništvu, putem participativnog modela upravljanja zdravstvom („Barrio Adentro“ – *Barrio Adentro*), zatim podučavanju čitanja i pisanja (Misija „Robinson I“ – *Misión Robinson I* – u kojoj je opismenjeno milion i po Venecuelanaca za samo godinu dana), nastavku primarnog obrazovanja (Misija „Robinson II“ – *Misión Robinson II*), završetku srednjeg obrazovanja za građane koji nisu zaokružili ciklus sekundarnog obrazovanja (Misija „Ribas“ – *Misión Ribas*), garantovanju pristupa visokom obrazovanju svim svršenim srednjoškolcima koji se nisu upisali na fakultet i transformisanju položaja isključenih iz podsistema visokog obrazovanja (Misija „Sukre“ – *Misión Sucre*). Ovim trima poslednjim misijama data je prilika za nastavak obrazovanja na ova tri nivoa (primarnom, sekundarnom i visokom) za više od tri miliona Venecuelanaca koji su bili odustali od školovanja. Takođe, među ovim socijalnim ciljevima je i snabdevanje venecuelanskog stanovništva potrebnim namirnicama i posebno onog sa oskudnim ekonomskim sredstvima (Misija „Merkal“ – *Misión Mercal*), poboljšanje kvaliteta života svih Venecuelanaca putem uključenja stanovništva u proces stvaranja njihovih sopstvenih sredstava za izdržavanje (Misija „Vuelvan Karas“ – *Misión Vuelvan Caras*), povratak prava indijanskim narodima u skladu sa Ustavom Bolivarijanske Republike Venecuele (Misija „Gvajkajpuro“ – *Misión Guaicaipuro*), širenje naučnih i tehnoloških znanja u sve uglove zemlje (Misija „Nauka“ – *Misión Ciencia*), pretvaranje kulture u dobro nacionalnog značaja u čijim bi koristima svi socijalni sektori mogli da uživaju (Misija „Kultura“ – *Misión Cultura*), širenje besplatnog zdravstvenog osiguranja koje su razvile Kuba i Venecuela na čitavu Latinsku Ameriku da bi se suštinski smanjila pojava katarakte (Misija „Čudo“ – *Misión Milagros*).

Na ovom polju socijalne politike takođe moramo da pomenemo da su troškovi obrazovanja iznosili 4,2% BDP-a u 2005. godini; ranije, 1996. godine iznosili su 2,2%; troškovi za zdravstvo su 1996. godine iznosili 0,79%, a 2005. 1,70% BDP-a; za stambeni prostor je izdvojeno nešto više od 1% BDP-a, a za nauku i tehnologiju 2,1% javne potrošnje.

Socijalni rashodi su značajno povećani u okviru javne potrošnje, sa 8,2% u 1998. godini na 13,2% BDP u 2005. godini.

Za poslednjih sedam godina mortalitet novorođenčadi je smanjen sa 21,4 – što je bila stopa za 1998. godinu – na 16,1 na hiljadu živih rođenih – što je stopa iz 2005. godine.

Koristeći neažurirane podatke iz 2004. godine o alfabetizaciji i zdravstvu u Venecueli, Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), ipak, u Izveštaju o humanom razvoju 2006, naslovljenom „Više od oskudnosti: vlast, siromaštvo i svetska kriza vode“, koji je objavljen 9. novembra 2006, pokazuje značajan napredak u humanom razvoju u Venecueli, najveći u gotovo 10 godina i sa najvećom

tendencijom rasta od 1975. godine. Ukazuje i na značajno smanjenje siromaštva tokom 2004. godine, koje nije izraženo indeksom siromaštva kao takvim – po kome je ono ostalo nepromenjeno u poređenju sa 2003. godinom, već predstavlja značajno smanjenje sa 15,0% na 8,3% i sa 32,0% na 27,6% stanovništva koje živi sa prihodima nižim od 1 odnosno 2 američka dolara dnevno.

U skladu sa izveštajem, indeks humanog razvoja Venecuele je povećan sa 0,772 na 0,784, što je stavlja na 72. poziciju na svetskoj listi na čijem je čelu Norveška sa indeksom 0,965, a iz latinskoameričkog regiona je najbolje pozicionirana Argentina – na 36. poziciji, sa indeksom 0,863.

Kada govorimo o indeksu mortaliteta novorođenčadi, tendencija smanjenja se održava tokom vlade predsednika Čavesa. Pomenuti izveštaj pokazuje smanjenje sa 18 na 16 mrtvih na svakih hiljadu živorođenih, što predstavlja blizu dve hiljade dece spasene od smrti. Međutim, UNDP je koristio podatke iz 1999. i 2000. godine za izračunavanje indeksa obrazovanja, kao i stopu pismenosti od 93% koja je bila važeća do 2001. godine i koja ne odražava napretke Misije „Robinson“ koje je sâm UNESCO priznao kada je proglasio Venecuelu zemljom bez nepismenosti. Iako podaci koje predstavlja UNDP pokazuju samo napretke bolivarijanske vlade do 2004. godine, kada se država i dalje oporavljala od naftne sabotaze koja je odvela zemlju na ivicu ekonomskog i institucionalnog sloma, humani razvoj i iskorenjivanje siromaštva u Venecueli su napredovali na održiv način.

Ova socijalna politika države Venecuele će nastaviti svesrdno da se primenjuje 2007. godine. U budžetu za 2007. godinu razmatra se da se 45% javnih prihoda nameni socijalnim potrebama, što je istorijska cifra ne samo za Venecuelu. Osim toga, ova cifra dokazuje koja je prava orijentacija vlade Uga Čavesa Frijasa, a to su socijalni prioriteti. Ova cifra je demant onima koji i dalje insistiraju da u Venecueli ne postoji tekuća socijalna politika.

Ako je nešto jasno u rezultatima vlade Uga Čavesa Frijasa, to je da socijalni slojevi koji su ranije bili nevidljivi danas počinju da se vide.

3.3. Makroekonomski pokazatelji

Od 2004. godine, venecuelanska ekonomija pokazuje značajne napretke. BDP je u 2005. godini prešao 130 milijardi dolara, BDP *per capita* prelazi 6.000 dolara, što je još uvek nisko, ali u procesu oporavka za godine koje dolaze; stopa rasta BDP-a za 2005. godinu bila je 9,4, što je rezultat koji potvrđuje rast održiv u vremenu i podržan visokim nivoom ekonomske aktivnosti nenaftnog privatnog sektora, ističući u tom smislu rast manufakturnog sektora za 8,7%, trgovine i usluga popravki za 19,9%, građevinskog sektora za 20,1% i sektora komunikacija za 15,9%.²³

²³ Banco Central de Venezuela, 2005.

U 2004. godini taj rast je u prvom polugodištu bio oko 9% i sve vodi ka predviđanju da će do kraja ove decenije privreda Venecuele kontinuirano rasti oko održive godišnje stope više od 5% BDP-a.

Stopa inflacije je i dalje visoka, mada s jasnim tendencijama ka smanjenju. Godine 2004. iznosila je 17%, 2005. godine 15%, a 2006. godine se kreće oko 14%. Stopa nezaposlenosti bila je 2005. godine 11%, a do kraja 2006. godine je jednocifrena, što se duguje efikasnosti vladine politike i porastu privatne ponude radnih mesta.

Međunarodne rezerve već prelaze 35 milijardi američkih dolara, a spoljni dug iznosi oko 27 milijardi, nešto više od 20% BDP-a, što je dobar odnos u poređenju sa drugim zemljama sa istim uslovima i karakteristikama kao u Venecueli.

Državni rizik se nalazi na najnižem nivou – kao nikada pre u istoriji Venecuele. Cena barela nafte 2006. godine dostiže prosek više od 50 dolara po barelu, što uveliko prelazi budžetske kalkulacije.

U dnevnom listu *Ultimas Noticias*, od nedelje, 12. novembra 2006. godine, novinar Eleazar Dijaz Ranhel (Eleazar Díaz Rangel) u svojoj kolumni „Nedelje Dijaz Ranhela“, iznosi informacije o nekim ekonomskim indikatorima koje zbog njihove važnosti navodimo:

„U septembru je u komercijalnim bankama aktiva dostigla ukupno 124,31 milijardi bolivara, 48,22 milijardi više nego u istom periodu prethodne godine, što odražava povećanje od 63,4%, prema studiji *Aristimuco Herrera & Asociados*. Do septembra je akumulirana dobit od 1,163 milijarde dolara, kao nikada ranije.

Prema fleš anketi koju je sprovedla *Conindustria*, ekonomski rast se procenjuje na 7,3%, a 6% za 2007. godinu; u industrijskom sektoru ovaj rast iznosi 5,8%, za 2007. godinu 3,8%, a iskorišćenost kapaciteta je dostigla 61% prema 58,15% u prvom polugodištu.

Sektori nekretnina i gradnje prolaze kroz dobar period, budući da je u poslednje dve godine zabeležen rast od 7,7%, odnosno 23%.

Auto-moto savez je izvestio da je prodaja novih automobila u oktobru (36.527) porasla za 54,48% u odnosu na isti mesec 2005. godine, a 9,41% u odnosu na septembar (33.384). Trgovina je porasla ove godine 35,2%, prema istraživanju koje je sproveo *Consecomercio* – „68% ispitanih trgovina otkrilo je da su se izbori pozitivno odrazili na prodaju“.

Istraživanje koje je sproveo *ACNelsen* pokazuje da se prodaja u supermarketima uvećala na 30%. Široka potrošnja je pokazala promenu sa 15% 2005. godine na 29%, a prodaja prehrambenih proizvoda je duplirana, sa 14% na 28%.

Le Nouvel Observateur u svom svetskom ekonomskom atlasu za 2007. godinu prikazuje tabelu sa zemljama koje pokreću svetski rast, gde se Venecuela nalazi na 30. mestu po doprinosu tom rastu, a iz Latinske Amerike je nadmašuju samo Brazil, Argentina i Meksiko, a u nivou je sa zemljama kao što

su Norveška, Finska i Austrija (sa stopom rasta 7,4%), pri čemu je nadmašuju samo Kina (9,6%), Argentina (7,7%) i Indija (7,5%).“

Realnost je neskrivena, a ovi podaci dosta govore.

4. Zaključak

O ekonomskoj politici Uga Čavesa Frijasa, predsednika Republike Venecuele od februara 1999. godine, postoje dve grupe mišljenja. Sva mišljenja su karakteristična po tome što se ekonomska politika koju vodi Čaves poistovećuje sa njegovom ličnošću. Jedni misle i argumentuju da je on vezan za vrednosti svojstvene zapadnoj demokratiji, posebno u varijanti Sjedinjenih Američkih Država, a drugi tvrde sasvim suprotno, tj. da ličnost o kojoj se radi predstavlja nadu za najugroženije ne samo u njegovoj zemlji, Venecueli, već i za mnoge narode sveta, posebno Latinske Amerike.

U ovom radu je učinjen pokušaj da se obore tvrdnje i jednih i drugih, da je Ugo Čaves Frijas neoliberal, komunistički ili populistički; mislim da se u tom pokušaju uspelo – ono što je sigurno jeste da svedočimo o čoveku, ličnosti koja je prevazilazeći sve ove kvalifikacije, duboko demokratska – nasuprot tvrdnjama mnogih; čvrst je i ozbiljan u svom javnom nastupu, bespogovorni je lider u Venecueli i šire, ponaša se uz apsolutnu odgovornost, poseduje harizmu, čak i po mišljenju mnogih koji mu se protive, teško se može postaviti distinkcija između njegovog privatnog i javnog života, čovek je iz naroda i svakako je čovek koji je rođen za vlast, ali ne za ličnu korist, već da služi onima koji su bili zaboravljeni, na nacionalnom i međunarodnom nivou.

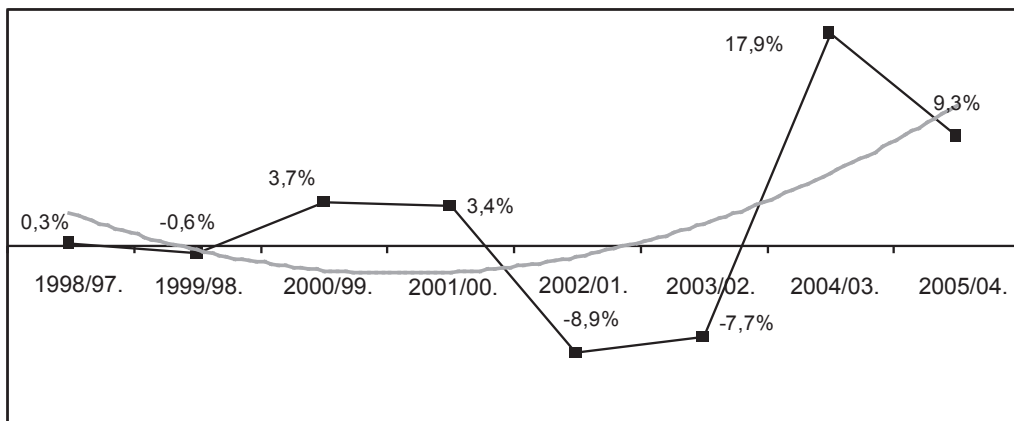
O demokratskoj ličnosti Čavesa govore učinci njegove vlade. Objektivno analizirajući rezultate ekonomske i socijalne politike koje su praćene transformacijom venecuelanskog društveno-ekonomskog sistema, u radu je pokazano koliko mnogo se napredovalo u Venecueli na ovim poljima. Cifre to pokazuju.

Venecuela zaista postaje proba, eksperiment jedne revolucije, koja bez pretenzija može da posluži kao model drugim zemljama, zrači kao primer drugim narodima sveta.

Nije bila namera da ova razmišljanja postanu paradigma, ona su pre analiza i tumačenje onoga ko ima sliku o tome u kakvoj je situaciji trenutno Venecuela, sa svojim ograničenjima, greškama i uspešnim rezultatima.

5. Aneksi

Grafikon i tabela 1. Stopa rasta realnog bruto domaćeg proizvoda (%) (1997=100)



Godina	Procentualna varijacija
1998/97.	0,3%
1999/98.	-6,0%
2000/99.	3,7%
2001/00.	3,4%
2002/01.	-8,9%
2003/02.	-7,7%
2004/03.	17,9%
2005/04.	9,3%

Izvor: Centralna banka Venecuele, Predsednikova poruka za kraj godine, decembar 2005, str. 30; http://www.bcv.org.ve/excel/7_1_7.xls?id=342

Napomena: U prvom polugodištu 2006. godine rast je prešao 9%.

Tabela 2. Međunarodne rezerve i saldo javnog spoljnog duga (period 1998-2005, u milionima američkih dolara)

Datum	REZERVE	
	UKUPNE	JAVNI SPOLJNI DUG
	(Miloni dolara)	
31. 12. 1998.	14.849	23.438
31. 12. 1999.	15.379	22.815
29. 12. 2000.	20.471	21.980
31. 12. 2001.	18.523	22.589
31. 12. 2002.	14.860	22.525
31. 12. 2003.	21.366	24.841
31. 12. 2004.	24.208	27.477
30. 12. 2005.	30.368	27.664
09. 11. 2006.(*)	35.201	26.265

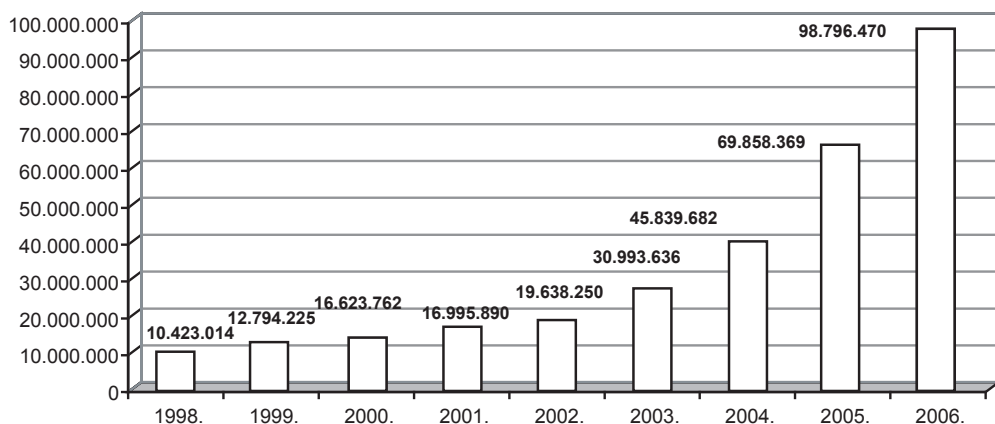
(*) Provizorne cifre.

Izvor: Centralna banka Venecuele; http://www.bcv.org.ve/excel/2_1_1.xls?id=28

Tabela 3. Kamatne stope (1998-2005)

	Period Aktivne operacije	Depoziti na rok od 90 dana
1998.	45,21	38,02
1999.	31,89	18,90
2000.	23,91	14,80
2001.	25,64	14,13
2002.	37,08	28,29
2003.	24,05	17,58
2004.	17,06	12,93
2005.	15,36	11,74
Oktobar 2006.	14,18	10,03

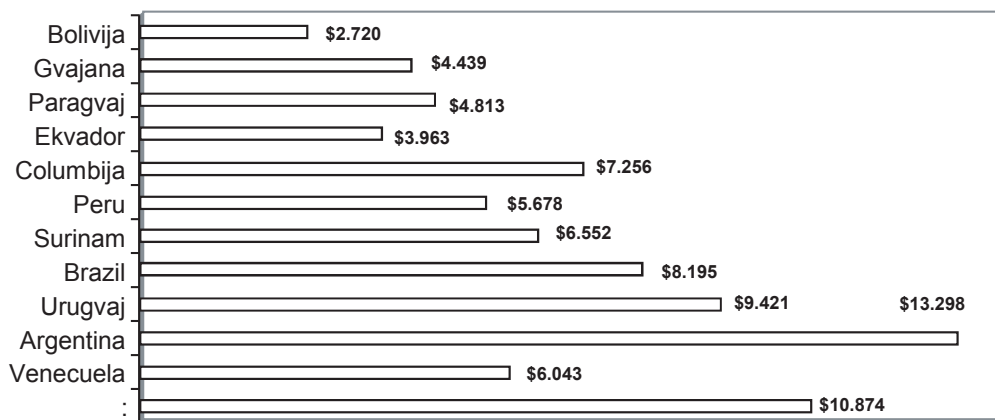
Izvor: Centralna banka Venecuele

Grafikon 2. Monetarna likvidnost (period 1998-2005), milijarde bolivara

Izvor: Centralna banka Venecuele; http://www.bcv.org.ve/excel/1_2_1.xls. Vrednosti na dan 27.10.2006.

Grafikon 3. BDP za godinu 2004. prema izveštaju UNDP za humani razvoj 2006. (BDP per capita, u dolarima)

Izvor: Izveštaj UNDP 2006.



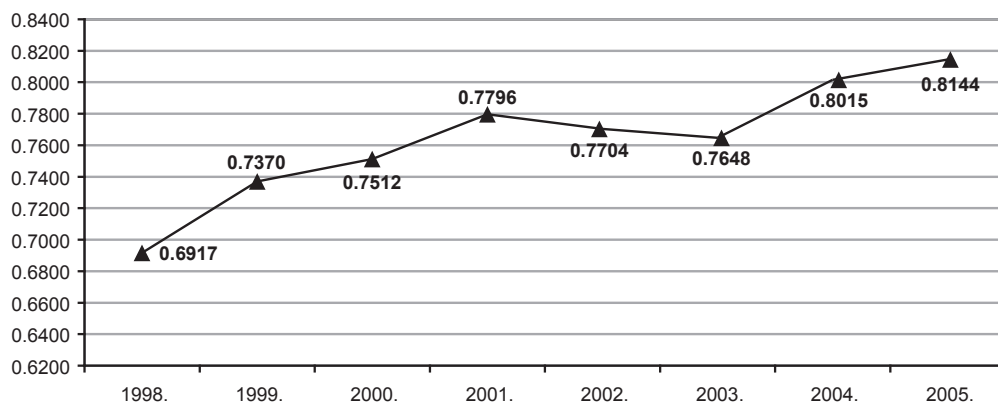
Napomena: BDP per capita u Venecueli je značajno povećan od 2004. godine, kada je napravljen ovaj izveštaj.

Tabela 4. Smanjenje inflacije

Godina	
1994.	70,8%
1995.	56,6%
1996.	103,2%
1997.	37,8%
1998.	29,9%
1999.	20,0%
2000.	10,4%
2001.	12,3%
2002.	31,2%
2003.	27,1%
2004.	19,4%
2005.	13,6%

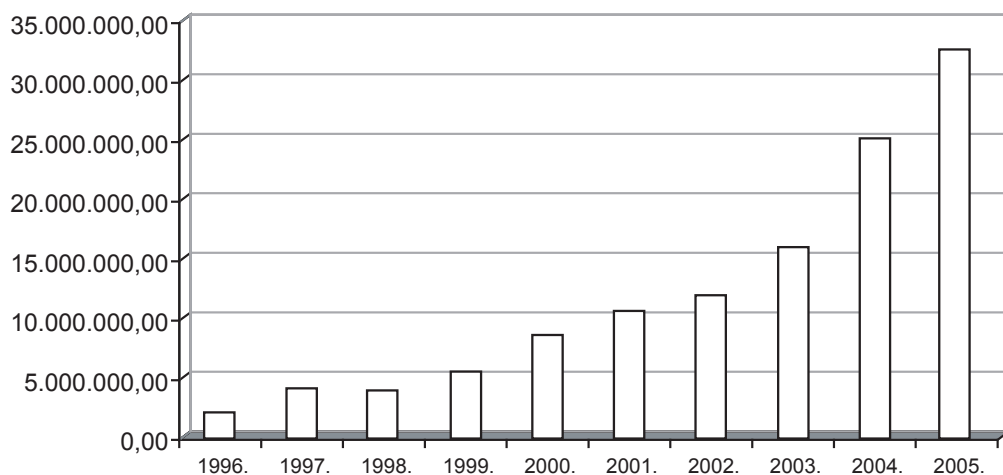
Izvor: Centralna banka Venecuele, Godišnji izveštaj, 2005.

Napomena: Za jul 2006. akumulirana inflacija iznosila je 8,1%, a godišnja 13,15%.

Grafikon 4. Indeks humanog razvoja

Izvor: Nacionalni institut za statistiku Venecuele.

Napomena: Opseg humanog razvoja oscilira između 0 i 1. Visoki humani razvoj sa podrazumevanim vrednostima između 0.800 i 1. Srednji humani razvoj s vrednostima između 0.500 i 0.799. Niski humani razvoj s vrednostima koje se kreću između 0 i 0.499, uključujući poslednju cifru.

Grafikon 5. Socijalni rashodi (milioni bolivara)

Izvor: Integrisani sistem socijalnih indikatora za Venecuelu (SISOV), Ministarstvo planiranja, novembar 2006.

Tabela 5. Javna potrošnja u procentima BDP.

Godina	Procentat
1996.	7,3
1997.	9,8
1998.	8,2
1999.	9,4
2000.	11,0
2001.	12,1
2002.	11,2
2003.	12,1
2004.	12,1
2005.	13,2

Izvor: Integrisani sistem socijalnih indikatora za Venecuelu (SISOV), Ministarstvo planiranja, novembar 2006.

Tabela 6. *Javna potrošnja za obrazovanje u procentima BDP.*

Godina	Procentat
1996.	2,2
1997.	3,6
1998.	3,4
1999.	4,1
2000.	4,5
2001.	4,8
2002.	4,8
2003.	4,6
2004.	4,9
2005.	4,2

Izvor: Integrisani sistem socijalnih indikatora za Venecuelu (SISOV), Ministarstvo planiranja, novembar 2006.

Tabela 7. *Javna potrošnja za zdravstvo u procentima BDP.*

Godina	Procentat
1996.	0,79
1997.	1,48
1998.	1,36
1999.	1,46
2000.	1,37
2001.	1,53
2002.	1,65
2003.	1,52
2004.	1,61
2005.	1,70

Izvor: Integrisani sistem socijalnih indikatora za Venecuelu (SISOV), Ministarstvo planiranja, novembar 2006.

Tabela 8. *Javna potrošnja za stambeni prostor u procentima BDP.*

Godina	Procenat
1996.	1,1
1997.	1,4
1998.	1,0
1999.	0,8
2000.	1,7
2001.	1,0
2002.	0,8
2003.	1,1
2004.	0,6
2005.	1,0

Izvor: Integrisani sistem socijalnih indikatora za Venecuelu (SISOV), Ministarstvo planiranja, novembar 2006.

Tabela 9. *Javna potrošnja za nauku i tehnologiju u procentima socijalne potrošnje*

Godina	Procenat
1996.	1,7
1997.	1,6
1998.	1,5
1999.	1,5
2000.	2,1
2001.	2,1
2002.	1,3
2003.	1,1
2004.	2,5
2005.	2,1

Izvor: Integrisani sistem socijalnih indikatora za Venecuelu (SISOV), Ministarstvo planiranja, novembar 2006.

Literatura

- Alcántara Sáez, M.: „¿Qué Izquierda surge hoy en América Latina?, más diferencias que similitudes“, Dnevnik *El País*, Espaca, 28. maj 2006.
- Aporrea. Org. *Mortalidad infantil bajó a 16.1 por mil nacidos*, Caracas, Venezuela, 10. avgust, 2006.
- Blanco Mucoz, A.: *Hablan el comandante*, Ediciones de la Universidad Central de Venezuela, Caracas, 1998.
- Cabeza, R. – Sanguino, R.: „La reforma monetaria: un punto de giro en la historia de la lucha contra la inflación en Venezuela“, *Mimeo*, Caracas, Venezuela, 2. avgust 2006.
- Calvo, J. M.: „El triunfo del populismo petrolero“, Dnevnik *El País*, Espaca, 2. maj 2006.
- Díaz Rangel, E.: „Domingo con Díaz Rangel“, Dnevnik: *Ultimas Noticias*, Caracas, Venezuela, 12. novembar 2006.
- Gastón Parra, L.: *Mensaje de fin de aco*, Caracas, Ediciones del Banco Central de Venezuela, 2005.
- González, F.: „La Globalización y la Venezuela de Hoy“, izlaganje predstavljeno na Naučnom forumu CEISAL-a i Generalnoj skupštini CEISAL-a, 8-9. septembar 2006, Beograd.
- González, F.: *El Pacto de Punto Fijo, la Agenda Venezuela y el Programa Económico de Transición 1999-2000. Desarrollo y sus Problemas*, Caracas Ediciones de la Facultad de Ciencias Económicas y Sociales UCV, 2001.
- Laclau, E.: „La deriva populista y la centroizquierda latinoamericana“, *Revista Nueva Sociedad*, no. 205, septembar-oktobar 2006; http://www.nuso.org/upload/articulos/3381_1.pdf
- Laclau, E.: *La razón populista*, Fondo de Cultura Económica de Argentina SA., Buenos Aires, Argentina, 2005.
- Marcano, C. – Barrera Tyszka, A.: *Hugo Chávez sin uniforme. Una historia personal*, Editorial Colección Actualidad, Caracas, Venezuela, 2005.
- Marirrodriaga, J.: „Quiero una relación privilegiada con EEUU“, intervju sa Luisom Inasiom Lula da Silvom (*Luiz Inacio Lula da Silva*), predsednikom Brazila, dnevni list *El País*, petak, 3. novembar 2006.
- Ministerio de Comunicación e Información: *Las Misiones Bolivarianas*, Colección Temas de Hoy, Caracas, Venezuela, 2006.
- Ministerio de Comunicación e Información: *Ley de los Consejos Comunales*, Colección Textos Legislativos, Caracas, Venezuela, 2006.

- Ministerio de Planificación y Desarrollo: *Líneas Generales del Plan de Desarrollo Económico y Social 2001-2007*, Caracas, Venezuela, 2001.
- Mires, F.: „América Latina y sus tendencias políticas I“, objavljeno u: *La Insignia*, 9. maj 2006; http://www.lainsignia.org/2006/mayo/be_013.htm
- Mires, F.: „El Fin del Chavismo“, objavljeno na: <http://www.analitica.com/va/politica/opinion/2428268.asp>, 15. oktobar 2006.
- Oppenheimer, A.: *Cuentos Chinos, el engaco de Washington, la mentira populista y la esperanza de América Latina*, Editorial Sudamericana, Buenos Aires, Argentina, 2006.
- Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo (PNUD) (2006), Power, poverty and the global water crisis (na španskom: Poder, pobreza y la crisis mundial del agua), Nueva York, EE.UU, *Informe sobre Desarrollo Humano*.
- Ramonet, I.: *En Fidel Castro. Biografía a dos voces*, Editorial Sudamericana, S.A. Buenos Aires, Argentina, 2006.
- República Bolivariana de Venezuela, *Constitución Nacional*, Gaceta Oficial No. 5 5.453, 24. mart 2000.
- Rodríguez, S.: *Cartas*, Ediciones Rectorado de la Universidad Nacional Experimental Simón Rodríguez, Caracas, Venezuela, 2001.
- Sader, E.: „El populismo: su más completa traducción“, objavljeno u: *EL Economista de Cuba, Online*, no. 266, 16. decembar 2005; <http://www.economista.cubaweb.cu/2000/sumario2005.html>, 23. januar 2006.
- Sanguinetti, J. M.: „¿Una Ola de Izquierda de izquierda recorre América Latina?“, original objavljen 16. aprila 2006, dnevni list *El Observador*, Urugvaj; <http://www.correoperu.com.pe/correosur/cusco/columnista.php>, <http://www.project-syndicate.org/commentary/sanguinetti1/Spanish>, konsultovano 14.11.2006.
- Saramago, J.: *Las intermitencias de la muerte*, Ed. Biblioteca Alfaguara, Madrid, Espaca, 2005.
- Torres López, J. ed.: *Venezuela, a contracorriente. Los orígenes y las claves de la revolución bolivariana*, Icaria editorial, s.a., Barcelona, Espaca, 2006.
- Touraine, A.: „¿Existe una izquierda en América Latina?“, *Nueva Sociedad* 205, septembar-oktobar 2006; <http://www.nuevamayoria.com/ES/PERSPECTIVAS/>
- Tryc Ostrowska, M. et al.: „Los Populismos latinoamericanos“, objavljeno u nedeljnom dodatku „El Mundo“ dnevnika: *Rzeczpospolita*, Polonia, 20.6.2006, nezvanični prevod.

-
- Vargas Llosa, M.: „Corrido mexicano“, objavljeno u dnevniku: *El País*, Španija, 25. septembar 2006; <http://www.elpais.es/articulo/opinion/Corrido/mexicano/elpepiopi/>, <http://www.lanacion.com.ar/opinion/nota.asp> konsultovano 14.11.2006.

PROF. DR ERIKA BERKIČ
Univerzitet u Pečuju, Mađarska
PROF. DR DOMINGO LILON
Univerzitet u Pečuju, Mađarska

SIROMAŠTVO U BOGATSTVU ENERGETSKIM RESURSIMA U ZEMLJAMA LATINSKE AMERIKE: PRIMER BOLIVIJE^{1*}

Rezime: *Vlade zemalja Latinske Amerike koje imaju velike rezerve prirodnog gasa i nafte, dospevaju u privilegovanu poziciju iako u njihovim društvima prevladavaju društvena nepravda i nejednakost; jaz između bogatih i siromašnih je velikih razmera, a političke institucije su slabe i nestabilne. Među zemljama bogatim prirodnim gasom je Bolivija, u kojoj je većinsko starosedelačko stanovništvo dovelo na vlast svog predstavnika Evu Moralesa, 2006. godine. Morales je odmah sproveo nacionalizaciju tečnih fosilnih goriva. Na taj način je ujedinio bolivijske starosedeoce u borbi protiv dosadašnjeg postupanja sa gasom, koji je uglavnom bio u rukama stranih kompanija kao što su brazilski „Petrobras“, španski „Repsol“ i francuski „Total“. Ostaje otvoreno pitanje da li će Moralesova vlada biti u stanju da u postojećim političkim i ekonomskim prilikama iskoristi nacionalizaciju energetskih resursa za opštu dobrobit siromašnog bolivijskog naroda ili će se sve svesti na izvoz nacionalnih resursa, kao što se to dogodilo u slučaju Venecuele.*

Ključne reči: *energija, Latinska Amerika, Bolivija, starosedelački pokreti, siromaštvo*

PROFESSOR ERIKA BERKICS, PhD
University of Pécs, Hungary
PROFESSOR DOMINGO LILÓN, PhD
University of Pécs, Hungary

THE POVERTY IN TREASURE OF ENERGY RESOURCES IN COUNTRIES OF LATIN AMERICA: THE CASE OF BOLIVIA

Abstract: *Governments of Latin American countries rich with large reserves of natural gas and oil come to privileged position while at the same time their societies are burdened with social injustice and inequality, the gap between the rich and the poor is deep and political institutions are weak and instable. Among the countries enriched with natural gas is Bolivia, where the majority indigenous population has brought to power their representative Eva Morales in 2006. Morales has immediately pursued the nationalization of hydrocarbons. In that way, he has unified the Bolivian indigenous population in their endeavour against the current behaviour with gas which has mainly been in the hands of foreign companies Brazilian “Petrobras”, Spanish “Repsol” and French “Total”. The open question remains if in the current political and*

¹ Ovaj članak je napisan u okviru istraživanja „Mađarska, Evropa i Latinska Amerika“, koje je podržala Mađarska akademija nauka (MTA – PTE Magyarország, Európa és Ibero-Amerika Kutatócsoport). Rad je na zahtev recenzenta bio jednom na reviziji kod autora.

* S engleskog jezika prevela Boška Agbaba.

economic circumstances the Morales government would be capable to use the nationalization of energy resources for the well being of poor Bolivian population, or the whole issue would end with the exports of national resources as it happened in Venezuela.

Key words: energy, Latin America, Bolivia, indigenous movements, poverty

1. Uvod

Pojava Kine i Indije u svojstvu dve zemlje sa ogromnim industrijskim i demografskim potencijalom u 21. veku, doprinela je povećanoj potrošnji energije. Izveštaj Nacionalnog obavestajnog veća (NIC – National Intelligence Council) pod nazivom „Globalni trendovi 2015. – dijalog o budućnosti sa nevladinim stručnjacima“ govori o ulozi Azije u energetske potrošnji u toku naredne decenije. Kako se tvrdi u ovom izveštaju, tražnja za energijom do 2015. porašće za 50%² i doneće i svojevrsnu krizu.

Tražnja za energijom izaziva i političke krize, kao što su na primer krize u Iranu i Iraku; pospešuje međunarodni terorizam; ali pre svega, ona donosi probleme među zemljama koje imaju značajne zalihe gasa i nafte s jedne strane i onih koje od njih zavise s druge. Ova zavisnost se odražava na političkom polju kroz autoritarne i nacionalističke pojave. One će i biti predmet proučavanja u ovom radu.

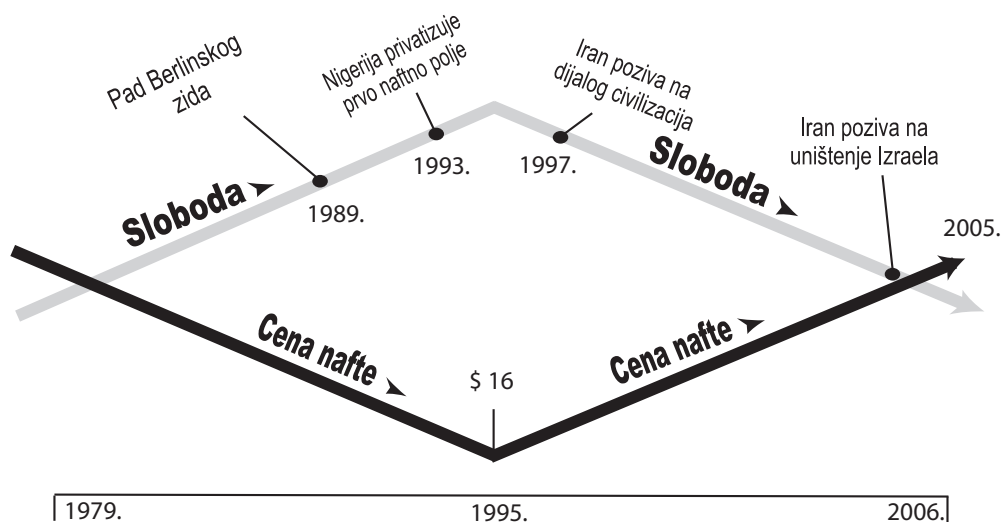
2. „Naftne zemlje“ i „naftna politika“

U jednom zanimljivom članku objavljenom u časopisu „Forejn polisi“ pod nazivom „Prvi zakon naftne politike“, kolumnista „Njujork tajmsa“ Tomas Fridman (Thomas Friedman) analizira u tekstu otvorenom za debatu odnos između visokih cena nafte na globalnom tržištu i nivoa slobode i demokratije u „naftnim državama“.³ Kako tvrdi Fridman, koji je za osnovu svog istraživanja uzeo primere Irana, Nigerije, Rusije i Venecuele, što su više cene nafte na svetskom tržištu – to su veća ograničenja demokratije u tim zemljama (slike 1, 2, 3). U skladu s tim, „naftne države“ pridaju manje značaja javnom i međunarodnom mnjenju, i sa njima se čak direktno politički konfrontiraju. Najbolja ilustracija za to su slučajevi Rusije i Venecuele. Prvi slučaj je evropski, drugi američki.

² National Intelligence Council: „Global Trends 2015: A Dialogue About the Future With Nongovernment Experts“, 2000, str. 28-30.

³ Prema Fridmanu, „naftne države“ su one sa velikim zalihama tečnih fosilnih goriva čiji izvoz odnosno BDP zavisi od gasa ili nafte, ali su im u isto vreme političke institucije vrlo slabe ili na vlasti imaju autoritarne režime (Azerbejdžan, Angola, Čad, Egipat, Ekvatorska Gvineja, Iran, Kazahstan, Nigerija, Rusija, Saudijska Arabija, Sudan, Uzbekistan, Venecuela). T. Friedman, „The First Law of Petropolitics“, *Foreign Policy*, maj-jun 2006.

Slika 1. Cene nafte i stepen slobode

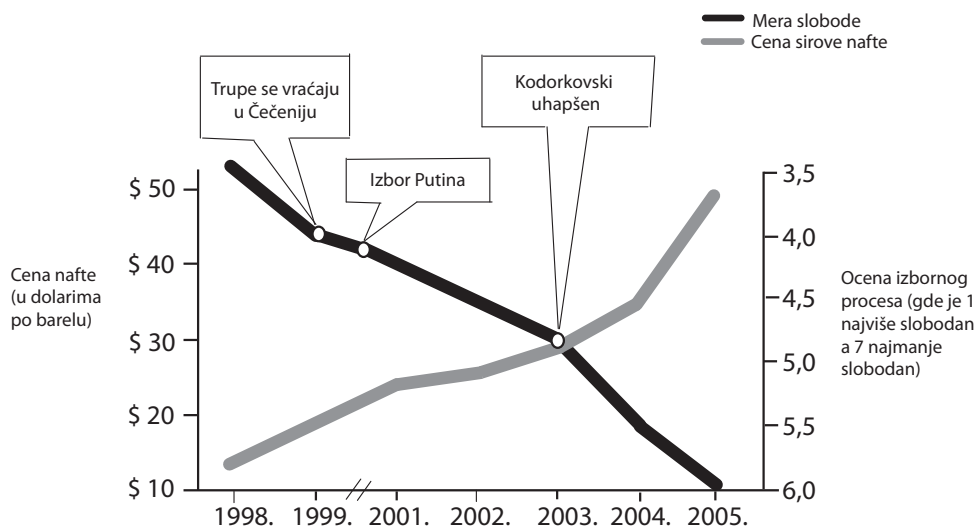


Izvor: T. Friedman, „The First Law of Petropolitics“, *Foreign Policy*, maj-jun 2006.

Konfrontacija između Rusije i Evropske unije dešava se u uslovima gde mnoge evropske zemlje umnogome zavise od ruskog gasa i nafte, pošto ove zemlje dobavljaju iz Rusije jednu četvrtinu ukupne nafte i gasa koje potroše.⁴ Stoga je Evropska unija zainteresovana za to da Rusija potpiše Evropsku energetska povelju (1994) koja reguliše pitanje stranih investicija (na primer, evropska ulaganja u rusku naftnu i gasnu industriju), zatim garancije investitora, kao i transparentnost u energetskom sektoru. Na sastanku u Lahti, u Finskoj, oktobra 2006. godine, dogodio se jedan vrlo ilustrativan sukob na relaciji Evropska unija-Rusija. Nekoliko evropskih političara pokušalo je da poveže pitanje saradnje u energetskom sektoru sa ljudskim pravima, na šta je ruski predsednik Putin reagovao oštrim otvorenim napadom. Kao odgovor predsedniku Evropskog parlamenta Žoze Borel (Josep Borrel), progovorio je o korupciji u Španiji i o poreklu reči „mafija“, jasno aludirajući na Italiju.

⁴ Prva velika kriza desila se januara 2006, i to je bila gasna kriza na relaciji Rusija-Ukrajina kojom je bilo pogođeno nekoliko evropskih zemalja koje dobijaju gas iz Rusije preko gasovoda koji prolazi kroz Ukrajinu.

Slika 2. Cene nafte i demokratičnost izbora u Rusiji



Izvor: BP Statistical Review of World Energy 2005; Freedom House: *Nations in Transit*, 2005.

Predsednik Putin kreće u napad u momentu kada cene nafte i gasa rastu i kad Evropa umnogome zavisi od tečnog fosilnog goriva,⁵ a sve to kako bi ruske kompanije, pre svega „Gasprom“, ojačale na evropskom tržištu. Prema izveštaju Evropske unije, „uvoz gasa i nafte momentalno zadovoljava 52% evropskih potreba, a taj procenat će do 2030. godine porasti na 80%.“⁶

Sledeća politička konfrontacija oko – kako ga naziva Fridman – „Prvog zakona o naftnoj politici“, desila se između Venecuele i sadašnje američke administracije. Ova konfrontacija je imala snažnu ideološku konotaciju zbog izražene antiameričke i antiimperijalističke prirode većine latinskoameričkih zemalja i njihovih lidera. Ovo J. Lambert naziva „prezirom i zanemarivanjem“ Latinske Amerike od strane SAD-a i srdžbom Latinske Amerike uperene protiv SAD-a.⁷ Antiamerikanizam koji je nekad bio značajna ideološka karakteristika nacionalističkih i populističkih lidera Latinske Amerike, sada je postao karakteristika širokih narodnih masa. Zato lideri latinskoameričkih država često i deluju u skladu sa ovakvim masovnim osećanjima ljudi, a ne sa svojim sopstvenim ideološkim ubeđenjima. U svakom slučaju, Latinska Amerika plaća posledice vođenja neoliberalne ekonomske politike koja nije rešila svakodnevne narodne probleme (socijalna neravnopravnost, glad, beda, nezaposlenost, neadekvatno zdravlje i obrazovanje). Ovo je postalo očigledno kada su na vlast došli lideri

⁵ Iz Rusije dolazi nešto više od 24% ukupne količine gasa koji se potroši u Evropi.

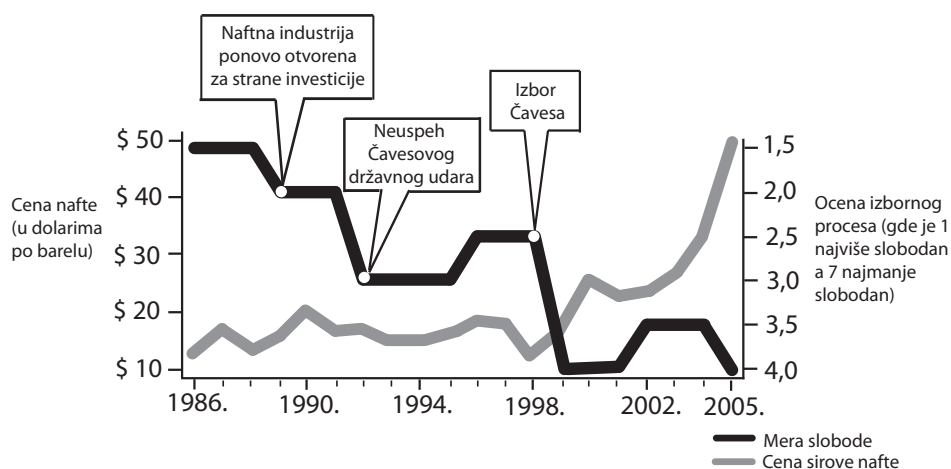
⁶ *El País*, 10. avgust 2006, str. 49.

⁷ J. Lambert, *América Latina*, Editorial Ariel, Barcelona-Caracas, 1970, str. 36.

sa nacionalističkim i populističkim programima i obećali trenutna rešenja svih ovih problema, kao što su npr. Evo Morales u Boliviji, Rafael Korea u Ekvadoru, Danijel Ortega u Nikaragvi i Ugo Čaves u Venecueli.

Venecuela ima u svom vlasništvu 6,5% svetskih rezervi nafte (ovo je čini sedmom naftnom zemljom na svetu, sa rezervama od 80 milijardi barela); pri tom je 87% tih zaliha, kada su u pitanju eksploatacija i tržište, u rukama kompanije „Petroleos de Venezuela S.A.“ (PDVSA) koju kontroliše država. Venecuela takođe ima rezerve gasa od 152,3 milijardi kubnih metara (deveta zemlja na svetu) – i ova dva proizvoda zajedno čine 80% njenog izvoza i obezbeđuju 50% prihoda državnog budžeta. Ove resurse kontroliše neposredno direktor PDVSA, koji takođe kontroliše i devizne rezerve Narodne banke. Ovo daje predsedniku Čavesu (Chavez) samopouzdanje da se konfrontira sa predsednicima razvijenih zemalja u sedištu Ujedinjenih nacija. S druge strane, nakon poseta predsedniku Ahmadinedžadu (Ahmadinejad) u Iranu i predsedniku Putinu u Rusiji, Čaves je pokrenuo aktivnu spoljnu politiku koja je za cilj imala tzv. naftnu osu. Isto tako, Čaves je snažno verovao u ideologiju Norberta Seresolea (Norbert Ceresole) o internacionalizaciji Venecuelanskog modela razvoja. Ovaj model je imao neposredan uticaj na događanja u Boliviji.

Slika 3. Cena nafte i stepen slobode u Venecueli



Izvor: Kao i za tabelu 2.

3. Starosedelačke zajednice kao sinonim siromaštva

Bez razumevanja novog starosedelačkog pokreta (koji neki istraživači smatraju i etnonacionalizmom) ne može se razumeti situacija krajnje bede koju trpe široke narodne mase Latinske Amerike. Starosedeooci čine oko 10% ukupnog stanovništva Latinske Amerike i raspoređeni su u pet zemalja: Meksiku, Ekvadoru, Peruu, Boliviji i Gvatemali. Pojmovi starosedelačka zajednica, siromaštvo i društvena izolacija, nerazdvojno su i blisko povezani. Iako u nekoliko zemalja sa demografske tačke gledišta starosedeooci čine većinu, njihova zastupljenost u političkim institucijama je ipak zanemarljivo mala.

Od 1990-ih počeli su da se javljaju američki starosedelački pokreti koji su organizovali političke proteste, skupove, štrajkove i blokade; tada je jasno izražena i želja za reafirmacijom njihovog etničkog i kulturnog identiteta, istaknut je zahtev za priznanjem multietničkih, multikulturnih i multijezičnih društava, a preko predstavnika u gradskim većima i parlamentima ovi pokreti su počeli aktivno da učestvuju u unutrašnjoj politici svojih zemalja. Ovo ukazuje na visok nivo političke organizacije i angažmana koji se vremenski poklapaju sa promenom stava i pojavom starosedelačkih lidera koji predstavljaju svoje zajednice: „Mi nismo više samo masa primitivnog naroda koga je propagandom lako zaplašiti. (...) Niko ne može da nas ubedi da su strani zajmovi ili demokratija zasnovani na prisustvu naših predstavnika u parlamentu rešenja naših problema. (...) Nama garanciju pružaju naši odnosi sa svetom preko univerzitetskog obrazovanja, lokalne i regionalne vlasti, kao i odnosi sa međunarodnim organizacijama za ljudska prava. Tradicionalni politički lideri moraju da se promene ukoliko žele da ostanu na čelu naših zemalja, u suprotnom će zaostati za svetom vodeći politiku na svoj tipično tradicionalni način. Krećemo se napred sigurnim koracima. (...) Slika Indijanca koji živi negde u planini i pokorava se bednoj sudbini je prošlost. Među liderima Konfederacije starosedelaca Ekvadora (CONAIE – Confederation of Indigenous People of Ecuador) sada imate univerzitetski obrazovane ljude, poput Titanja (Tituaña) koji je diplomirao ekonomiju na Kubi i zavijorio zastavu dostojanstva svog naroda.“⁸

Najbolje organizovane starosedelačke zajednice su one u Ekvadoru i Boliviji. Pored CONAIE, Pokret „Pačakutik“ (Movimiento Unidad Plurinacional Pachakutik – Ujedinjeni multinacionalni pokret „Pačakutik“) je glavni politički predstavnik starosedelaca u Ekvadoru; ujedno je to i jedan od najmilitantnijih pokreta kojem se pripisuje svrgnuće predsednika Džamila Mahuada 2000. godine. Zahvaljujući savezništvu između Pačakutik pokreta i partije *Sociedad Patriótica 21 de Enero* (Patriotsko društvo „21. januar“) na čijem je čelu bio pukovnik Lusio Gutijeres (Lucio Gutierrez), ostvarena je izborna pobjeda novembra 2002, kada je Gutijeres dobio 54,3% glasova, a njegov protivnik Alvaro Noboa, arhetip ekvadorske oligarhije i vladajuće klase, samo

⁸ *El País*, 26. novembar 2002, str. 6.

45,6%. Pokret „Pačakutik“ imao je tri svoja ministra, uključujući i ministra spoljnih poslova. Ipak, ova koalicija nije dugo potrajala, uglavnom zbog različitosti pogleda na ekonomska pitanja između predsednika i starosedelačkih lidera. Ovo je dovelo do političke krize koja je rezultirala Gutierrezovom ostavkom i begom iz Ekvadora 2005. godine.

Ovakvi novi oblici starosedelačkih pokreta koje su podržavale mnoge nevladine organizacije, volonteri (uglavnom Evropljani), zvanična crkva i mnoge druge društvene organizacije, izazvali su kritiku latinskoameričke inteligencije koja nije smatrala da je osnovni cilj ovih pokreta priznanje starosedelaca kao društva, zajednice ili nacije, niti njihovo političko učešće. Među kritičarima se isticao Roger Bartra, koji je 2002. godine, kritikujući nove starosedelačke pokrete, poseban akcenat stavljao na grupe koje su ih podržavale: „(...) zapravo je starosedelački pokret više kao neki politički zombi rasprostranjen među društvenim snagama koje su protiv širenja demokratije u Latinskoj Americi. Može se razumeti, ali ne i opravdati, da levo orijentisane snage koje su se našle izolovane i usamljene nakon pada Berlinskog zida sada traže u starosedelačkim pokretima zamenu za svoje izgubljene revolucionarne ciljeve. (...) Starosedelački pokret, koji se poput zombija kreće Južnom Amerikom, zapravo je mnogo više od hvale vrednog pokušaja očuvanja originalnih kultura i neospornog prava starosedelaca na život bez bede, eksploatacije, marginalizacije i prezira kojem su bili izloženi. Novi starosedelački pokreti, naime, tvrde da neoliberalna kapitalistička ekonomija nije jedini neprijatelj koga treba poraziti, već da je zapadna kultura u celini odgovorna za probleme kojima su izloženi siromašni i izolovani slojevi stanovništva širom sveta. Ali alternativa tome više nije socijalizam, koji je pokopan krajem prošlog veka, već renesansa starosedelačke tradicije za koju se tvrdi da je zasnovana na zajednici i demokratiji.“⁹

Bartra je i naredne, 2003. godine upozoravao na to da je starosedelački pokret rizik za demokratiju: „Suprotno uvreženom mišljenju, ovaj pokret ne dovodi u rizik samo desno orijentisane vlade, kao u slučaju Bolivije gde je vlada upravo svrgnuta. Ovakvi pokreti, kao i drugi levo orijentisani, reakcionarni i populistički talasi, ugrožavaju napredak levo orijentisane demokratske struje koja je na vlasti u nekoliko zemalja u regionu, a mogu čak i da ugroze vlade kao što je vlada Lula u Brazilu.“¹⁰ Nekoliko godina kasnije će pobjeda Eva Moralesa u Boliviji dovesti u neopriliku ne samo demokratsko levo krilo vlade Lula da Silve (Brazil) ili Mišel Bašele (Čile), već i čitavu brazilsku ekonomiju: bolivijski gas je nacionalizovan 1. maja 2006, a to će pogoditi interese „Petrobrasa“, najvećeg investitora u Boliviji na polju fosilnog tečnog goriva.

⁹ R. Bartra, „Un zombi político“, *El País*, 26. oktobar 2003, str. 15.

¹⁰ Ibidem

4. Društveno-ekonomska stvarnost Bolivije

U Boliviji živi 8.989.000 ljudi, od toga 15% belaca, 30% ima Kečua poreklo, 25% Ajmara, a 30% su mešanici koji žive na teritoriji koja zahvata 1.098.580 km². Bolivija je druga na listi najsiromašnijih američkih zemalja (prvi je Haiti) i ima neverovatnu statistiku koja beleži 189 državnih udara izvedenih u protekle 154 godine. Zbog svoje geografske pozicije i prirodnih resursa (među njima su i fosilna tečna goriva), zemlja je učestvovala u dva velika rata (Pacifički rat i Čako rat) koji su ostavili dubok trag i to ne samo nacionalnu istoriju, već i na nacionalni identitet. Posledice prvog rata (1879-1883) koji se vodio između Bolivije i Perua sa jedne strane i Čilea sa druge, vidljive su i danas i značajne su i za temu naših razmatranja u ovom radu jer je kao rezultat tog rata Bolivija izgubila deo svoje teritorije (Antofagasta) i što je još gore, izlaz na more. Čako rat (1932) između Bolivije i Paragvaja je takođe doneo ozbiljne gubitke u ljudstvu i teritoriji za Boliviju.

Nakon revolucije 1952. godine i nakon toga što ju je legendarni Če Gevara odabrao za početnu tačku svog južnoameričkog rata, Bolivija je postala zemlja siromašnih Indijanaca, a onda ju je tzv. gasni rat iz oktobra 2003. ne samo stavio usred međunarodne arene zbivanja, već i doveo do veoma značajnih političkih, ekonomskih i društvenih promena.

Političke promene koje su se desile poslednjih godina u Boliviji, kao i politički i teritorijalni zahtevi starosedelačkih zajednica i njihovo učešće u političkom životu zemlje, blisko su povezani sa razvojnim projektima koji su planirani za južnoamerički region u nastojanju da se globalizuje ekonomija tog regiona u kojem Bolivija ima presudnu ulogu.

Fenomen globalizacije doprineo je „buđenju“ starosedelačkih zajednica. U borbi protiv globalizacije, ove zajednice su se udružile sa međunarodnim organizacijama (kao što je Organizacija američkih zemalja, Međunarodna organizacija rada), brojnim nevladinim organizacijama, antropolozima, advokatima. Borba se vodi za ljudska prava i zaštitu životne sredine. Starosedelačke zajednice su istakle zahtev da budu međunarodno priznate kao samobitni i integralni deo nacionalne države. Pored toga, teritorijalni, jezički i kulturni zahtevi starosedelaca dobili su glavnu ulogu u politici onih južnoameričkih zemalja u kojima su ovi pokreti najizraženiji, kao što su npr. Meksiko, Gvatemala, Kolumbija, Ekvador, Brazil, Peru, Čile, Argentina i Bolivija.

Bolivija, kao i Ekvador, ima veoma specifične političke karakteristike u okviru Južne Amerike. Razlog je što su u obe zemlje starosedelačke zajednice ostvarile značajnu političku moć i postale deo elite kada je struktura vlasti u pitanju. Bolivija je otišla najdalje u ovim dešavanjima jer je njen predsednik Evo Morales pripadnik starosedelačke grupe koja se zove Ajmara, a u prošlosti je bio uzgajivač biljke *koka* i lider među uzgajivačima. Ovaj čovek je postao ključna politička institucija u Južnoj Americi.

Posmatrano sa geografskog stanovišta, Bolivija ima tri regije: 1. visoravni, 2. doline, i 3. ravnice. Visoravni zauzimaju površinu od 246.254 km² (22% ukupne teritorije) i uključuju visoki plato, istočni planinski venac (na nadmorskoj visini od preko 3 m) i zapadni planinski venac, pri tom obuhvatajući i veliki deo oblasti La Paz, Oruro i Potosi. Doline zauzimaju površinu od 168.320 km² (15% ukupne teritorije) i obuhvataju delove istočnog planinskog venca, potom junge (vlažni, subtropski pojas) i podandske oblasti (na 300-500 m nadmorske visine), kao i delove oblasti La Paz, Potosi i Santa Krus, i veći deo oblasti Kočabamba, Čikisaka i Tarija. Ravnice, koje se pružaju na površini od 684.007 km² (62,3% ukupne teritorije) uključuju oblasti Beni i Pando (100%), Santa Krus (90%), La Paz (30%) i Kočabamba (20%). Ovakva geografska raznovrsnost, koja se odnosi i na stanovništvo, čini Boliviju veoma heterogenom zemljom.¹¹

Ali, u isto vreme, ovakve geografske i etničke različitosti podrazumevaju i nejednaku raspodelu prirodnih resursa, kao i nejednak regionalni razvoj. U slučaju Bolivije, geografija igra glavnu ulogu: „...proces modernizacije u Boliviji uslovljen je sa nekoliko geografskih faktora. Bez sumnje, među njima je najznačajnije to što je Bolivija i mediteranska ali istovremeno i zemlja sa dosta ušuškanе, kopnom okružene teritorije u unutrašnjosti“.¹²

Pored tradicionalne poljoprivrede, pogotovo obrađivanja zemlje koje je dovoljno tek da porodica preživi, poslednjih godina je obrada zemlje intenzivirana, a Bolivija je, uz Brazil, na tom polju postala glavni proizvođač. Bolivija ima ogromne prirodne resurse, kao što su hidraulični resursi koje daju reke Amazon i Del Plata, kao i baseni na visoravni Altiplan (jezero Titikaka), zatim energetski resursi, od kojih valja istaći prirodni gas, pošto je Bolivija po količini rezervi prirodnog gasa druga zemlja u Južnoj Americi. Ipak, Venecuela proizvodi više prirodnog gasa i ovo je dovelo do mnogih političkih i ekonomskih promena u 20. veku. Bolivija pored ovoga raspolaže i nekim resursima koji se ne mogu obnavljati, kao što je npr. rudno blago.

Tokom dugog niza godina, ekonomija Bolivije je razvijana po obrascu rudarske zemlje. Naime, regionalne kulture koje su i civilizacije koje su se na tom prostoru razvile pre dolaska Kolumba (Tivanaku, imperija Inka), već su eksploatisale resurse zlata i srebra. Kasnije, tokom kolonizacije, bolivijski

¹¹ I. Montes de Oca, „Recursos naturales y ecología de Bolivia“, M. Miranda Pacheco, ed., *Bolivia en la hora de su modernización*, UNAM, Mexico, 1993, str. 36.

¹² Tokom Pacifičkog rata (1879-1883) između Bolivije i Perua s jedne strane i Čilea s druge, Bolivija je imala izlaz na Pacifik. Gubitak ove teritorije imao je velike posledice po istoriju Bolivije sve do današnjih dana, ali i na istoriju drugih zemalja. Za nešto manje od dva veka političke nezavisnosti i nakon nekoliko ratova i većih problema sa susednim zemljama, Bolivija je izgubila veće površine teritorije nego što je momentalno njena ukupna: izgubljeno je 1.274.188 km², u poređenju sa sadašnjih 1.098.581 km² (Brazil je Boliviji uzeo 490.430 km², Peru 250.000 km², Paragvaj 234.000 km², Argentina 179.758 km² i Čile 120.000 km²). M. Miranda Pacheco, ed., *Bolivia en la hora de su modernización*, UNAM, México, 1993.

grad Potosi bio je jedan od najvećih i najbogatijih centara tog vremena, najviše zahvaljujući svojim rudnicima srebra. Do sredine 17. veka u tom gradu živelo je čak 200.000 ljudi. Nakon postizanja političke nezavisnosti, u Boliviji je otpočela eksploatacija kalaja koja je zemlju pretvorila u jednog od njegovih vodećih svetskih proizvođača. Istovremeno je ovakva situacija dovela do velike ekonomske zavisnosti od ovog proizvoda. Pored kalaja, Bolivija je eksploatisala i izvozila volfram, srebro, cink, bizmut, olovo, bakar, zlato, antimon i sumpor.

Glavni problem Bolivije je nerazvijenost, nastala kao rezultat nedostatka kapitala i tehnoloških resursa. Tome se može dodati još jedna slabost države, a to je da je većina stanovnika Bolivije nepismena i siromašna.¹³

Prema izveštaju Svetske banke „Siromaštvo i razvoj u Južnoj Americi: 1994-2004“¹⁴, starosedeoci u Boliviji čine većinu stanovništva sa 62% (oko 3,9 miliona), od kojih većina pripada Kečua i Ajmara etničkim grupama.

Izveštaj navodi vrlo visoke indekse siromaštva, kako među ruralnim, tako i urbanim starosedelačkim stanovništvom u poređenju sa nestarosedeočima: 86% naspram 74% u ruralnim sredinama i 59% naspram 47% u gradovima, te se na taj način podvlači da „iako je u periodu 1997-2002. stopa ekstremnog siromaštva starosedelaca opala sa 31% na 27%, ipak je siromaštvo ostalo kao konstantna pojava kod 52% starosedelaca“, a pri tome se stopa ekstremnog siromaštva starosedelaca u seoskim sredinama čak popela sa 65% na 72%. Ovi podaci podvlače postojeće nejednakosti među stanovništvom Bolivije, gde etnički element još uvek igra ogromnu ulogu u društvu.

4.1. Izgradnja infrastrukturnih objekata na starosedelačkim teritorijama

Uprkos surovoj realnosti Bolivije, koju karakteriše težak ekonomski položaj stanovništva, slaba uloga države, nedostatak tehnologije i kapitala koji bi mogli pokrenuti i razviti nacionalnu ekonomiju preko eksploatacije nacionalnih resursa, geografski položaj i geostrateška lokacija ove zemlje koja je okrenuta globalizaciji ekonomije i regionalnoj i međunarodnoj trgovini, ipak doprinosi tome da se poveća njen značaj i da bude uključena u sve važnije programe i planove za razvoj ovog regiona. Naime, da bi se ostvarili ciljevi regionalne razmene u Južnoj Americi, neophodna je odgovarajuća saobraćajna infrastruktura: autoputevi, kanali, gasovod. Tačno je da izgradnja infrastrukturnih objekata doprinosi razvoju trgovinske razmene, ali je praksa pokazala da se taj razvoj uvek dešava na štetu starosedelačke populacije i njihove teritorije.¹⁵

¹³ A. Bello, *Etnicidad y ciudadanía en América Latina. La acción colectiva de los pueblos indígenas*, Depal, Santiago de Chile, 2004, str. 36.

¹⁴ H. A. Partinos, G. Hall, *Native People, Poverty and Human Development in Latin America: 1994-2004*, World Bank, 2006.

¹⁵ S. Molina, „El rol de Bolivia en la integración Sudamericana“, *Geopolítica de los recursos naturales y acuerdos comerciales en Sudamérica*, Fobomade, La Paz, Bolivia, 2005, str. 60.

Program za ostvarivanje ciljeva ekonomske i trgovinske globalizacije u Južnoj Americi pripremila je Inicijativa za južnoameričku regionalnu integraciju (Initiative for the Regional South American Integration – IRSAI). Ovo je program koji podržava i Interamerička banka za razvoj (Inter American Bank for Development – IABD), a podrazumeva konstrukciju tzv. koridora u vezi sa predviđenim „Osama integracije i razvoja“. Konkretno u slučaju Bolivije, ovaj program je razrađen u okviru Opšteg plana ekonomskog i društvenog razvoja Republike (1994). Prema ovom planu, Bolivija „bi trebalo da se transformiše u tranzitnu zemlju potkontinenta i distributivni centar za gas i druge energetske resurse“.¹⁶ Ovom doprinose članstvo Bolivije u Zajednici zemalja Anda (Community of Andean Nations – CAN) i njen status pridruženog člana MERCOSUR-a (Dogovor o zajedničkom tržištu između Argentine, Brazila, Paragvaja i Urugvaja iz 1991). Jedan od prvih koraka u realizaciji ove nove ekonomske politike bila je privatizacija kompanija u državnom vlasništvu koja je počela 1994, kao i Zakon o participaciji stanovništva i administrativnoj decentralizaciji iz 1995. godine.

Glavni prioritet bolivijskih vlasti je izgradnja puta za komunikacije u okviru tzv. Koridora istok-zapad. Izgradnjom ovog puta povezuje se luka Santos (u Brazilu) sa lukama Arika i Ikike (u Čileu), a dolazi i do grananja ovog koridora ka severu (Brazil) i jugu (Čile, Argentina). Brazil i Čile su dve zemlje koje su najviše zainteresovane za povezivanje istočnog Brazila (tj. atlantskog dela) preko jedne od glavnih brazilskih luka, Santosa, sa pacifičkim delom Čilea. Ovde treba posebno ukazati na strategiju Brazila koji je vodeća ekonomija u regionu i umnogome prednjači u odnosu na ostale zemlje, kao i na ciljeve Brazila da bude najdinamičnije ekonomsko područje u regionu Azija-Pacifik: „Beleži se veliki značaj koji u ovom periodu stiču trgovačke rute i pomorske ose u basenu Pacifika, a sve kao rezultat jačanja azijskih tržišta i sve veće tražnje za proizvodima Južne Amerike. Imajući ovo u vidu, u interesu je Brazila kao najveće južnoameričke ekonomije da stigne do luka Pacifika nekim kraćim putevima i za manje vremena nego što podrazumeva korišćenje pomorskih puteva kao što su Magelanov tesnac, Panamski kanal i teško prohodni kopneni putevi preko Anda i Argentine. Ovo bi doprinelo da Brazil napreduje i približi se svojim nastojanjima da postigne dominantan položaj u Južnoj Americi. Ovo bi ujedno bio i projektovani rezultat brazilske strategije koja se razvija od 1980-ih. Ovo bi Brazilu takođe omogućilo da ostvari status regionalnog lidera koji će imati uticaj prvo na zemlje iz geografskog okruženja kao što su Argentina, Urugvaj i Paragvaj, zatim na Boliviju i Čile, a kasnije i na druge zemlje Andske zajednice, i konačno na sve zemlje Južne Amerike, a sve u svrhu jačanja njihovih ekonomija u poređenju sa partnerom u ALCA (Área de Libre Comercio de las Américas – Slobodne trgovinske zone dvaju Amerika).“¹⁷

¹⁶ Ibid., str. 61.

¹⁷ Ibid., str. 64.

Bolivija je zemlja sa kojom Brazil mnogo lakše saraduje nego na primer sa Argentinom. Ovo je ujedno i razlog što Brazil pokušava preko Bolivije da dođe do Pacifika. Što se tiče Čilea, ekonomsko-trgovinska strategija ove zemlje je strategija konsolidacije koja počinje od Pacifika, a sve na štetu glavnog rivala Perua, pri tom koristeći svoj status člana MERCOSUR-a: „Čile takođe nastoji da iskoristi svoje prisustvo u MERCOSUR-u i svoju kopču sa obalom kako bi povećao korist od prihvata i skladištenja ogromnih teretnih pošiljki u lukama. Čile takođe nastoji da konsoliduje svoj položaj pružaoca usluga na polju kalaja, a pri tome mu je Peru jedini rival u Južnom Pacifiku. Peru je takođe zainteresovan za teretne pošiljke koje dolaze iz Brazila, ali je u odnosu na Čile u lošijoj poziciji jer nije član MERCOSUR-a.“¹⁸

Čile je zainteresovan za ovaj projekat iz još jednog razloga, a to je činjenica da je Brazil odredište za 50% izvoza bakra i prehrambenih proizvoda ove zemlje. Tako bi Čile imao koristi od ovog puta za transport svojih proizvoda prema jugu Brazila, ka lukama i stanovnicima Brazila u južnom Atlantiku, kao i prema tržištima drugih zemalja MERCOSUR-a preko kanala Paragvaj-Parana.¹⁹

Još jedna veoma bitna stavka kad je u pitanju konstrukcija ovog puta komunikacije na relaciji istok-zapad je geografski položaj koji ide veoma u prilog Boliviji. Autoputevi koji vode do čileanskih luka često su izloženi surovim klimatskim uslovima kao što je sneg koji parališe ove puteve; s druge strane, autoput koji seče ovaj „koridor“ i povezuje ga sa tri najvažnija grada u Boliviji: La Paz, Kočabamba i Santa Krus, prelazi preko bolivijske visoravni i omogućava „da se saobraćaj odvija uz tek male klimatske poteškoće, brže, uz manje rizike i neznatnu mogućnost za prekid usled snežnih nanosa, te se tako zapravo dobro koristi jedna od retkih regija na kontinentu gde prelaz preko Anda ne predstavlja previše poteškoća.“²⁰

Do ove tačke smo razmatrali geopolitičku strategiju u vezi sa prirodnim resursima Bolivije i trgovačke dogovore, između ostalih, Brazila i Čilea. Ali, sada se postavlja pitanje kako ovi gigantski projekti utiču na starosedelačku populaciju koja je većinska u Boliviji, njihovu teritoriju, i kakvu korist oni imaju od ovako zamišljenih poslovnih poduhvata. Kako sada stvari stoje – nikakvu. Naprotiv, stalno raste tenzija među starosedelačkim stanovništvom. Oni se isteruju sa svojih teritorija i staništa, čime se doprinosi rastu siromaštva, migracijama u pravcu gradova, narušavanju ljudskih i imovinskih prava, ali i uništenju ekosistema preko izgradnje novih autoputeva, gasovoda, železnica, eksploatacije rudnika, razvoja metalne industrije i petrohemijske, i to uglavnom u Brazilu. Kad je položaj starosedelaca u pitanju, u Boliviji na scenu stupaju novi politički faktori, a politička moć starosedelaca kulminira izborom Eva

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid., str. 65.

Moralesa u decembru 2005, čoveka iz starosedelačke grupe Ajmara i bivšeg lidera među uzgajivačima koke.

Poslednja decenija 20. veka i posebno novi milenijum donosi nove aktere na bolivijskoj sceni. Nakon gotovo dva veka političke nezavisnosti zemlje u kojoj su živeli ignorisani u izolaciji, bolivijski starosedeooci sada više nisu objekti već akteri, i konačno raskidaju praksu koju Anibal Kihano označava kao „kolonizaciju moći“.²¹ Ovo je po prvi put da u jednoj zemlji gde su starosedeooci većina oni i ostvaruju moć, i sada sa te pozicije vode politiku za svoje sopstveno dobro. Ali ovakva situacija nije lišena komplikacija.

Iako borba bolivijskih starosedelačkih pokreta traje već gotovo pola veka, u pravom smislu reči je počela negde od 1980-ih godina 20. veka, kada starosedelačke grupe zaista ulaze na nacionalnu političku scenu, a sve zahvaljujući pomoći i zalaganju međunarodnih pokreta za zaštitu životne sredine i ljudskih prava.

Značaj starosedelačkih pokreta je porastao delom i zahvaljujući transformaciji tradicionalne poljoprivrede i bolivijskog rudarstva, kao i ulasku na scenu novih aktera kao što su uzgajivači koke, radnička klasa i trgovci po gradovima, od kojih su mnogi po opredeljenju i poreklu starosedeooci. Oni će od ove situacije napraviti svoju političku zastavu nakon pokušaja raznih levičarskih partija da pretvore starosedeooca Indijanca u pripadnika klase seljaka. Ovo je starosedeoce lišilo njihovog glavnog političkog oružja: zahteva da im se prizna pravo na specifičan identitet unutar nacionalne države, pravo da pripadaju jednoj posebnoj pretkolumbovskoj zajednici, pravo na teritoriju i na svojevrsnu izdvojenost u okviru bolivijskog društva, sa jezikom, tradicijom i običajima starosedelaca u samom centru ovog procesa decentralizacije.

Katarismo je odigrao bitnu političku ulogu. Ovo je pokret koji je nastao kao rezultat revolucije 1952. godine, i njegova sveukupna određenost nas vraća na Tupaka Katarija, jednog od Ajmara lidera. On je organizovao u 18. veku jednu od najvećih starosedelačkih pobuna. Ovaj pokret ima urbano poreklo i inicirale su ga razne grupe u La Pazu. *Katarismo* je nacionalistički pokret starosedelaca iz grupe Ajmara koji će se vremenom pretvoriti u lidera čitavog starosedelačkog pokreta.²²

Glavni bolivijski starosedelački lideri ponikli su u katarizmu. Nakon što su sklopili savez sa radničkim i seljačkim slojevima, doprineli su formiranju raznih radničkih i seljačkih organizacija kao što su Glavni radničko-seljački sindikat u Boliviji (Central Sindical Única de Trabajadores Campesinos de Bolivia – CSUTCB) osnovan 1979, Starosedelačka bolivijska konfederacija oblasti Oriente, Čako i Amazon (Confederación Indígena del Oriente, Chaco

²¹ A. Quijano, „Colonialidad del poder, eurocentrismo y América Latina“, E. Lander, ed.: *La colonialidad del saber: Eurocentrismo y Ciencias Sociales*, Unesco-Clacso, Buenos Aires, 2000.

²² A. Bello, *Etnicidad y ciudadanía en América Latina. La acción colectiva de los pueblos indígenas*, Santiago de Chile: DEPAL, 2004, str. 139.

y Amazonas de Bolivia – CIDOB), Koordinatorsko telo za starosedelačke organizacije oblasti Amazona (La Coordinadora de Organizaciones Indígenas de la Cuenca Amazónica – COICA), Centrala starosedelačkih naselja oblasti Beni (La Central de Pueblos Indígenas del Beni – CPIB), koja je, između ostalog, 1990. vodila tzv. Marš za teritoriju i dostojanstvo, zajedno sa Konfederacijom starosedelačkih naseobina Bolivije (CIDOB – La Confederación de Pueblos Indígenas de Bolivia).

Dolazak na vlast starosedelačkih lidera predstavlja bitan istorijski momenat. Jedan od najznačajnijih se desio 1993. kada je na vlast došao Viktor Ugo Kardenas Konde (V́ctor Hugo Cárdenas Conde) – Ajmara lider revolucionarnog pokreta za slobodu Tupaka Katarija (Revolutionary Movement Tupac Katari of Liberation – RMTK-Liberalization). Njegov glavni doprinos razvoju starosedelačkog pokreta ogleda se u doradi Ustava iz 1994. godine, na osnovu koga se sada priznaje multietnički i pluralistički karakter Bolivije, zatim se donosi Zakon o kapitalizaciji iz 1994, Zakon o reformi školstva iz 1994, na osnovu koga je uveden dvojezični sistem u škole, Zakon o učešću stanovništva iz 1994, Zakon o administrativnoj decentralizaciji iz 1995, i Zakon o nacionalnoj službi za agrarnu reformu iz 1996. godine.

Drugi vrlo bitan momenat za starosedelačke pokrete je dolazak na vlast drugog Ajmara lidera – Eva Moralesa, koji se postavši predsednik republike uzdigao na sam vrh političke vlasti decembra 2005. Sada u prvi plan izbijaju neki novi geopolitički uslovi u kojima dominira energetske pitanje i u kojima Bolivija nakon Venecuele ima najveće rezerve prirodnog gasa. Morales je došao na vlast nakon kampanje za nacionalizaciju tečnih fosilnih goriva i formiranja nove Narodne skupštine.

Morales je na vlast došao decembra 2005. osvojivši gotovo 54% glasova na izborima koji su bili neverovatan događaj, ne samo usled političke situacije u kojoj se zemlja našla izašavši iz krize u koju je dospela usled nekompetentnosti dva prethodna predsednika Gonsala Sančesa de Losade (Gonzalo Sánchez de Losada) i Karlosa Mese (Carlos Mesa), već i usled činjenice da je na izbore izašlo 85% stanovništva s pravom glasa. Starosedelački pokreti su na ovim izborima bili glavni akteri.

4.2. Nacionalizacija tečnih fosilnih goriva

Glavni problemi Bolivije vezani su za prirodne resurse vodu i gas. Ovaj prvi resurs, voda, pokrenuo je tzv. *vodeni rat*, odnosno borbu Bolivijskog narodnog pokreta protiv privatizacije u vodoprivrednom sektoru. S druge strane, gas – koji je i doneo moć bolivijskim starosedelcima, predstavljenu kroz lik Eva Moralesa, pokrenuo je borbu narodnih masa protiv aktuelnog postupanja sa gasom koji je uglavnom bio u rukama stranih kompanija kao što su brazilski „Petrobras“, španski „Repsol“ i francuski „Total“. Ovde je bitno napomenuti da

je upravo gas, tj. bolje rečeno problem oko postupanja sa bolivijskim gasom, upravo i poslužio kao element ujedinjenja bolivijskih širokih narodnih masa i da je snažan nacionalistički momenat vezan za ovaj resurs. Spočetka su se narodni zahtevi odnosili na nepopularnu činjenicu da se bolivijski gas prodavao SAD-u preko čileanskih luka. Ali onda su se ti zahtevi radikalizovali: tražila se ostavka predsednika Gonsala Sančesa de Losade. I to se i desilo. Iz ovog zahteva se rodila tzv. bolivizacija gasa, tj. njegova nacionalizacija. Evo Morales i njegov Socijalistički pokret (MAS) uzeli su ovaj zahtev kao svoju političku ideju vodilju koja će ih i dovesti na vlast decembra 2005. godine. Izbor Moralesa ne samo da je promenio odnose snaga unutar zemlje, već je izrodio i ogromnu promenu u političkom stavu starosedelačkih narodnih masa.

Nacionalizacija gasa postala je prioritetno javno političko pitanje pošto je Bolivija, kao jedna od najsiromašnijih američkih država, u eksploataciji gasa videla izlaz iz postojeće društveno-ekonomske situacije ka stanju koje bi dovelo do smanjenja siromaštva i društvene izolacije.

Prema Alvaru Garsiji Lineru, kriza iz oktobra 2000. godine – tzv. opštenarodni starosedelački ustanak imao je sledeće karakteristike. Prvo, narodni zahtevi imali su jedan zajednički cilj: da vlasništvo nad gasom dobije javni sektor. Tako je „gas predstavljao „izgovor za ujedinjenje“ koji je omogućio formiranje grupa, vođstva i – sve u svemu – ponašanja koje se uveliko razlikovalo od društvenih pokreta“; drugo „bila je to mobilizacija koja je počela na jednom, a završila se na drugom političkom nivou“. Na početku se zahtev odnosio na to da se gas ne prodaje SAD-u, ali je onda politički pokret postao radikalniji i zahtevala se ostavka predsednika Sančesa de Losade i ustanovljenje jedne „vlade društvenih pokreta“; treće, veoma bitna karakteristika ovog pokreta bila je i „organizaciona baza pobunjenika, pošto su vodeću ulogu u mobilizaciji igrale poljoprivredne komune i trgovački sindikati, kao i komiteti formirani od samih stanovnika“, a i učešće starosedelaca, kako Kečua, tako i Ajmara, bilo je značajno; četvrto, ustanak je istovremeno imao i seoski i gradski karakter; peto, još jedna bitna odlika ove bune bila je „narastajuća militarizacija svih kolektivnih aktivnosti“ koja se ogledala kako u ponovnom naoružavanju učesnika u pobuni tako i u metodama koje su korišćene u izvođenju raznih aktivnosti.²³

Možda je jedna od najbitnijih lekcija naučenih iz ove bune ta da je ovaj ustanak bio nastavak fenomena koji je doživljen tokom izbora 2002. koji su nagovestili promenu stava bolivijskog naroda prema svojim političkim predstavnicima: „Starosedelački pokret, uprkos svojoj demografskoj većini, nikad ranije nije na izborima dobio više od 3% glasova. Ipak, na izborima 2002, Ajmara lider Felipe Kiske dobio je 6% glasova, a Evo Morales čak 20%, pri

²³ A. Garcia Linera, „La crisis boliviana en el contexto regional“, *Geopolítica de los recursos naturales y acuerdos comerciales en Sudamérica*, Fobomade, La Paz, Bolivia, 2005, str. 143-145.

čemu je razlika u glasovima između njega i pobjednika Sančesa de Losade iznosila tek nešto više od 30.000 glasova. Ovaj fenomen nagovestio je jedan spektakularan kolaps kolonijalnog sistema mišljenja koji je garantovao „(...) da starosedeooci uvek glasaju ili za mešance ili za kandidate belce.“²⁴ Nakon ostavke Sančesa de Losade, na vlast je došao potpredsednik Karlos Mesa, koji je takođe primoran da dà ostavku nakon protesta u maju i junu 2005, koji su postali radikalni do te mere da je zahtevana nacionalizacija tečnih fosilnih goriva. Karlosa Mesu nasledio je Eduardo Rodrigues, predsednik Vrhovnog suda, koji je raspisao izbore decembra 2005; na njih je izašlo čak 84,5% birača i rezultirali su pobjedom Eva Moralesa koji je pobrao 54% glasova.

Pošto smo sada okarakterisali ustanak iz 2002. godine, neophodno je vratiti se na razloge zahteva da se nacionalizuje bolivijski gas.

Posle Venecuele Bolivija je druga zemlja sa najvećim rezervama prirodnog gasa u Americi i raspolaže sa 31 trilionom kubnih stopa (trillion cubic feet – TCF) gasa (sigurne, dokazane zalihe) i 48,7 TCF procenjenih rezervi. Sve do 1. maja 2006. eksploatacija bolivijskog gasa bila je u rukama brazilske kompanije „Petrobras“ (43,2%), španske „Repsol“ YPF (26%) i francuskog „Totala“ (sa 14,9% udela). Prema Zakonu o fosilnim tečnim gorivima broj 1731 donetom 1996, ove kompanije plaćale su u „tantijemama“ svega 18% Boliviji, umesto 50% kako su predviđali prethodni zakoni.

Isto tako, postojali su i neki ozbiljni problemi kada je u pitanju interpretacija zakona. Prema članu 139 bolivijskog Ustava, „država je vlasnik svih prirodnih resursa u dubini zemlje kao i svih resursa koji se nalaze u bilo kakvom procesu industrijalizacije“.²⁵ S druge strane, Zakon o tečnim fosilnim gorivima br. 1689 donet 1996. godine kaže da „fosilna tečna goriva pripadaju državi dok se još nalaze u dubini zemlje, ali kad uđu u proizvodnju ili izbiju na površinu, ona automatski postaju vlasništvo transnacionalnih kompanija sve dok se resurs ne iscrpi“.²⁶ Ogromna većina Bolivijaca – Indijanaca i sirotinje, smatrala je sebe žrtvama prevare i eksploatacije. Obuka novih lidera, rad na organizaciji i podizanju svesti naroda od strane starosedelačkih zajednica, ekologa, aktivista za ljudska prava, antropologa i pojedinih političara, pripremili su starosedeoce da iznađu rešenje za ovakvu situaciju. U tom momentu se pojavio Evo Morales, vođa proizvođača koke koji je već imao iskustva u političkim aktivnostima u okviru sindikata. On je na izbore 2005. godine izašao sa programom nacionalizacije bolivijskog gasa, tj. opštenarodnim zahtevom Bolivijaca.

²⁴ Ibid.

²⁵ C. Villegas Quiroga, „Explotación de los recursos hidrocarburíferos en Bolivia. Problemas y perspectivas“, *Geopolítica de los recursos naturales y acuerdos comerciales en Sudamérica*. Fobomade, La Paz, Bolivia, 2005, str. 134.

²⁶ Ibid.

Pobeda Moralesa na izborima rezultirala je panikom i nezadovoljstvom među najvećim stranim kompanijama sa sedištem u Boliviji, ali i među njihovim vladama u matičnim zemljama. Ovo je bilo još i intenzivirano iskustvom iz Venecuele, gde su morali da ponovo pregovaraju o svom učešću u eksploataciji i trgovini fosilnim tečnim gorivom. Moralesovi glavni zaštitnici i savetnici bili su Fidel Kastro i Ugo Čavez. Svi su znali da će se fosilna tečna goriva nacionalizovati pošto je Moralesov program bio sav fokusiran oko tog zahteva, ali niko nije znao tačne okolnosti ovog poduhvata.

Član 1 Dekreta donetog 1. maja 2006. kojim su nacionalizovana tečna fosilna goriva određuje „da se državi vraća vlasništvo i sveukupna kontrola nad ovim resursima“. Tu se takođe utvrđuje da od danas „naftne kompanije koje su momentalno uključene u proizvodnju nafte i gasa na teritoriji Bolivije treba da predaju svu proizvodnju fosilnih tečnih goriva bolivijskoj naftnoj kompaniji *Yacimientos Petrolíferos Fiscales de Bolivia* (YPFB)“.²⁷ Kompanijama je dat rok od 180 dana da regulišu svoje obaveze. Nakon nacionalizacije gasa država Bolivija je postala vlasnik 82% resursa na velikim poljima/nalazištima gasa i nafte (Sábalo i San Alberto), u poređenju sa 18% sa koliko su raspola-gale druge naftne kompanije; Bolivija je takođe ostvarila vlasništvo nad 60% resursa na manjim naftnim i gasnim nalazištima u poređenju sa 40% koliko su imale druge kompanije. Ovim je Morales dostigao nezapamćenu popularnost, ali je izazvao i ozbiljne probleme.

Prvi problem je nastao iz same nacionalizacije: „Za razliku od stranih kompanija, Bolivija nema ni minimum potrebnih stručnjaka koji dobro poznaju ovaj sektor i koji su kadri da pregovaraju; pređašnji vlasnici tj. strane kompanije imale su u svojim redovimaiskusne stručnjake ili bivše autoritete, tj. ljude koji bi nakon penzije radili za ove kompanije. Tako je Bolivija izgubila ne samo stručnjake već i informacije.“²⁸ Oko ovoga je Moralesu mnogo pomogao Ugo Čavez, koji je slao u Boliviju inženjere i stručnjake kao i pravne savetnike, a na taj način je konsolidovao i svoj strateški uticaj na ovaj region.

Drugi problem sa kojim je Morales morao da se suoči došao je od vlada onih zemalja odakle su dolazile pogođene i istisnute strane kompanije. Najveći problem pravila je vlada Brazila na čijem je čelu bio Lula, čovek slične političke provenijencije Moralesovoj (umereno levo orijentisan). Lula je jednom izjavio da je „Brazil Petrobras“ i tako naglasio da su problemi „Petrobrasa“ zapravo problemi čitavog Brazila. I reakcija argentinske vlade bila je jednako oštra. Argentinski predsednik Nestor Kiršner (Néstor Kirchner), političkog ubeđenja sličnog Moralesovom i Lulinom, zatražio je od čelnika iz bolivijske vlade da detaljno objasne novonastalu situaciju koja je umnogome pogodila njegovu zemlju. Argentina je inače veliki kupac bolivijskog gasa koji se onda preprodaje Čileu, a sve usled nepopustljivog bolivijskog stava da se gas ne prodaje

²⁷ *El País*, 3. maj 2006, str. 2.

²⁸ C. Villegas Quiroga, *ibid.*

Čileu. Bolivijaska vlada je negativno reagovala saznajući da se bolivijski gas koji se proda Argentini potom izvozi u Čile, pošto je strategija Bolivije uključivala da se Čile natera da ponovo pregovara o izlasku Bolivije na more. Drugim rečima, gas za more.

I na kraju, i Španija je uputila nešto umereniju reakciju usled toga što španska naftna kompanija „Repsol YPF“ takođe igra bitnu ulogu u regionu.

Najveći pobednik izbora Eva Moralesa za predsednika Bolivije kao i nacionalizacije fosilnog tečnog goriva u Boliviji bio je ipak Ugo Čavez, i to iz nekoliko razloga. Prvo, kroz potpomaganje i savetovanje u vezi sa eksploatacijom bolivijskog fosilnog tečnog goriva, Čavez je bio u mogućnosti da postigne pravu „osu gasa i nafte“ u Americi, kako ju je opisao T. Fridman, i da stekne potpunu kontrolu nad njom. Drugo, pošto je zadobio veliki uticaj na predsednika Moralesa, ali i na novoizabrane predsednike Ekvadora (još jedna zemlja proizvođač gasa i nafte) i Nikaragve, a uz to imajući i Kubu kao ideološku potporu, Čavez sada može da nametne svoj populistički model tzv. socijalizma 21. veka, i to na štetu demokratskog socijalizma kakav je na snazi, na primer, u Čileu, Brazilu, Urugvaju ili Argentini.

Još jedno prilično kontroverzno pitanje koje se sada nametnulo bilo je pitanje autonomije koje se isprva potegnulo kao mera zaštite starosedelačkih zajednica. Decentralizacija je, naime, već početkom 1990. prošlog veka postala veoma aktuelna ideja i to na opštem nivou i kao deo sveopšteg procesa demokratizacije kroz koji je prolazila Južna Amerika.

U Boliviji je u to vreme delovalo nekoliko ljudi koji su se suprotstavljali ovom konceptu, navodeći pre svega problem slabosti centralne bolivijske vlasti. Dakle, onda se postavlja pitanje kako jedna slaba država poput Bolivije može da prebaci vlast na regionalne i lokalne institucije koje nisu nikako bile u boljoj poziciji od centralne vlasti: „Uzevši u obzir slab razvoj sistema političkih institucija, integralna politička decentralizacija (...) bi predstavljala opasnost i mogla bi i da ne bude shvaćena kao voljni čin koji bi svakako učinio dobro nekim regionima ali ne i čitavoj zemlji. Sigurni smo da bi decentralizacija nanela štetu slabije razvijenim regionima, da bi samo povećala postojeće nivoe nejednakosti i regionalne neravnopravnosti, kao i da bi samo produžila proces formiranja nacije.“²⁹

Problem decentralizacije Bolivije leži u ekonomskim, društvenim, a sad i političkim razlikama među pojedinim oblastima, kojih je ukupno devet, koje komplikuju formiranje regiona. Tradicionalno su La Paz-Kočabamba-Santa Krus oblasti formirale centar države i imale monopol nad političkim i ekonomskim životom Bolivije. Danas su se periferne oblasti gde se proizvodi gas kao što su Čikisaka i Tarija priključile grupi bogatih i uticajnih regija u kojima su decentralizacija i autonomija najizraženije. Severne oblasti kao što su Beni i

²⁹ J. Blanes, „Descentralización politico-administrativa y heterogeneidad regional“, M. Miranda Pacheco, *Bolivia en la hora de su modernización*, Unam, México, 1993, str. 81.

Pando takođe se ubrzano razvijaju zahvaljujući trgovini sa Brazilom, a na štetu područja visoravni koje je po tradiciji rudnička oblast, npr. Oruro i Potosi. Na izborima u julu 2006. najveći broj glasača izjasnio se za autonomiju starosedelačkih zajednica u tzv. oblasti „polumeseca“ koju formiraju područja Pando, Beni, Santa Krus, Čikisaka i Tarija, tj. bolivijski sever i istok.

5. Zaključak

Nakon što su otkrivene i nacionalizovane velike količine prirodnog gasa u Boliviji, stanovništvo je imalo iluziju da će se deo profita od prodaje gasa uložiti u društvenu sferu (zdravstvo, obrazovanje), te da će se tako ostvariti bolja raspodela bogatstva i umanjiti siromaštvo.

Bilo bi zaista šteta da ova bolivijska vlada, slično onoj koja je zemlju odvela do tragedije Pacifičkog rata i Čako rata, iz nekih razloga ne bude u stanju da u postojećim političkim i ekonomskim prilikama preduzme prave korake i da se zarazi tzv. holandskom bolešću, koja podrazumeva negrananje industrije i usluga, gde bi se sve svelo na izvoz nacionalnih resursa, kao što je i bilo u slučaju Venecuele, na primer. I politička heterogenost MAS-a (Moralesov socijalistički pokret) mogla bi Moralesu stvoriti ozbiljne probleme u smislu da će morati da preuzima mnoge političke manevre ukoliko želi da „hibrid“ kakav je MAS održi na okupu i da svi budu zadovoljni. Kao što reče jedan govornik na kongresu MAS-a, „MAS nije politička stranka u klasičnom smislu reči, MAS je mozaik političkih ideologija i tendencija“. ³⁰ Još je rano da se sagledaju rezultati bolivijskog iskustva.

Literatura

- Bartra, R.: „Un zombi político“, *El País*, 26. oktobar 2003.
- Bello, Á.: *Etnicidad y ciudadanía en América Latina. La acción colectiva de los pueblos indígenas*, Santiago de Chile: DEPAL, 2004.
- Berkics, E. – Domingo, L.: „América Latina y el Caribe: Un balance del siglo XX“, u: Eszter Rónaky, Beáta Tombi (eds): *Come interpretare il Novecento? Una memoria per il futuro*, Imago Mundi, Pécs, str. 110-116.
- Berkics, E. – Horváth, G. – Lilón, D.: „Populismo y Nacionalismo en América Latina“, *Cadernos de Estudos Latino-Americanos 02*, Centro de Estudos Latino-Americanos (CELA), Edições Universidade Fernando Pessoa, Porto, 2007, str. 91-129.

³⁰ International Crisis Group: „El incierto camino de las reformas en Bolivia“, *Informe sobre América Latina*, no. 18, 3. jul 2006; <http://www.crisisgroup.org>

- Blanes, J.: „Descentralización político-administrativa y heterogeneidad regional“, u: Mario Miranda Pacheco, *Bolivia en la hora de su modernización*, UNAM, México, 1993.
- Ceresole, N.: *Caudillo, Ejército y pueblo: la Venezuela del Comandante Chávez*, 2000; <http://www.analitica.com/bitBiblioteca/ceresole/caudillo.asp>
- *El País*, 10. avgust 2006.
- *El País*, 26. novembar 2002.
- *El País*, 3. maj 2006.
- Friedman, T.: „The First Law of Petropolitics“, *Foreign Policy*, maj-jun 2006.
- García Linera, Á.: „La crisis boliviana en el contexto regional“, u: *Geopolítica de los recursos naturales y acuerdos comerciales en Sudamérica*, Fobomade, La Paz, Bolivia, 2005.
- International Crisis Group: „El incierto camino de las reformas en Bolivia“, *Informe sobre América Latina*, no. 18, 3. jul 2006; <http://www.crisisgroup.org>
- Lambert, J.: *América Latina*, Editorial Ariel, Barcelona-Caracas, 1970.
- Lilón, D.: „Carisma, autoritarismo y presidencialismo en América Latina“, u: *Acta Scientiarum Socialium (Historia, Philosophia, Sociologia)*, Universitas Pannonica Scientiarum Agriculturae, Facultas Kaposváriensis, Tomus II/1998, str. 23-28.
- Miranda Pacheco, M. (comp.): *Bolivia en la hora de su modernización*, UNAM, México, 1993.
- Molina, S.: „El rol de Bolivia en la integración Sudamericana“, u: *Geopolítica de los recursos naturales y acuerdos comerciales en Sudamérica*, Fobomade, La Paz-Bolivia, 2005.
- Montes de Oca, I.: „Recursos naturales y ecología de Bolivia“, u: Mario Miranda Pacheco (comp.): *Bolivia en la hora de su modernización*, UNAM, México, 1993.
- National Intelligence Council (NIC) (2000): *Global Trends 2015: A Dialogue About the Future With Nongovernment Experts*.
- National Intelligence Council (NIC): „Mapping the Global Future. Report of the National Intelligence Council's 2020 Project“, GPO, Pittsburgh, PA, 2004.
- Patrinos, H. A. – Hall, G.: *Native People, poverty and human development in Latin America: 1994-2004*, World Bank, 2006.
- Quijano, A.: „Colonialidad del poder, eurocentrismo y América Latina“, u: Edgardo Lander (comp.): *La colonialidad del saber: Eurocentrismo y Ciencias Sociales*, Unesco-Clacso, Buenos Aires, 2000.
- Villegas Quiroga, C.: „Explotación de los recursos hidrocarburíferos en Bolivia. Problemas y perspectivas“, u: *Geopolítica de los recursos naturales y acuerdos comerciales en Sudamérica*, Fobomade, La Paz, Bolivia, 2005.

PROF. DR IDA MUSJALKOVSKA
Ekonomski fakultet, Katedra za evropske studije, Poznan, Poljska

PRIVREDNI CIKLUSI U ZEMLJAMA LATINSKE AMERIKE*

Rezime: U radu je učinjen pokušaj da se na primeru zemalja Latinske Amerike odgovori na pitanje da li postoji sinhronizacija privrednih ciklusa među zemljama u razvoju. Do sada se verovalo da sinhronizacija postoji samo među zemljama istog, ali visokog nivoa ekonomske razvijenosti. Već tokom perioda ekonomske izolacije koji je trajao do kraja 1970-ih, ekonomski model latinskoameričkih privreda naznačio je neke sličnosti u oblikovanju privrednih ciklusa. Međuzavisnost i sinhronizacija su se povećavale tokom poslednjih decenija 20. veka, kako je proces integracije unutar te regionalne grupacije *odmicao* i kako su se privrede ovih zemalja otvarale prema svetu. Efekti obe ove pojave su jači u onim zemljama koje su aktivno učestvovala u integracionim procesima i koje su preduzele konkretne društvene i ekonomske reforme.

Ključne reči: *Latinska Amerika, privredni ciklusi, ekonomska konvergencija, međuzavisnost, sinhronizacija*

PROFESSOR IDA MUSIAŁKOWSKA, PhD
Poznań University of Economics, Department of European Studies, Poznań, Poland

BUSINESS CYCLES IN THE LATIN AMERICAN COUNTRIES

Abstract: In this article, the attempt has been made to answer the question if there is the synchronization of business cycles among developing countries, in the case of Latin America. Until now, it has been believed that such synchronization exists only among countries of identical, but high level of economic development. Yet, even during the period of isolation that lasted up to the end of the 1970s, economic models of the Latin American countries had pointed out some similarities in shaping their business cycles. Interdependence and synchronization have been growing during the last decades of 20th century, as the integration process within this regional group of countries developed and economies of these countries opened to the world. The effects of both phenomena are stronger in those countries that took active part in integration processes and undertook concrete social and economic reforms.

Key words: *Latin America, business cycles, economic convergence, interdependence, synchronization*

* S engleskog jezika prevela Boška Agbaba.

1. Uvod

Cilj ovog rada ja da se dođe do odgovora na pitanje da li ekonomske oscilacije u Latinskoj Americi imaju tendenciju da se međusobno imitiraju. Ova teza rezultira iz studija o sinhronizaciji privrednih ciklusa (koincidencija ključnih tačaka privrednih ciklusa) u zemljama koje su na sličnim nivoima ekonomskog razvoja. Ova teorija je potpuno tačna kad se radi o razvijenim zemljama, kao što je i potvrđeno brojnim studijama o privrednim ciklusima u zemljama G-7. Interesovanje za sinhronizaciju privrednih ciklusa među zemljama koje su na nižem nivou ekonomskog razvoja tek počinje da se pojavljuje kog nekih istraživača. Kad se u obzir uzmu aktuelni procesi globalizacije i integracije među regionalnim grupacijama, bilo bi interesantno posmatrati i izučavati pojave poklapanja (i sinhronizaciju privrednih ciklusa u vezi sa tim) u zemljama u razvoju, kao i veze koje postoje između njihovih ekonomija i američke ekonomije, a sve u svetlu brojnih i jakih veza koje su prisutne.

2. Zajednička obeležja ekonomija zemalja Latinske Amerike

Sa istorijske tačke gledišta, ekonomije pojedinih zemalja Latinske Amerike su slične, a ta sličnost se odnosi na sistem akumulacije kapitala i modele upravljanja koji su primenjivani u prošlosti. Momentalno se ove zemlje klasifikuju kao tzv. zemlje periferije.¹ Uprkos kompleksnosti Latinske Amerike kao regiona, ipak se može identifikovati nekoliko karakterističnih obeležja koja su zajednička za sve ekonomije tog regiona i koja su rezultat nekoliko procesa. Upravo su ti procesi zaslužni za delimičnu sinhronizaciju privrednih ciklusa u zemljama Latinske Amerike. To su: proces industrijalizacije koji se bazira na uveznoj supstituciji a trajao je do kraja 1970-ih; kriza spoljnog duga tokom 1980-ih; strukturne reforme i stabilizacioni procesi tokom 1980-ih i 1990-ih.²

Do kraja 1970-ih godina, ekonomije mnogih latinskoameričkih zemalja karakterisali su restriktivni sistemi spoljne trgovine, glomazni javni sektor i makroekonomska nestabilnost; sve je to rezultiralo visokom stopom inflacije i deficitom na tekućem računu platnog bilansa. Ekonomska politika je bila zasnovana na kontroli cena, snažnom protekcionizmu kad je spoljna trgovina u pitanju, zatim na sistemu višestrukih deviznih kurseva, netržišnom načinu alokacije kredita i, konačno, na ograničenjima delovanja tržišnog mehanizma. Imajući ovo u vidu, bilo je nemoguće postići stabilan rast proizvodnje i ravnomerniju raspodelu nacionalnog dohotka, što bi jedino pomoglo da se smanji siromaštvo.

¹ Prema uobičajenoj klasifikaciji, najbogatije i najrazvijenije zemlje sveta formiraju tzv. jezgro. Preostale zemlje su u drugoj ligi, na tzv. periferiji.

² F. Canova, *The Transmission of US Shocks to Latin America*, CEPR, <http://www.cepr.org>, Final Revision 2004.

Dužnička kriza tokom 1980-ih dovela je do neophodnosti uvođenja promena.³ Reforme koje su sprovedene krajem 20. veka ubrzale su promene u makroekonomskom modelu većine latinskoameričkih zemalja. Izmenjeni model fokusira se na makroekonomsku stabilnost, kompetitivne tržišne strukture, integraciju sa svetskom ekonomijom (tzv. eksterna orijentacija) i na novu ulogu javnog sektora. Kako nalaže ovaj model, javni sektor je odgovoran za uspostavljanje institucija koje su neophodne kako bi se ostvarila i održala ekonomska stabilnost i efikasno funkcionisanje tržišne ekonomije, kao i da se osigura široki pristup svim društvenim službama za najsiromašniji sloj stanovništva. Neke zemlje su ovaj prvi talas promena sprovodile paralelno sa dubokim reformama sektora obrazovanja, penzionog i sistema osiguranja, kao i reformama u finansijskom sektoru u vezi sa strogom kontrolom priliva kapitala i smanjivanjem inflacije. Obim i složenost ovakvih reformi varirali su od zemlje do zemlje. Treba pomenuti da je ovakvo otvaranje prema svetskim tokovima bilo praćeno iniciranjem međusobne saradnje među latinskoameričkim zemljama i formiranjem osnovnih integracionih grupa među kojima izgleda da MERCOSUR igra najbitniju ulogu.⁴ Priključivanje procesu internacionalizacije rezultiralo je učešćem latinskoameričkih zemalja u Svetskoj trgovinskoj organizaciji, kao i u potpisivanju ugovora sa drugim grupacijama kao što su NAFTA (ovo se odnosi na Meksiko).⁵ Ekonomske reforme su takođe ubrzale pokušaje da se inicira politički dijalog, i to sa namerom da se sprovedu odgovarajuće promene i u ovoj sferi.

Da sumiramo, 1980-te su u Latinskoj Americi takođe poznate i kao *izgubljena decenija*, bile period svođenja računa i pripremanja čitavog niza ekonomskih, političkih i društvenih reformi. Novi modeli i preduzete reforme pripadali su vodećim svetskim ekonomskim tokovima, što je značilo da je došlo do odstupanja od intervencionističkog modela koji se zasnivao na uvožnoj supstituciji. Ovakva tranzicija prema modelu otvorenijih i kompetitivnijih ekonomija smatrana je dobrom osnovom za ekonomski rast i makroeko-

³ Dužnička kriza je za rezultat imala restrikciju pristupa novim kreditima koji su bili neophodni za finansiranje novih investicija. Zemlje koje su bile pogođene kako vrtoglavom inflacijom tako i deficitima, borile su se da stabilizuju cene i smanje deficit. Ipak, akcent je stavljen na smanjenje troškova pre nego na stimulisanje rasta proizvodnje. Dalje promene ekonomske politike koje su bile usmerene ka efikasnijoj tržišnoj ekonomiji, otvaranju za spoljnotrgovinske tokove i restrukturiranju javnog sektora, nisu se uvodile pre nego što su se okončali talasi najžešće krize.

⁴ O grupaciji MERCOSUR videti više u: L. Ruis Himenez: „The Iberoamerican Community of Nations – The Unused Potential of a Stagnant System, *Megatrend Review*, vol. 1, no 1, 2004, str. 55-66. (prim. red.).

⁵ Danas se pojava sve većeg broja bilateralnih sporazuma često posmatra u negativnom svetlu. Ipak, smatra se da njihova prednost leži u ustanovljavanju regionalnih grupa, zatim u jednom otvorenijem pristupu direktnim stranim investicijama i stabilizaciji situacije u vezi sa učešćem investitora u ekonomiji svake pojedinačne zemlje. V. Corbo, *Economic reforms in Latin America*, Zeszyty BRE Bank-CASE 59/a, Warszawa, 2002.

nomsku stabilnost. Međutim, bilo je zapostavljeno staranje o javnoj dobrobiti i obezbeđivanju usluga od značaja za ugrožene grupe stanovništva. Smanjenje siromaštva je donekle uspelo u Čileu i Boliviji. Preostale zemlje se još uvek suočavaju sa potrebom uvođenja novih reformi (druga generacija reformi), koje bi se sastojale u tome da institucije koje obavljaju javne uslužne delatnosti poboljšaju pružanje društvenih i pravnih usluga.⁶

3. Privredni ciklusi i njihova sinhronizacija

Posmatrano sa ekonomske tačke gledišta, privredni ciklusi su dinamičan proces koji se odnosi na oscilacije posmatranih makroekonomskih agregata i odražava dinamiku ekonomskog razvoja. Postojeća literatura o privrednim ciklusima sadrži veliki broj definicija i teoretskih koncepata. Ipak, za potrebe proučavanja tzv. efekta sinhronizacije, najčešće se navode definicije privrednog ciklusa koje potiču iz teorije realnog privrednog ciklusa (RBC – Real Business Cycle). Kada već govorimo o ovim definicijama, možemo citirati R. Lukasa koji je tvrdio da su ciklične oscilacije zapravo „niz kretanja koja osciliraju oko trenda realnog bruto domaćeg proizvoda (BDP)“,⁷ pa su tako, prema ovoj definiciji, ciklusi zapravo *odstupanja od ovog trenda*.⁸ Ovaj pristup može se primeniti i na druge proučavane makroekonomske indikatore. Gorepomenuti koncept je, čini se, najšire primenjivan.

Tema ovog rada je zapravo fenomen koji se sve više i više istražuje u različitim aspektima i sferama života. Pojam konvergencije ili približavanja⁹ podrazumeva zbližavanje i asimilaciju različitih karakteristika analiziranih fenomena. Ima koren u prirodnim naukama, gde pojam konvergentne evolucije podrazumeva sličnosti u karakteristikama organizama koji nisu srodni. Sve dok se globalno tržište nije izdvojilo kao glavno izvoriste pojave konvergentnosti, razni drugi razlozi i izvori su identifikovani, na primer: tehnologija, (upravljачka) elita, kultura.¹⁰

Danas se konvergencija uglavnom analizira u kontekstu postizanja društvene i kulturne doslednosti u okviru procesa globalizacije.¹¹ Konvergencija se ne postavlja uvek kao neoboriva istina koja se i ne dokazuje. U ovim moder-

⁶ V. Corbo, ibidem.

⁷ R. Lucas, „Understanding Business Cycles, 1977“, u: F. E. Kydland, ed., *Business Cycle Theory*, Edward Elgar Publishing Company, Aldershoot-Brookfield, 1995.

⁸ Nema nedvosmislenog odgovora na pitanje da li ovaj trend treba računati u odnosu na nivoe BDP ili na stope rasta BDP. Ni pitanje analitičke forme ovog trenda još nije rešeno.

⁹ Pojmovi *konvergencija* i *približavanje* u ovom radu se koriste paralelno i označavaju isti fenomen.

¹⁰ Preteče teorije o konvergenciji bili su: J. Burnham, R. Aron, D. Bell i J. Ellul.

¹¹ W. Morawski, *Socjologia ekonomiczna*; PWN, Warszawa, 2003, str. 311-342.

nim vremenima dešava se i tzv. divergencija ili proces udaljavanja. Pretpostavlja se da procesi kulturne konvergencije i divergencije ne moraju da budu nužno suprotstavljeni; naprotiv, oni se mogu međusobno dopunjavati. Postoje i neka opšta mesta, zajednički koncept koji se može identifikovati kod globalizacije (primer konvergencije), a njegova protivteža je rastuća svest o odvojenim identitetima i nacionalnim/regionalnim kulturama (divergencija).

Konvergencija se isto tako može odnositi na približavanje nivoa razvijenosti privreda i postizanje sličnosti u ekonomskim pokazateljima kao što su: javni dug, budžetski deficit, kamatne stope, stopa inflacije. Ovo su upravo tzv. mastrihtski kriterijumi konvergencije i svi moraju da budu ispunjeni ako zemlja članica Evropske unije želi da postane član monetarne unije.

Procesi konvergencije su dugotrajni i stoga se analiziraju u kontekstu ekonomskog razvoja. Razlike u tempu i dinamici razvoja mogu da pomognu da se bilo smanje bilo povećaju nejednakosti u nivou društvene i ekonomske razvijenosti pojedinih zemalja i regiona.¹²

Studije o konvergenciji u vezi sa regionima i zemljama uglavnom se fokusiraju na pružanje odgovora na sledeća pitanja:

- Da li su prostorne varijacije kad je u pitanju dohodak po stanovniku fiksne ili se vremenom menjaju?
- Da li se dešava efekat tzv. sustizanja, tj. da li ekonomski slabije razvijeni regioni i zemlje smanjuju svoju udaljenost u odnosu na razvijenije zemlje?
- Da li su odnosi među zemljama tj. regionima kad je u pitanju raspodela dohotka, stalni i stabilni, ili su podložni promenama?

Postoji još jedan aspekt studija o konvergenciji ekonomskih procesa koji se odnosi na proučavanja da li su privredni ciklusi, uključujući i one regionalne, sinhronizovani. Ovaj aspekt je proučavan u okviru pitanja konvergencije u evropskim regionima. U ovom slučaju, predmet izučavanja nisu samo pitanja obima i veličine promena, već i njihova vremenska konvergencija.

Odgovori na gore postavljena pitanja dovode do formulisanja nekoliko tipova procesa konvergencije koji se razlikuju po efektima koje proizvode. U tom smislu razlikujemo apsolutnu konvergenciju i uslovnu konvergenciju.¹³ Oba tipa konvergencije označavaju se simbolom (faktorom) β i zovu se β -konvergencija

¹² K. Gawlikowska-Hueckel, *Procesy rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej. Konwergencja czy polaryzacja?*; Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2003, str. 71.

¹³ X. Sala-i-Martin, „Regional Cohesion; Evidence and Theories of Regional Growth and Convergence“, *European Economic Review*, vol. 40, 1996, str. 1325-1352; X. Sala-i-Martin; *Keynote speech: Convergence and divergence – theoretical underpinnings*, in: *Economic Convergence and Divergence in Europe. Growth and Regional Development in an Enlarged European Union*, eds.: G. Tumpel-Gugerell, P. Mooslechner; E. Elgar, Cheltenham, 2003, str. 117-130.

(beta konvergencija). Oba tipa se baziraju na pretpostavci o makroekonomskoj stabilnosti u posmatranom vremenu. Ova pretpostavka se iznosi ovako:

$$(1) \quad x_{it} = x \text{ u određenom vremenu } t.$$

Ako je tokom posmatranog perioda uslov $0 < \beta < 1$ ispunjen, konvergencija je onda uslovna. Apsolutna konvergencija bi za pretpostavku imala da je $\beta = 1$. Pored ova dva gore navedena tipa konvergencije, literatura o privrednim ciklusima pominje i pojam tzv. σ -konvergencije (sigma konvergencija). Ovaj tip konvergencije karakterišu opadajuće razlike u veličini dohotka po stanovniku u jednoj grupi regiona (zemalja) tokom vremena. Ovaj tip se takođe zove varijantna konvergencija.¹⁴ Ova dva osnovna tipa konvergencije povezana su sledećim odnosom: ako nivoi BDP između dve zemlje postaju slični (σ -konvergencija), onda ovo mora da je rezultat ubrzanog razvoja siromašnije od te dve zemlje (β -konvergencija). Ovakvo prevazilaženje nejednakosti u visini dohotka među zemljama nije moguće ukoliko se ne desi β -konvergencija; β -konvergencija je apsolutno neophodan preduslov za σ -konvergenciju. S druge strane, moguće je da se β -konvergencija desi i bez σ -konvergencije, pošto početni ubrzani razvoj siromašnih zemalja ne mora da rezultira smanjenjem razlika u nivoima dohotka po stanovniku. Čak i ako se siromašne zemlje razvijaju brže od bogatih, rezultat će biti zamena mesta u konačnom rangiranju kad je bruto nacionalni dohodak u pitanju, a ne smanjena disperzija dohotka.

Da rezimiramo, β -konvergencija je potreban, ali ne i dovoljan uslov da se desi σ -konvergencija. Ovaj prvi tip konvergencije odnosi se na kretanja među zemljama kad je u pitanju rangiranje u vezi sa raspodelom dohotka, a drugi tip pokazuje da li se disperzija dohotka smanjuje vremenom.¹⁵

3.1. Sinhronizacija privrednih ciklusa

Fenomen približavanja (konvergencije) takođe se odnosi i na privredne cikluse. Međutim, kad govorimo o ciklusima, onda se u literaturi više koristi pojam „sinhronizacija“. Sinhronizacija pri tom znači brisanje razlika u oblikovanju privrednih ciklusa. Pri analizi konvergencije, poredi se i proverava koincidencija dešavanja ključnih tačaka privrednih ciklusa, a to onda omogućava da se odredi dužina faza rasta i stagnacije.¹⁶ To, međutim, ne znači da će na kraju ciklusi postati identični. Sinhronizacija ima za cilj povećanje efikasnosti regionalnih i nadnacionalnih ekonomskih sistema.

¹⁴ Ibidem

¹⁵ R. Barro, X. Sala-i-Martin, „Convergence“, *Journal of Political Economy*, 100 (2), 1992; K.Gawlikowska-Hueckel, op. cit., str. 97-101.

¹⁶ M. Kruszka, „Synchronizacja wahań koniunkturalnych w gospodarce krajów rozwiniętych“, *Wiadomości Statystyczne*, no. 6 (505)/2003.

Teoretska podloga izučavanja sinhronizacije privrednih ciklusa može se naći u konceptima realnog privrednog ciklusa¹⁷ s kraja 1980-ih.¹⁸ Ovi koncepti se uklapaju u način razmišljanja koji se odnosi na nove teorije razvoja (uključujući i regionalni razvoj). Oni ukazuju na ulogu stvarnih faktora koji utiču na ekonomiju (uključujući i ekonomske oscilacije), od kojih je najznačajniji tzv. tehnološki šok.

Prilikom analize fenomena sinhronizacije privrednih ciklusa trebalo bi testirati uticaj nacionalnih faktora koji dovode do paralelnih pojava, na primer oscilacija u potrošnji, investicijama, trgovinskoj i monetarnoj politici, ali isto tako i uticaj faktora koji su specifični za svaku regionalnu grupaciju, kao što su npr. Evropska unija ili Latinska (Južna) Amerika. Većina literature na temu sinhronizacije privrednih ciklusa dolazi iz američkih i britanskih istraživačkih krugova. Ali postepeno, kako su napredovali procesi evropskih integracija, i u Evropi su započete brojne studije o konvergenciji privrednih ciklusa. Jedan od glavnih problema na koji se nailazi u svakoj narednoj fazi integracije (sada govorimo u okviru ekonomske i monetarne unije) jesu varijacije u toku privrednog ciklusa. Posebno se na tržištima rada stalno suočavamo sa preteranim oscilacijama ciklusa, što dovodi do ometanja efikasnog funkcionisanja kako sveobuhvatnog ekonomskog sistema tako i pojedinačnih ekonomskih entiteta. Istovremenost tj. koincidencija ključnih tačaka i kao rezultat toga dužina faza privrednog ciklusa, olakšavaju sprovođenje anticikličnih aktivnosti kroz oblikovanje i odabir instrumenata ekonomske politike. To onda olakšava sprovođenje ekonomske politike, uključujući strukturnu politiku Evropske unije i procenu njenih rezultata. Sinhronizacija privrednih ciklusa može se proučavati na različitim nivoima prostornih konfiguracija: globalnom, regionalnih grupacija, nacionalnom i na nivou regiona unutar nacionalne privrede.

3.1.1. Sinhronizacija privrednih ciklusa na nacionalnom nivou – globalni ciklus

Postojanje mehanizma transmisije kao i procesa internacionalizacije i globalizacije pomogli su da se pažnja usmeri na zajedničke karakteristike ekonomija različitih zemalja širom sveta. Ekonomisti su počeli da uzimaju u obzir mogućnost jednog globalnog privrednog ciklusa, upravo kao rezultat razmišljanja o postojanju nekih zajedničkih karakteristika privrednih ciklusa na globalnom nivou. Najčešće ovakva razmatranja u obzir uzimaju samo razvijene zemlje¹⁹ (na primer grupu zemalja G-7). Ovaj odabir je opravdan uporedivošću nivoa ekonomske razvijenosti ovih zemalja i – kako je već objašnjeno prilikom

¹⁷ Ovo se podjednako odnosi i na sinhronizaciju ciklusa na nivou regionalnih grupacija, zemalja i regiona.

¹⁸ R. Barro, *Makroekonomia*, PWN, Warszawa, 1997.

¹⁹ Ovaj pristup je konzistentan sa postulatima koji se koriste u studijama o procesima konvergencije za oblasti na sličnom nivou privrednog razvoja.

priče o fenomenu konvergencije – ovo je jedini dostupan pristup sa dobrom i utemeljenom osnovom. Postojanje globalnog privrednog ciklusa dokazano je u studijama Kozea, Otroka i Kanove (Kose, Otrok, Canova), Lamsdena i Prasada (Lumbsdaine, Prasad), kao i Hebnera i Lubinskog (Huebner, Lubiński).²⁰ U ovim studijama se tvrdi da su privredni ciklusi razvijenih zemalja sinhronizovani,²¹ da su pod uticajem tzv. globalnog faktora, a pri tom su oscilacije u BDP i stopi zaposlenosti identifikovane u više od 30% slučajeva kao glavni uzročni faktor. Ekonomije razvijenih zemalja su međusobno zavisne i dele kako transmisioni mehanizam tako i reakcije na eksterne šokove.

U pomenutim studijama je upoređeno oblikovanje globalnog ciklusa i nacionalnog privrednog ciklusa. Ispostavlja se da globalni ciklus reflektuje sve bitne ekonomske događaje u proteklih 30 godina: postepenu ekspanziju iz 1960-ih, recesiju iz sredine 1970-ih (a u vezi sa naftnom krizom), recesiju iz ranih 1980-ih (zbog porasta zaduženosti i krize izazvane pooštrenom monetarnom politikom u industrijski razvijenim zemljama), kao i usporavanje privrednog rasta sredinom 1990-ih. Pošto su i zemlje u razvoju uključene u ovu analizu, bilo je primetno da se slika o globalnom ciklusu ponešto izmenila. I pored toga, ona i dalje odslikava iste događaje. Ipak, kod zemalja u razvoju se javljaju neka zakasnela reagovanja na npr. početak naftne krize iz 1970-ih, u poređenju sa reakcijom ekonomija razvijenih zemalja (grupa G-7) na isti događaj. Ove studije nisu pak uspele da utvrde da li je ovo zajedničko oblikovanje globalnog ciklusa i nacionalnih ciklusa uzrokovano samim događajima (tzv. globalni faktor, kao što je npr. gorepomenuta kriza) ili transmisionim mehanizmima događaja među pojedinim zemljama. Globalni ciklus je ipak postuliran na osnovu uticaja i dominacije ovog globalnog faktora. Glavne komponente globalnog faktora (koji određuje oblikovanje globalnog ciklusa) su: spoljna trgovina, cene robe, monetarna politika, kupovna moć.²²

Koristeći niz teritorijalno određenih kriterijuma možemo razlikovati sledeće faktore koji uzrokuju oscilacije na različitim ekonomskim nivoima: globalne, na nivou regionalnih grupacija,²³ kao i nacionalne.²⁴ Na osnovu postojeće literature možemo razlikovati različite faktore u odnosu na svaki od ovih nivoa. Ovo se posebno odnosi na faktore specifične za pojedine zemlje. Anali-

²⁰ M. A. Kose, C. Otrok, C. H. Whiteman, *International Business Cycles: World, Region and Country-Specific Factors*, <http://www.iowa.edu>, 3.2002; D. Hubner, M. Lubiński; *Modern business cycle*, PWE, Warszawa, 1989; R. Lumbsdaine, E. Prasad, „Identifying the Common Component in International Business Cycle“, *Economic Journal*, 113, 2003, str. 101-127.

²¹ D. Hubner, M. Lubiński, *Współczesny cykl koniunkturalny*, PWE, Warszawa, 1989.

²² F. Canova, M. Ciccarelli, E. Ortega, *Similarities and Convergence in G-7 Cycles*, oktobar 2003, <http://www.cepr.org>

²³ Nadalje u ovom odeljku termin *regionalni faktor* znači faktor na nivou regionalnih grupacija, a ne na nivou podnacionalne jedinice.

²⁴ M. A. Kose, C. Otrok, C. H. Whiteman, *ibid.*

zirani su uticaji koje ovi faktori imaju na oscilacije ukupne proizvodnje, investicija i potrošnje na svakom nivou.

U ekonomijama širom sveta postoje faktori koji određuju oblikovanje kako ciklusa nacionalnih tako i regionalnih grupacija.²⁵ Studije koje se sprovode u mnogim zemljama širom sveta sugerišu da isti faktori utiču na veliku većinu oscilacija u okviru ciklusa. Ovo se posebno odnosi na one zemlje koje su međusobno tesno povezane. Posmatrajući kako razvijene tako i zemlje u razvoju, možemo uočiti neke sličnosti u oblicima privrednih ciklusa u obe grupe zemalja.²⁶ Stoga se može pretpostaviti postojanje *međunarodnog ili globalnog privrednog ciklusa*. Kao što je već pomenuto, ovaj ciklus odražava sve bitne ekonomske događaje u svetu proteklih godina.

Takođe su izvršene i neke analize koje se tiču regionalnih grupacija i konkretnih zemalja. U slučaju npr. Sjedinjenih Američkih Država niske prelomne tačke u okviru ciklusa sinhronizovane su sa globalnim ciklusom. Ipak, ima primera kada globalni ciklus prolazi kroz fazu rasta a američka ekonomija već stagnira (ovo je uzrokovano nižim nivoom ukupnih investicija kao i nižim nivoom potrošnje i proizvodnje u odnosu na prethodnu godinu). U drugim primerima, američka ekonomija je izašla iz recesije brže od svetske ekonomije (1981. ili 1984).

Prilikom analize evropskih ciklusa poređeno je ponašanje globalne, nemačke i evropske ekonomije. Globalna i nemačka ekonomija pokazale su se kao konvergentne u slučaju recesije iz 1982. i rasta iz 1973. S druge strane, ekonomski rast sredinom 1970-ih, visoke prelomne tačke iz 1979. i 1983. i niske ključne tačke iz 1969. i 1975. godine, bile su pod isključivim uticajem nacionalnih faktora. Takozvani regionalni (ili evropski) faktor igrao je manju ulogu u oblikovanju promena u vezi sa ukupnom proizvodnjom, iako je imao uticaja na recesije 1967, 1975. i 1978. godine, kao i na ekonomski uspon u Nemačkoj 1964. i 1973.

Posmatranja japanske ekonomije, analize regionalnog faktora u razvijanim azijskim zemljama i efekat globalnog faktora, kao i njihovo poređenje sa nemačkom i američkom ekonomijom, uticali su na ubrzano donošenje zaključka da je japanska situacija prilično stabilna. U posmatranom periodu, japanska ekonomija je prošla kroz jedan duži period rasta tokom 1960-ih i kraće periode recesije u 1965, 1971. i 1980. godini. Nacionalni faktori u Japanu i sam japanski ciklus često su predodređivali kretanja u globalnom ciklusu.

²⁵ M. A. Kose, C. Otrok, C. H. Whiteman, *International Business Cycles: World, Region and Country-Specific Factors*; <http://www.iowa.edu>, 3.2002.

²⁶ S. Gerlach, „World Business Cycle under Fixed and Flexible Exchange Rates“, *Journal of Money, Credit and Banking*, 20/1998, str. 621-632; F. Canova i H. Dellas, „Trade Interdependence and International Business Cycle“, *Journal of International Economics*, 34 (1993), str. 23-47; U. M. Bergman, M. D. Bordo i L. Jonung, *Historical Evidence on Business Cycles: The international Experience*, WP no. 255, Stockholm School of Economics, 1998; M. Crucini, „International Comovement: Is Theory Ahead of International Business Cycle Measurement?“, Working Paper, Ohio State University, 1999.

S druge strane, faktor regionalnih grupacija u razvijenim azijskim zemljama nije imao ni izbliza toliki uticaj.

U latinskoameričkim zemljama ključna je bila uloga nacionalnih faktora, na primer tokom krize 1980-ih godina. U okviru BDP, nacionalni faktor je učestvovao sa čak 64%, a sa 57,2% u potrošnji. Na polju investicija ovaj udeo je bio niži i dostizao je svega 30,6%. Što se tiče uticaja na oblikovanje nivoa investicija, čak 57,2% se pripisuje drugim faktorima.²⁷

U ekonomski razvijenijim zemljama promene u okviru BDP su mnogo više pod uticajem globalnog faktora. Kada oscilacije BDP postanu oštre, onda ipak nacionalni faktor počinje da ima veću ulogu. Nacionalni faktor takođe igra prilično veliku ulogu u onim slučajevima kada je ekonomska struktura mnogo više bazirana na preradi sirovina nego na pružanju usluga (tabela 1).

Tabela 1. Udeo uticaja globalnih, regionalnih, nacionalnih i drugih faktora u oblikovanju ukupnog BDP, potrošnje i investicija u okviru regionalnih grupacija (prosečne vrednosti u periodu 1960-1991, %)

Grupacija tj. regija		Globalni faktor	Regionalni faktor	Nacionalni faktor	Drugi faktori
Severna Amerika	A	33,5	39,4	18,7	7,4
	B	28,5	29,4	15,5	24,1
	C	13,9	39,3	31,3	13,0
Južna Amerika	A	17,9	4,9	63,9	11,9
	B	12,2	5,2	57,2	24,0
	C	7,8	3,1	30,6	57,2
Afrika	A	5,9	6,1	70,8	15,3
	B	4,3	4,9	73,6	15,0
	C	4,0	3,3	8,9	82,3
Azija (razvijene zemlje)	A	13,3	2,8	69,8	12,4
	B	10,6	2,2	57,5	28,2
	C	9,7	3,9	38,0	46,9
Azija (zemlje u razvoju)	A	4,4	6,1	67,6	19,9
	B	7,5	5,7	54,2	30,5
	C	0,5	3,8	22,8	71,6
Evropa	A	32,3	2,3	48,2	15,8
	B	24,4	2,3	30,3	41,5
	C	22,7	1,6	41,8	32,4
Okeanija	A	14,3	2,8	69,9	11,0
	B	13,2	1,7	33,2	50,6
	C	9,7	3,5	71,6	13,0

Legenda: A – bruto nacionalni proizvod, B – potrošnja, C – investicije.

Izvor: M. A. Kose, C. Otrok, C. H. Whiteman, *International Business Cycles: World, Region and Country-Specific Factors*, <http://www.iowa.edu>, mart 2002.

²⁷ Dominacija nacionalnih faktora u oblikovanju ekonomskih aktivnosti smanjuje se proporcionalno sa liberalizacijom i otvaranjem tržišta latinskoameričkih zemalja. Analize koje su prethodnih godina sprovedi pre svega (između ostalih) F. Canova i istraživači koji učestvuju u radu OECD (Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj), ukazuju na uticaj međunarodnih faktora na ekonomske aktivnosti latinskoameričkih zemalja. Tako se promene u pogledu udela uticaja pojedinih faktora mogu pripisati intenziviranju procesa globalizacije čiji se rezultati protežu i na zemlje u razvoju.

Faktor regionalnih grupacija igra veću ulogu u onim ekonomijama koje su bazirane na pružanju usluga i karakteriše ih viši BDP (uključujući i BDP po stanovniku). Ovo je slično uticaju globalnog faktora.

Rezime studija koje su izvedene u 60 zemalja širom sveta može se svesti na sledeće:

- prilikom objašnjenja oscilacija ekonomskih agregata veliku ulogu igra globalni faktor čiji je uticaj vidan u svim proučavanim ciklusima;
- veliku ulogu takođe igraju faktori koji se odnose na pojedinačne konkretne zemlje (tj. njihovu ekonomsku strukturu);
- manju ulogu imali su faktori regionalnih grupacija (izuzev u SAD).

Oscilacije BDP-a uglavnom zavise od prisustva globalnog faktora, dok oscilacije u nivoima investicija i potrošnje uglavnom zavise od nacionalnih i drugih vanrednih faktora, a u znatno manjoj meri od regionalnih i globalnih faktora.²⁸ Ova zapažanja su potvrđena skorašnjim studijama ekonomija zemalja G-7 u kojima najveću ulogu u oblikovanju privrednih ciklusa igra globalni faktor, a zatim nacionalni i faktori regionalnih grupacija.²⁹

Ove izvedene studije pokazuju da procesi integracija i globalizacije doprinose porastu međunarodnih i nadnacionalnih ciklusa, tj. globalnog ciklusa i ciklusa regionalnih grupacija. Uticaj ovih fenomena se lakše primećuje i vidljiviji je u slučaju cikličnih ekonomskih oscilacija u razvijenim zemljama, pre nego u zemljama u razvoju. To je takođe i jedna od premisa u izučavanju sinhronizacije (tj. koincidencije) privrednih ciklusa u razvijenim zemljama.

3.1.2. Sinhronizacija privrednih ciklusa pojedinih zemalja – nacionalni ciklusi

Sa tačke gledišta aktuelnih integracionih procesa podrazumeva se da će nacionalni ciklusi početi da nestaju i da će ih zameniti ciklusi regionalnih grupacija. Ali, uprkos ovakvim razmišljanjima, nacionalni privredni ciklusi se ne gasu. Forma privrednog ciklusa je još uvek pod uticajem tzv. nacionalnih faktora. Nacionalni ciklusi mogu da budu manje ili više sinhronizovani.

Ciklusi zemalja koje pripadaju grupi G-7, kao i ciklusi drugih industrijski razvijenih zemalja, imaju tendenciju da budu sinhronizovani. Kod ekonomija razvijenih zemalja postoji mogućnost prenošenja impulsa privrednog ciklusa preko jednog transmisionog mehanizma koji je uzrokovan njihovim velikim udelom u globalnoj trgovini.³⁰ Ekonomija Sjedinjenih Država se uzima kao

²⁸ M. A. Kose, C. Otrok, C. H. Whiteman, *ibid.*

²⁹ F. Canova, M. Cicarelli, E. Ortega, *Similarities and Convergence in G-7 Cycles*, oktobar 2003, <http://www.cepr.org>; R. Lumsdaine, E. Prasad, „Identifying the Common Component in International Business Cycle“, *Economic Journal*, no. 113, 2003, str. 101-127.

³⁰ Ekonomije koje se najčešće poredе su ekonomije SAD, Velike Britanije, Francuske, Italije, Japana, Kanade i Australije.

pokazni ciklus. Prilikom analize ciklusa, razlikuju se faze opadanja i rasta. Primećeno je da kad se dešava faza opadanja – onda nacionalni ciklusi imaju veću tendenciju sinhronizacije.

Ekonomije SAD-a i drugih razvijenih zemalja prošle su kroz više faza usporavanja rasta između 1971. i 2002. godine. Prvi put, bilo je to sredinom 1970-ih, a i zemlje koje se analiziraju u ovom radu takođe su prošle kroz ovu fazu. Drugi put, nizak privredni rast zabeležen je u ranim 1990-im. Zatim je usledila faza slabe ekonomske aktivnosti u ranim 2000-im. Razlike među posmatranim zemljama odnose se na pad privredne aktivnosti tokom kasnih 1970-ih i ranih 1980-ih, dok je sinhronizacija postojala u samo tokom dva tromesečja i nije se dešavala u svim zemljama.³¹

Oscilacije koje se odnose na trend realnog BDP-a pokazuju visoku usaglašenost u zoni prelomnih tačaka; primećeno je da mnoge zemlje prolaze kroz opadajući fazu privrednog ciklusa u isto vreme kad i SAD.

Oscilacije u privrednom ciklusu se uglavnom objašnjavaju kroz potrošnju i investicije (dve komponente BDP-a koje su podložne najvećim oscilacijama³²). Studije su takođe potvrdile da potrošnja i investicije pokazuju jaku konvergenciju. Međutim, konvergencija je ipak slabija nego u slučaju oscilacija BDP trenda.

Najveća sinhronizacija svih agregatnih oscilacija zabeležena je u ekonomijama Sjedinjenih Država, Velike Britanije i Italije. Manja konvergencija se vidi u promenama u okviru cikličnih aktivnosti Australije (gde se sinhronizacija desila jedino u vezi sa BDP-om). U Francuskoj i Japanu postoji konvergencija na nivou najviših tačaka ciklusa, uključujući i BDP oscilacije i oscilacije u investicijama. I na kraju, pomenimo Kanadu – kod koje su oscilacije svih ekonomskih agregata nezavisne od onoga što se dešava u drugim zemljama.³³

Krajem 1990-ih, prvi put je utvrđeno postojanje *evropskog ciklusa*. Momentalno postoje studije koje opovrgavaju, kao i one koje potvrđuju ovaj proces. U kontekstu evropskih integracija veruje se da su najvažniji faktori sinhronizacije ciklusa sledeći: stabilnost deviznog kursa, spoljna trgovina, spoljni šokovi, nivo nacionalnog dohotka. Ovi faktori, i to zajedno sa državnim granicama, geografskom lokacijom, ekonomskom strukturom i istorijskim vezama, uzrokuju sinhronizaciju regionalnih ciklusa unutar Evropske unije. U periodu 1975-2002, čak 89% regionalnih ciklusa unutar 15 zemalja članica pokazalo je trend među-

³¹ M. Kruska, *ibid.*; F. Canova, M. Ciccarelli, E. Ortega, *ibid.*

³² Faktori koji najviše utiču na nivo BDP-a su investicije i potrošnja, i njihove oscilacije određuju oscilacije BDP-a. Godine 1954. i 1991, koeficijenti korelacije između investicija tj. potrošnje i BDP oscilacija u SAD-u iznosili su 0,92 odnosno 0,77. R. Barro, *Makroekonomia*, op. cit., str. 33-35.

³³ M. Kruska, *ibid.*

sobne sinhronizacije, a u 46% njih postojala je sinhronizacija sa više od polovine drugih ciklusa.³⁴

4. Sinhronizacija privrednih ciklusa u zemljama Latinske Amerike

Zemlje u razvoju su česta tema brojnih istraživanja i ekonomskih studija. Međutim, redak je slučaj da ove studije dotaknu i pitanje aktivnosti ekonomskih ciklusa, a pogotovo pitanje prisustva (ili nedostatka) sinhronizacije među privrednim ciklusima ovih zemalja. Ovo uglavnom proističe iz shvatanja da se sinhronizacija uglavnom dešava među zemljama sa sličnim (i podrazumeva se visokim) nivoom ekonomskog razvoja.

4.1. Priroda privrednih ciklusa u latinskoameričkim zemljama

Ovaj rad analizira osam najvećih ekonomija u latinskoameričkim zemljama u periodu 1950-1995, a to su ekonomije: Argentine, Bolivije, Brazila, Čilea, Kolumbije, Meksika, Perua i Venecuele.³⁵ Ciklično kretanje praćeno je korišćenjem metoda koji se primenjuju u slučaju klasičnih privrednih ciklusa, onako kako su ih definisali Berns (Burnes) i Mičel (Mitchell). Korišćen je indeks realnog BDP-a po stanovniku. Sinhronizacija je utvrđivana na osnovu Pirsonovog linearnog metoda korelacije (Pearson linear corellation model), pri čemu je ekonomski ciklus Sjedinjenih Država korišćen kao pokazni.

Na osnovu ovih podataka određeno je sedam prelomnih tačaka (npr. datumi početka recesije i ekspanzije, koji se još označavaju i kao inicijalni momenti perioda bržeg i sporijeg ekonomskog rasta).

³⁴ I. Musiałkowska, *Regionalne cykle koniunkturalne w Unii Europejskiej*, doktorska disertacija, University of Economy, Poznań, 2005.

³⁵ P. Mejia-Reyes, *Classical Business Cycles in Latin America: Turning Points, Assymetries and International Synchronisation*; University of Manchester, 5/1999.

Tabela 2. Prelomne tačke privrednih ciklusa latinskoameričkih zemalja i SAD u periodu 1950-1995. (BDP po stanovniku)

Prelomna tačka	Argentina	Bolivija	Brazil	Čile	Kolumbija	Meksiko	Peru	Venecuela	SAD
Najniža tačka	1952.								
Najviša tačka				1953.	1955.			1957.	1955.
Najniža tačka		1959.		1956.	1958.			1960.	1958.
Najviša tačka	1961.								
Najniža tačka	1963.								
Najviša tačka				1971.			1975.	1970.	1973.
Najniža tačka				1976.			1978.	1973.	1975.
Najviša tačka	1980.	1979.	1980.	1981.		1981.	1981.	1978.	1979.
Najniža tačka	1985.		1983.	1983.			1983.	1985.	1982.
Najviša tačka						1987.			
Najniža tačka							1987.	1988.	1989.
Najviša tačka	1987.		1987.				1992.	1989.	1991.
Najniža tačka	1990.	1990.	1992.					1992.	
Najviša tačka		1993.				1992.		1992.	

Izvor: P. Mejia-Reyes, *Classical Business Cycles in Latin America: Turning Points, Assymetries and International Synchronisation*, University of Manchester, 5/1999.

Ove studije omogućavaju izvođenje sledećih zaključaka. Prvo, sve proučavane zemlje karakterisao je dug period stabilnog rasta koji je okončan kasnih 1970-ih i ranih 1980-ih godina. Drugo, sve zemlje (osim Kolumbije) bile su pogođene recesijom izazvanom krizom spoljnog duga. U nekim zemljama su se efekti recesije osećali čak i 1983. godine. Treće, nakon krize ranih 1980-ih i postizanja jedne visoke prelomne tačke, frekvencija ciklusa se povećava, što se odražava kroz kraće periode trajanja ciklusa. Ovo je nastalo kao posledica skraćenog perioda ekonomske ekspanzije. Konačno, iako je u svim proučavanim zemljama recesija počela oko 1980. godine, ipak se mogu izdvojiti četiri posebne grupe zemalja čije se ponašanje neznatno razlikovalo:

- u Brazilu i Meksiku nije bilo nikakve krize sve do 1980. godine;
- pre krize 1980, postojao je samo jedan period recesije u Argentini, Boliviji i Venecueli;
- Čile i Peru recesija je zadesila po prvi put posle one sredinom 1970-ih;
- u Kolumbiji recesija se desila jedino u periodu 1955-1958. godine.

Ako uporedimo ekonomske rezultate latinskoameričkih zemalja sa rezultatima SAD-a, može se konstatovati da je SAD pretrpeo čak dve recesione krize pre 1979, što ukazuje na stabilniji rast ekonomija latinskoameričkih zemalja u periodu 1950-1979. godine. Posmatranjem toka kretanja i promena u okviru BDP-a u osam latinskoameričkih zemalja, primećena je asimetrija u stopi rasta. Prosečna stopa rasta tokom perioda rasta iznosila je 3,1% godišnje, dok je prosečna stopa pada tokom recesije iznosila čak 4,1%. U poređenju sa ekspanzijom, recesija je bila obeležena dva puta većim brojem oscilacija (*nepred-*

vidivost rasta). Srednja dužina trajanja perioda ekspanzije iznosila je sedam godina, dok je srednja dužina trajanja recesije bila pet godina.

U pet od sedam zemalja varijacije tokom recesije su bile mnogo veće nego tokom ekspanzije.³⁶ Najveći indeks variranja tokom recesije u poređenju sa varijacijama u ekspanziji zabeležen je u Čileu, Meksiku i Peruu (koji je imao najmanji indeks variranja od 2,5). Što se tiče dužine trajanja obe faze, mogu se razlikovati sledeći tipovi zemalja: onih u kojima je dužina trajanja perioda recesije kraća od dužine trajanja ekspanzije – Argentina, Čile i Venecuela; onih u kojima je dužina trajanja perioda recesije identična sa dužinom trajanja ekspanzije – Bolivija, Brazil, Meksiko i Peru.

Dužina trajanja čitavog ciklusa u latinskoameričkim zemljama slična je dužini trajanja ciklusa u Sjedinjenim Američkim Državama. Dužina trajanja ciklusa u latinskoameričkim zemljama je u proseku 12 godina, a u SAD-u je 11 godina. Ipak, postoje velike varijacije među pojedinim zemljama. U Peruu je, na primer, ciklus u proseku dug šest godina, a u Boliviji su u pitanju 22 godine. Mogu se primetiti i neka „ometanja“ u okviru pravca kretanja jednog ciklusa, i to zbog dugog trajanja perioda ekspanzije pre 1981-1982, koji je ranije već pomenut. Međutim, u proteklim godinama je zabeleženo opadanje kako u broju oscilacija tako i u njihovom intenzitetu.³⁷ Posmatranja takođe pokazuju da privredne cikluse u latinskoameričkim zemljama karakteriše značajna asimetrija i da se ekonomije i same drugačije ponašaju u periodima rasta ili recesije. Ova činjenica nije uzimana u obzir tokom mnogih prethodnih studija koje su se bavile fenomenom privrednih ciklusa latinskoameričkih zemalja.

4.2. *Pojave sinhronizacije i nedostataka sinhronizacije u ekonomskim oscilacijama latinskoameričkih zemalja*

U slučajevima zemalja u razvoju od velikog je značaja utvrditi mehanizme prenošenja takozvanih „ometača rasta“ (tj. šokova) koji utiču na sinhronizaciju privrednih ciklusa.³⁸ Uzroci oscilacija i transmisionih mehanizama razlikovali su se 1970-ih od onih u 1980-im, kada je zapažena neobična autarhija latinskoameričkih finansijskih tržišta. U to vreme je većina impulsa privrednih ciklusa prenošena preko spoljne trgovine i podešavanja tj. promena deviznog kursa. Tokom 1990-ih, paralelno sa liberalizacijom latinskoameričkih finansijskih tržišta i rastućim brojem veza sa finansijskim tržištima Sjedinjenih Država, primetan je povećan broj „šokova“ koji su prenošeni iz ekonomije SAD-a na

³⁶ Kolumbija nije bila obuhvaćena analizom jer su podaci bili dostupni samo za jedan period rasta.

³⁷ M. Aiolfi, L. Catão, A. Timmermann, *Common Factors in Latin America's Business Cycles*, International Monetary Fund, <http://www.imf.org>, 2005.

³⁸ U vezi sa ulogom faktora na svakom pojedinačnom teritorijalnom nivou može se primetiti da je globalni faktor imao znatno manju ulogu u ovim ekonomijama, dok je nacionalni faktor imao mnogo veći uticaj na BDP, pre svega preko oscilacija u zaposlenosti.

ekonomije latinskoameričkih zemalja. Finansijski kanali (pogotovo devizni kurs) počeli su da igraju posebno značajnu ulogu u prenošenju impulsa privrednih ciklusa. Identifikacija uzročnih faktora oscilacija omogućava da se bolje podese instrumenti stabilizacije ekonomske politike.³⁹

U slučaju osam latinskoameričkih zemalja koje su analizirane u prethodnom pododjeljku: Argentina, Bolivija, Brazil, Čile, Kolumbija, Meksiko, Peru i Venecuela, primećena ja jaka sinhronizacija među ciklusima Perua i Brazila, kao i Brazila i Argentine,⁴⁰ što je rezultat trgovinskih veza i sličnosti ekonomskih politika. Sinhronizacija je slaba između ostalih zemalja (koeficijent korelacije je dostigao nivo od 50%).⁴¹ Sve do 1995. nije uočena nikakva sinhronizacija između privrednih ciklusa latinskoameričkih zemalja i ekonomije SAD-a, izuzev u slučaju prilično jake korelacije između SAD-a i Kolumbije.⁴² Objašnjenje za ovo možda leži u različitim reakcijama na tzv. spoljne šokove, kao i u razlikama u unutrašnjoj ekonomskoj politici svake pojedinačne zemlje.

Grupa velikih latinskoameričkih zemalja je posebno proučavana (Argentina, Brazil i Meksiko) zato što se veličina zemlje često u literaturi navodi kao jedan od uzroka sinhronizacije. Primećeno je da je u periodu 1951-1955. korelacija bila slaba između argentinskog i brazilskog privrednog ciklusa sa drugim zemljama. Peru i Bolivija su izuzeci jer njihovi privredni ciklusi pokazuju u ovom periodu malo jaču sinhronizaciju sa ciklusima ove dve zemlje, dok Meksiko pokazuje srednji stepen korelacije sa ciklusima Bolivije i Venecuele. Neke zemlje koje su i pokazivale sinhronizaciju sa recimo jednom velikom zemljom, nisu uvek pokazivale sinhronizaciju svog ciklusa i sa nekom drugom velikom zemljom (na primer, gore već pomenuta Bolivija nije pokazivala nikakvu sinhronizaciju sa brazilskim ciklusom).

Najčešće se smatra da iza ovako slabe korelacije privrednih ciklusa stoji sveprisutni protekcionizam i nedostatak živih trgovačkih kontakata među latinskoameričkim zemljama, u kombinaciji sa stagflacijom koja je trajala bar do početka dužničke krize 1982. godine. Do tada, činioци koji su uticali na sinhronizaciju među ciklusima bili su nacionalnog porekla i postojale su sličnosti

³⁹ F. Canova; *The Transmission of US Shocks to Latin America*; CEPR, 2004, <http://www.cepr.org>

⁴⁰ Rezultati nekih drugih studija ukazuju na postojanje veoma pozitivne korelacije između privrednih ciklusa dve zemlje Mercosura – Brazila i Argentine, u: A. Arnaudo, D. Jacobo, „Macroeconomic Homogeneity within MERCOSUR: an Overview“, *Estudios Económicos*, El Colegio de México, no. 12 (1) 1997, str. 37-51, ili: R. F. Engel, J. V. Issler, „Common Trends and Common Cycles in Latin America“, *Revista Brasileira de Economia*, no. 47 (2) 1993, str. 149-176.

⁴¹ Ove studije su potvrđene radom Iguíñeza i Aguilara, koji nisu uočili statistički bitnu korelaciju privrednih ciklusa među državama Anda nakon krize 1998, u: I. Iguíñez, G. Aguilar, „Ciclos Peruanos, Andinos y de Estados Unidos“, *Documento de Trabajo*, no. 141, Pontificia Universidad Católica del Perú, 1998.

⁴² P. Mejia-Reyes, *ibid.*

u reakcijama na ekonomska ometanja (šokove). Sličnosti među formama privrednih ciklusa nekih latinskoameričkih zemalja (Argentina, Brazil, Bolivija, Meksiko, Peru i Venecuela) proističu iz: procesa industrijalizacije koji je bio baziran na uveznoj supstituciji i trajao do kraja 1970-ih; krize spoljnog duga iz 1980-ih i sličnih strukturnih reformi i procesa stabilizacije iz 1980-ih i 1990-ih godina.⁴³ Sve do početka 1990-ih nije se uočavao nikakav standardni latinskoamerički ciklus.⁴⁴ Sve dok integracione grupe nisu preduzele stvarne napore, ekonomije se počele otvarati a finansijska tržišta liberalizovati, globalni faktori i globalna ekonomska ometanja nisu igrala neku veću ulogu.

Što se tiče sinhronizacije između privrednih ciklusa (kako razvijenih tako i zemalja u razvoju) sa jedne strane i oscilacija u BDP-u sa druge, tu je zabeležena obrnut odnos. Naime, što su veće oscilacije u BDP-u, to je manja sinhronizacija, i obratno.⁴⁵

4.2.1. Uticaj oscilacija privrede SAD-a na ponašanje ciklusa latinskoameričkih zemalja i njihovu sinhronizaciju sa ciklusom SAD-a⁴⁶

Prilikom opisivanja globalnog ciklusa, primećeno je da privredni ciklus određene zemlje ne zavisi samo od nacionalnih faktora. Sjedinjene Američke Države igraju veliku ulogu u trgovačkim vezama latinskoameričkih zemalja. U isto vreme, spoljna trgovina je jedan od glavnih kanala za prenošenje impulsa privrednog ciklusa među zemljama ili regionima. Stoga se u ovom odeljku govori o ekonomskim međuzavisnostima sa jednim takvim veoma bitnim trgovinskim partnerom i njihovom uticaju na forme privrednog ciklusa latinskoameričkih zemalja.

Pitanja o kojima se raspravlja su: prvo, da li se šokovi – ekonomska ometanja prenose putem spoljne trgovine ili monetarnim putem (preko deviznog kursa), i da li je obrazac prenošenja impulsa sličan modelu prenošenja koji postoji u razvijenim zemljama? Drugo, da li su privredni ciklusi latinskoameričkih zemalja sinhronizovani sa ciklusom SAD-a? Treće, da li na prenošenje „šokova“ utiču veličina države i međunarodni sporazumi na polju monetarne politike?

Odgovore na ova pitanja pruža Kanova tako što pored ciklusa SAD-a, u svom članku analizira i cikluse drugih zemalja, i to: Argentine, Brazila, Čilea, Ekvadora, Meksika, Paname, Perua i Urugvaja. Tako ova analiza uključuje sle-

⁴³ Ibidem

⁴⁴ Neki autori ukazuju na postojanje sličnosti i sinhronizacije među privrednim ciklusima sledeće četiri zemlje: Argentine, Brazila, Čilea i Meksika. Ovi zaključci se poklapaju samo sa nekim studijama navedenim u ovom radu. Ciklusi pokazuju neku dugoročniju sinhronizaciju (u studijama koje se odnose na period od 135 godina, počevši od 1870), u: M. Aiolfi, L. Catão, A. Timmermann, ibid.

⁴⁵ F. Canova, M. Ciccarelli, E. Ortega, ibid.

⁴⁶ Ovaj pododeljak se bazira na: F. Canova, *The Transmission of US Shocks to Latin America*, Final Revision 2004, CEPR, <http://www.cepr.org>

deće zemlje: i velike i male; kako one sa jakim, tako i one sa slabim trgovačkim vezama sa SAD-om; zemlje sa različitim iskustvima kad je u pitanju monetarna politika koju primenjuju (zemlje u kojima nije došlo do „dolarizacije“, što znači da su devizni kurs i kamatne stope efektivne a ekonomska politika orijentisana antiinflatorno, kao što su Čile i Meksiko; zemlje u kojima je uvedena „dolarizacija“, a to su Peru i Ekvador; zemlje u kojima je uvedena delimična „dolarizacija“); zemlje koje su potpisale razne sporazume sa Međunarodnim monetarnim fondom; zemlje delimično pogođene krizom 1990-ih godina.

Uporedivi statistički podaci iz ovih zemalja takođe su na raspolaganju. Sprovedeno je istraživanje u vezi sa narastajućim prenosom impulsa koji nastaje kao posledica bliže povezanosti finansijskih i robnih tržišta.⁴⁷ Razvi-

⁴⁷ Postoje različiti modeli prenošenja impulsa privrednih ciklusa u zavisnosti od vrste kanala i šoka, tj. ometanja o kome se govori.

A) OBRAZAC PRENOŠENJA IMPULSA PREKO TRGOVINE

Šok izazvan potražnjom utiče na cene u SAD-u.

Ovo pogoršava uslove trgovine sa latinskoameričkim zemljama jer cena uvezene robe raste u odnosu na cenu izvezene robe.

Zatim dolazi do povećanja izvoza i BDP-a, dok uvoz opada i tako se poboljšava trgovinski balans.

Cene u latinskoameričkim zemljama mogu da porastu, opadnu ili ostanu nepromenjene u zavisnosti od toga da li je bilo promena u okviru deviznog kursa ili ne, i da li je povećana ukupna potražnja bitno uticala na cene i proizvodnju.

Kamatne stope i monetarne promene zavise od monetarne politike koja je na snazi u odeređenoj zemlji (ako je ponuda novca prilagođena promenama BDP-a, a monetarna politika je antiinflatorno orijentisana, onda će i kamatne stope porasti).

Promene u cenama u SAD-u ne utiču na promene u cenama u latinskoameričkim zemljama (a kamatne stope ostaju izbalansirane). Značaj ovog kanala prenosa impulsa zavisi od jačine trgovinskih veza, a one su jake u slučaju npr. Meksika, Ekvadora ili Paname.

B) OBRAZAC PRENOŠENJA IMPULSA PREKO FINANSIJSKIH TRŽIŠTA

Monetarni šok u SAD-u dovodi do pada kamatnih stopa.

Potom dolazi do apresijacije valuta latinskoameričkih zemalja i kao rezultat fiksnih sporazuma raste vrednost vrednosnih papira, a lokalne kamatne stope opadaju.

a. Ako se devizni kurs propisno prilagodi, makroekonomske varijable u latinskoameričkim zemljama nisu pogođene.

b. Ako devizni kurs nije prilagođen, onda cene u latinskoameričkim zemljama mogu da skoče.

c. Povećaće se ponuda novca ukoliko lokalne centralne banke pozitivno reaguju na ekspanziju BDP-a.

d. Ponuda novca će se smanjiti ukoliko je na snazi trgovinski sporazum, što znači da je ponuda novca vezana za pokrivanje deficita u razmeni sa SAD-om, tako da cene „dikтираju“ monetarnu politiku.

Apriori je pretpostavka da značaj ovog kanala zavisi bar od dva faktora: od nivoa finansijske integracije sa Sjedinjenim Američkim Državama i od veza između deviznog kursa i kursa valuta nekih više integrisanih zemalja, ili od rigidnosti deviznog kursa (koji je više podložan promenama).

jen je međudržavni model sa ugrađenim mehanizmom vremenskog pomaka. Ovaj model stoga dozvoljava da se upozna i dejstvo na ponašanje ekonomija i sinhronizaciju među ciklusima i nekih drugih faktora, a ne samo onih koji se direktno proučavaju. Istraživanje se zasniva na kvartalnim podacima dok su se analize sprovele za sledeće pod-periode: 1980-1981, 1985, 2000-2001. Takođe je proučavan i uticaj ekonomskih ometanja iz SAD-a na devizni kurs latinskoameričkih zemalja tokom kriznih godina: 1994, 1998, i 2001.

Opšti zaključci koji se mogu izvesti iz Kanovinog istraživanja su:

- šokovi izazvani stvarnom ponudom i potražnjom u Sjedinjenim Državama neznatno utiču na oscilacije nekih makroekonomskih varijabli proučavanih latinskoameričkih zemalja;
- monetarni šokovi u ekonomiji SAD-a dovode do bitnih oscilacija u svim latinskoameričkim zemljama; u ovom su slučaju glavni kanali za prenošenje impulsa privrednog ciklusa kanali kamatnih stopa i, u manjoj meri doduše, spoljnotrgovinski kanali;
- latinskoameričke zemlje gotovo da odmah reaguju na ometanja u SAD-u (vreme reakcije nikad nije duže od nekoliko meseci od momenta kad se ometanje u SAD-u zaista desi). Sam obrazac prenošenja impulsa privrednih ciklusa je drugačiji od onog u razvijenim zemljama. Na primer, tokom faze opadanja u SAD-u, kamatne stope smesta rastu u latinskoameričkim zemljama, što dovodi do daljeg priliva kapitala, povećanja cena, depresijacije deviznog kursa i poboljšanja u trgovinskom bilansu. Povećanje sveukupne potražnje zahteva dalji priliv kapitala, što onda dovodi do odloženog (ali pozitivnog) povećanja proizvodnje (a samim tim i BDP-a). Ekonomska stabilizacija 2001. u Argentini i Brazilu prouzrokovana je promenama u SAD-u koje su uticale na BDP, stopu inflacije i nominalni devizni kurs.

Primećeno je da su zemlje sa fiksnim odnosno fluktuirajućim deviznim kursom različito odreagovala. U zemljama u kojima je na snazi fluktuirajući devizni kurs uvek postoje strahovanja u pogledu promena tog kursa jer su centralne banke primorane da koriste monetarne rezerve da obuzdaju oscilacije nominalnog kursa. Upravo zbog ovoga primećene su samo delimične promene kamatnih stopa u onim zemljama u kojima je na snazi fluktuirajući devizni kurs.

Ukoliko sva tri tipa strukturalnih šokova u SAD-u (ponuda, potražnja i monetarna politika) utiču kako na kamatne stope tako i na inflaciju, može se pretpostaviti da će oba kanala biti na snazi. Značaj bilo kog od ova dva kanala prenošenja oscilacija privrednih ciklusa može da varira (na primer tokom finansijske liberalizacije latinskoameričkih zemalja 1990-ih godina). Reakcije će zavisiti i od tipa šoka i od eventualnih promena kad je obrazac uticaja u pitanju (da li preko inflacije ili kamatnih stopa).

4.2.2. Dinamika prenošenja impulsa privrednog ciklusa

Dinamika prenošenja različitih tipova impulsa privrednog ciklusa analizirana je za jednu tzv. tipičnu latinskoameričku zemlju. Šokovi u vezi sa potražnjom i ponudom u SAD-u imaju veliki uticaj na ekonomiju latinskoameričke zemlje. Šokovi u SAD-u koji se dešavaju tokom silazne faze znatno smanjuju proizvodnju nakon sedam tromesečja i kamatne stope nakon dva tromesečja. Efekat ovih promena je prolaznog karaktera. S druge strane, šokovi koji se dese tokom faze rasta u SAD-u znatno podižu nivo cena i kamatnih stopa nakon tri tromesečja, ali ovaj efekat traje samo tri meseca. Reakcija jedne latinskoameričke zemlje na monetarne šokove u SAD-u široko je rasprostranjena i značajna, a dinamika je stabilna i trajna. Uprkos dostupnosti mnogih transmissionih mehanizama u zavisnosti od vrste šoka, finansijska tržišta su ipak najdominantniji kanal za prenošenje impulsa privrednog ciklusa. Monetarni šokovi u SAD-u prouzrokuju značajna ometanja u ekonomijama latinskoameričkih zemalja, što se oseća kroz nivo i oscilacije kamatnih stopa i sam trgovinski efekat (ovaj obrazac se ponaša u skladu sa obrascem ponašanja G-7 zemalja). Šokovi u vezi sa ponudom i potražnjom u SAD-u imaju malo i nebitno dejstvo na trgovinu latinskoameričkih zemalja.

Ipak, mehanizmi prenošenja impulsa privrednog ciklusa se razlikuju u odnosu na one koji su primećeni u razvijenim zemljama. Monetarna ometanja koja se dešavaju tokom silazne faze ciklusa u SAD-u dovode do velikog i trenutnog povećanja kamatnih stopa u latinskoameričkim zemljama. Postoje tri uzroka ovog fenomena: prvo, ovaj porast je nametnut od strane finansijskih tržišta koja slede porast rizika od promene deviznog kursa u ovim zemljama; drugo, lokalne centralne banke regulišu kamatne stope u skladu sa oscilacijama (stepenom oscilacija) deviznog kursa; treće, restriktivnija monetarna politika SAD-a dovodi do povećanja kamatnih stopa na globalnom planu.

Prva dva uzroka su ključna. Ove pojave su od velike koristi za latinskoameričke zemlje jer one omogućavaju da se poveća priliv kapitala u ove zemlje, što onda rezultira većim rezervama u centralnim bankama i većom ukupnom tražnjom. Ukoliko devizni kurs i stopa inflacije ostanu nepromenjeni, nakon dva tromesečja širom Latinske Amerike dolazi do porasta proizvodnje i priliva kapitala. Takođe, nacionalne valute realno depresiraju u odnosu na američki dolar, što dovodi do privremenih poboljšanja trgovinskog bilansa i daljeg priliva kapitala. Zemlje u kojima je na snazi fluktuirajući devizni kurs (Čile, Meksiko, Brazil i Peru) su mnogo manje podložne šokovima koji dolaze iz SAD-a nego one zemlje u kojima je u primeni fiksni kurs. U ovom slučaju obrazac prenošenja ostaje nepromenjen, ali je uticaj na kamatne stope, trgovinski bilans i devizni kurs mnogo slabiji.

Efekti prenošenja impulsa privrednog ciklusa SAD-a se u zemljama Latinske Amerike, dakle, samo delimično ispoljavaju, u skladu sa teorijom prenoše-

nja impulsa. Nominalne kamatne stope snažno reaguju na šokove iz SAD-a, dok je reakcija cena prilično skromna. Imajući u vidu ovu činjenicu, kao karakteristična za latinskoameričke zemlje, mogu se izdvojiti sledeća obeležja u vezi sa efektima prenošenja impulsa:

- u zemljama sa fiksnim deviznim kursem veće su oscilacije kamatnih stopa;
- u zemljama sa fluktuirajućim deviznim kursem veće su inflatorne oscilacije;
- u obe grupe zemalja, oscilacije deviznog kursa su neznatne;
- obrazac oscilacija realnog deviznog kursa nema uticaj na nivo proizvodnje, što dovodi u pitanje studije koje govore o uticaju uslova trgovinskih i finansijskih sporazuma na pojavu ometanja privrednog ciklusa.

4.2.3. Značaj ekonomskih ometanja iz SAD-a za ekonomije latinskoameričkih zemalja

Šokovi koji dolaze iz SAD-a su uzrok 19-56% oscilacija svih markoekonomskih varijabli u latinoameričkim zemljama. Promene koje se tiču trgovinskog balansa i inflacije najviše se osećaju u Argentini i Meksiku. Zemlje u kojima je u primeni fiksni devizni kurs osećaju ove ekonomske promene koje dolaze iz SAD-a na najintenzivniji način. Međunarodni faktori igraju najveću ulogu u prenošenju impulsa privrednih ciklusa, utiču na promene BDP-a čak u 58% slučajeva, a na promene u nivou deviznih rezervi i nominalnog deviznog kursa u 71-75% slučajeva. Gorepomenuti faktori takođe igraju značajnu ulogu u slučaju Čilea, Brazila, Perua i Urugvaja, gde su odgovorni za 55% svih promena. Drugim rečima, oscilacije u latinskoameričkim zemljama zavise samo manjim delom od nacionalnih faktora, što se potpuno slaže sa studijama koje izvodi OECD (Organizacija za evropsku saradnju i razvoj).⁴⁸

U studijama OECD-a posmatrane su oscilacije zavisno promenljivih ekonomskih varijabli u ovim zemljama kao odgovor na ometanja iz SAD-a. Utvrđeno je da smer i intenzitet sinhronizacije ciklusa BDP-a zavise od vrste „šoka“.

Šokovi na strani ponudi koji dolaze iz SAD-a dovode do pozitivnih koo-cilacija u BDP-u kako u SAD-u tako i u latinskoameričkim zemljama (npr. u Argentini, gde je faktor korelacije 0,96). Step en reakcije ne zavisi od trgovinskih veza sa SAD-om niti od veličine teritorije latinskoameričke zemlje. Na polju inflacije reakcija nije baš velika (ovaj faktor u tom slučaju varira između -0,11 i +0,10). U slučaju trgovinskog bilansa mogu se desiti različite reakcije: jake i pozitivne u Argentini i Meksiku, a negativne u Urugvaju, Brazilu i Panami.

Šokovi na strani tražnje dovode do nekih manjih, nebitnih reakcija. Jedin e pozitivne reakcije na polju BDP-a zabeležene su u Brazilu, Čileu i Urugvaju. U slučaju inflacije šokovi na strani tražnje prouzrokuju beznačajne reakcije.

⁴⁸ Cf. P. Agenor; J. McDermott, E. Prasad, „Macroeconomic Fluctuations in Developing Countries“, *IMF Working Paper* 99-135, 1999.

Kada govorimo o inflaciji, negativne reakcije su primećene u Čileu, Brazilu i Ekvadoru. Različite reakcije su primećene kad je reč o trgovinskom balansu (na primer, u Peruu je ta reakcija bila negativna). Kad su ove vrste šokova u pitanju možemo reći da trgovinske veze i veličina zemlje opet nisu bili značajni faktori u prenošenju impulsa privrednog ciklusa. Dakle, nema jedinstvenog obrasca prenošenja oscilacija privrednog ciklusa.

Pojave monetarnih šokova imaju sledeće posledice: pad BDP-a u Sjedinjenim Državama dovodi do negativnih reakcija u Peruu, Brazilu, Argentini i Čileu (preostale zemlje nisu pogođene ovakvim ometanjima). U većini latinskoameričkih zemalja inflacija je pozitivno sinhronizovana sa stopom inflacije u SAD-u, a prosečni faktor korelacije je 0,6. Promene u platnobilansnoj ravnoteži su sinhronizovane u različitom stepenu, s tim što ipak preovladavaju negativne reakcije.

Kada je u pitanju valutni režim, u zemljama sa fluktuirajućim deviznim kursom sinhronizacija na polju BDP-a se dešava kako u vezi sa pojavom prelomnih tačaka tako i u vezi sa nagibom krive ciklusa. Međutim, ovakve sinhronizacije nema kada su u pitanju devizne rezerve centralnih banaka (na primer, u Meksiku je došlo do pada rezervi kao rezultat šoka iz SAD-a, a u Brazilu, Čileu i Peruu su se rezerve povećale). U zemljama sa fiksnim deviznim kursom, pojava visokih prelomnih tačaka se dešava sa vremenskim pomakom u odnosu na inicijalno ometanje iz SAD-a. Kako reakcije nisu značajne, zadatak stabilizovanja ekonomija pada na teret međunarodnih finansijskih institucija koje odobravaju kredite posebno namenjene za ovu svrhu.

Da sumiramo, može se primetiti da monetarni šokovi, kao i šokovi u ponudi imaju uticaj na BDP, dok šokovi u potražnji utiču na sinhronizaciju nivoa inflacije. Ali bitno je da ni u jednom slučaju sinhronizacija ciklusa nije pod uticajem trgovinskih veza, geografske veličine ili valutnog režima latinskoameričke zemlje.

Tabela 3. Uticaj šokova iz SAD-a na nominalni efektivni devizni kurs u latinskoameričkim zemljama u periodima 1994, 1998. i 2001. godine

Uticaj	1994.		1998.		2001.	
	Šok na strani tražnje	Šok na strani ponude	Šok na strani tražnje	Šok na strani ponude	Šok na strani tražnje	Šok na strani ponude
Veliki	Brazil (depresijacija)	Brazil (apresijacija)			Argentina Brazil (destabilizacija)	
Srednji			Argentina (apresijacija)			
Mali	Meksiko			Argentina		

Izvor: Bazirano na: F. Canova, ibid.

Šokovi su najviše uticali na najveće zemlje kao što su Brazil i Argentina, gde se desila destabilizacija deviznog kursa (tabela 3).

5. Smernice za vođenje ekonomske politike

Na osnovu iznetog, moguće je formulisati smernice za vođenje ekonomske politike u latinskoameričkim zemljama. Većina oscilacija u nacionalnim ciklusima latinskoameričkih zemalja ima neki spoljni izvor. I da ponovimo, ovo je potvrđeno i demonstrirano urađenim analizama. Šokovi u ponudi i potražnji u SAD-u doveli su do neznatnih oscilacija u jednoj tipičnoj latinskoameričkoj zemlji, dok su monetarni šokovi proizveli značajne oscilacije. Glavni kanal za prenošenje impulsa privrednih ciklusa je devizni kurs, a sekundarnu ulogu na ovom polju igra kanal spoljnotrgovinske razmene. Kad govorimo o finansijskim kanalima, reakcija je momentalna (a maksimalno mogući vremenski pomak njenog dešavanja je nekoliko tromesečja). Obrasci prenošenja impulsa su drugačiji od onih koji su na snazi u razvijenim zemljama. Veoma je značajan uticaj ekonomskih ometanja u SAD-u na oscilacije makroekonomskih vrednosti u latinskoameričkim zemljama. Ova konstatacija se odnosi kako na BDP tako i na inflaciju, ali i na nominalni devizni kurs koji se destabilizuje. Primećeno je da drugačije reaguju zemlje sa fiksnim deviznim kursom od onih u kojima je na snazi fluktuirajući devizni kurs.

Iz navedenih opažanja proizilazi da bi nosioci ekonomske politike u latinskoameričkim zemljama trebalo budno da prate i nadgledaju međunarodnu situaciju, uključujući i kretanja na tržištu SAD-a, i da posebno prikupljaju informacije o potencijalnim ekonomskim ometanjima iz SAD-a. Nije naodmet reći da politika Federalnih rezervi SAD-a (uključujući i odluke na polju kamatnih stopa) može da ima uticaja na devizne kurseve i tako posredno pomogne da se poboljšaju ekonomski rezultati latinskoameričkih zemalja. Takođe je primećeno da su preuveličani troškovi uvođenja zajedničke valute (troškovi „dolarizacije“) za latinskoameričku integracionu grupaciju.⁴⁹ Ovi troškovi ipak nemaju bitniji uticaj na oblikovanje realnog BDP-a. Iako finansijski troškovi sami po sebi mogu da budu visoki, ono što stavlja na probu izdržljivost finan-

⁴⁹ Treba se setiti da je pitanje troškova uvođenja evra takođe više puta aktuelno u vreme pregovora oko bližih evropskih integracija. Pregovaračke strane su pokušavale da uporede cenu uvođenja zajedničke valute sa prednostima koje će doneti korišćenje te iste valute. Uvođenje zajedničke valute imalo je za cilj da pomogne da se smanje troškovi transakcija i donese korist ekonomskim entitetima i građanima određene grupacije. Jedno vrlo bitno pitanje koje je pomenuto je pitanje sinhronizacije nacionalnih i čak regionalnih ciklusa, a to je veoma bitno sa tačke gledišta sprovođenja jednoobrazne monetarne politike. Latinskoameričke regionalne grupacije nisu do sada imale nedvosmislen i trajan karakter, pa stoga možda teorije koje se odnose na druge grupacije nisu u potpunosti primenljive na njihov slučaj.

sijskih sporazuma su upravo one iste vrste ekonomskih ometanja kroz koje prolazi i ekonomija Sjedinjenih Država.

6. Zaključak

Posmatrajući razne ekonomske procese u latinskoameričkim zemljama, možemo da primetimo pojavljivanje nekih tendencija koje već postoje na globalnom ekonomskom nivou. Sve dok su vladali protekcionizam i ekonomija bazirana na supstituciji uvoza, veze među zemljama bile su slabe. Sličnosti u oblikovanju ciklusa proizašle su iz zajedničkih karakteristika ekonomskog modela koji je u to vreme bio aktuelan u latinskoameričkim državama. Nakon tzv. prve i druge generacije reformi 1980-ih i 1990-ih godina, osnažene su trgovinske veze, formirane regionalne grupacije, kontinent se integrisao, a finansijska tržišta liberalizovala. Od tog momenta primećuje se rastući uticaj međunarodnih faktora. Smatra se da je monetarni kanal najvažniji mehanizam za prenošenje impulsa privrednih ciklusa (tj. kamatne stope), dok trgovinski kanal igra mnogo manju ulogu. Tradicionalno se ova dva tipa faktora najviše pominju u literaturi kao glavni uzroci sinhronizacija u privrednim ciklusima. S druge strane, sama veličina neke zemlje ne utiče na prenošenje impulsa privrednog ciklusa. Na primeru latinskoameričkih zemalja je pokazano da zemlje u razvoju imaju mehanizme prenošenja impulsa privrednog ciklusa koji se razlikuju od onih koji su na snazi u razvijenim zemljama. Ipak, efekti ovih pojava nisu onih razmera koje se mogu zapaziti u slučaju evropskih ekonomija i zemalja G-7 grupe. Isto tako, nije primećeno da postoji nešto što bi se moglo označiti kao nedvosmisleno oblikovan latinskoamerički ciklus.

Literatura

- Agenor, P. – McDermott, J. – Prasad, E.: „Macroeconomic Fluctuations in Developing Countries“, *IMF Working Paper* 99-135, 1999.
- Aiolfi, M. – Catão, L. – Timmermann, A.: *Common Factors in Latin America's Business Cycles*; International Monetary Fund, <http://www.imf.org>, 2005.
- Arnaudo, Aldo, A. – Jacobo, D.: „Macroeconomic Homogeneity within MERCOSUR: an Overview“, *Estudios Económicos*, El Colegio de México, no. 12 (1) 1997, str. 37-51.
- Barro, R. – Sala-i-Martin, R.: „Convergence“, *Journal of Political Economy*, vol 2, no. 100, 1992.
- Barro, R.: *Makroekonomia*, PWN Warszawa, 1997.
- Bergman, U. M. – Bordo, M. D. – Jonung, L.: „Historical Evidence on Business Cycles: The international Experience“, WP no 255, Stockholm School of Economics, 1998.
- Canova, F. – Cicarelli, M. – Ortega, E.: „Similarities and Convergence in G-7 Cycles“, oktobar 2003; <http://www.cepr.org>
- Canova, F. – Dellas, H.: „Trade Interdependence and International Business Cycle“, *Journal of International Economics*, no. 34, 1993, str. 23-47.
- Canova, F.: *The Transmission of US Shocks to Latin America*, CEPR, <http://www.cepr.org>, Final Revision, 2004.
- Corbo, V.: *Reformy gospodarcze w Ameryce Łacińskiej*, Zeszyty BRE Bank-CASE 59/a, Warszawa, 2002.
- Crucini, M.: „International Comovement: Is Theory Ahead of International Business Cycle Measurement?“, *Working Paper*, Ohio State University, 1999.
- Engel, R. F. – Wissler, J. V.: „Common Trends and Common Cycles in Latin America“, *Revista Brasileira de Economia*, vol. 2, no. 47, 1993, str. 149-176.
- Gawlikowska-Hueckel, K.: *Procesy rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej. Konwergencja czy polaryzacja?*, Wyd. Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, 2003.
- Gerlach, S.: „World Business Cycle under Fixed and Flexible Exchange Rates“, *Journal of Money, Credit and Banking*, no. 20, 1998, str. 621-632.
- Hubner, D. – Lubiński, M.: *Współczesny cykl koniunkturalny*, PWE, Warszawa, 1989.
- Iguíñez, I. – Aguilar, G.: *Ciclos Peruanos, Andinos y de Estados Unidos*, Documento de Trabajo, no. 141, Pontificia Universidad Católica del Perú, 1998.

- Kose, M. A. – Otrok, C. – Whiteman, C. H.: *International Business Cycles: World, Region and Country-Specific Factors*, <http://www.iowa.edu>, 3.2002.
- Kruszka, M.: „Synchronizacja wahań koniunkturalnych w gospodarce krajów rozwiniętych“, *Wiadomości Statystyczne*, no. 6 (505), 2003.
- Lucas, R.: „Understanding Business Cycles 1977“, u: F. E. Kydland, ed., *Business Cycle Theory*, Edward Elgar Publishing Company, Aldershoot-Brookfield, 1995.
- Lumsdaine, R. – Prasad, E.: „Identifying the Common Component in International Business Cycle“, *Economic Journal*, no. 113, 2003, str. 101-127.
- Mejia-Reyes, P.: *Classical Business Cycles in Latin America: Turning Points, Assymetries and International Synchronisation*; University of Manchester, 5/1999.
- Morawski, W.: *Socjologia ekonomiczna*; PWN, Warszawa, 2003, str. 311-342.
- Musiałkowska, I.: *Regionalne cykle koniunkturalne w Unii Europejskiej*, doktorska disertacja, Akademia Ekonomiczna w Poznaniu, 2005.
- Ruis Himenez, L.: „The Iberoamerican Community of Nations – The Unused Potential of a Stagnant System, *Megatrend Review*, vol. 1, no 1, 2004, str. 55-66. (prim. red.)
- Sala-i-Martin, X.: „Keynote speech: Convergence and divergence – theoretical underpinnings“, u: G. Tumpel-Gugerell, P. Mooslechner, eds., *Economic Convergence and Divergence in Europe. Growth and Regional Development in an Enlarged European Union*, E. Elgar, Cheltenham, 2003, str. 117-130.
- Sala-i-Martin, X.: „Regional Cohesion; Evidence and Theories of Regional Growth and Convergence“, *European Economic Review*, vol. 40, 1996, str. 1325-1352.

PROF. DR MARIJANA VIDAS-BUBANJA
Fakultet za trgovinu i bankarstvo, BK Univerzitet,
Beogradska poslovna škola, Beograd

PREDNOSTI I OGRANIČENJA UVOĐENJA E-POSLOVANJA U SRBIJI*

Rezime: *Tekst obrađuje prednosti uvođenja elektronskih poslovnih modela u privredu Republike Srbije. Istovremeno se sagledavaju i osnovne prepreke na tom putu, od nerazvijene telekomunikacione infrastrukture, preko potrebe izgradnje legalnog okvira za e-poslovne transakcije i kreiranja ukupnog ambijenta koji će podržati uvođenje ovih poslovnih modela u domaću praksu. Najnoviji podaci elektronske spremnosti Srbije i prisustva elektronskih trgovinskih transakcija prikazani su i analizirani. Daje se i preporuka pravaca budućih akcija na putu uspešne implementacije ET (elektronska trgovina) u privredu Srbije, i time uključena naše zemlje u savremenu ekonomiju zasnovanu na znanju.*

Ključne reči: *informaciono-komunikacione tehnologije, elektronska trgovina, elektronsko poslovanje, razvoj*

PROFESSOR MARIJANA VIDAS-BUBANJA, PHD
Faculty of Trade and Banking, BK University
Business School of Belgrade, Belgrade

ADVANTAGES AND LIMITATIONS OF THE INTRODUCTION OF E-BUSINESS IN SERBIA

Abstract: *The paper deals with the advantages of the introduction of electronic business models in the economy of the Republic of Serbia. Simultaneously, basic limitations and obstacles regarding the same issue are considered, starting from the under-developed telecommunication infrastructure, through the need for building a legal e-business transactions framework, and finally creating overall climate that will support the introduction of these business models in the domestic practice. The latest data illustrating Serbian readiness and awareness electronic-wise and the practice of electronic trade transactions are presented and analysed here too. Also, recommendations are given with regard to the directions of future activities aiming at the IT implementation within Serbian economy, by means of which the country would enter the modern knowledge-based economic flows.*

Key words: *information-communication technologies, electronic trade, electronic business, development*

* Rad je rezultat istraživanja u okviru projekta 149038 – „Srbija i Evropa – ekonomske analize i prognoze“, koji finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

1. Uvod

Globalni ekonomski procesi, uključujući međunarodnu trgovinu, su pod rastućim uticajem kreiranja, širenja, akumulacije i primene informacija i znanja. Razvoj savremenog sveta se više ne može razumeti bez uvažavanja široko rasprostranjenih efekata informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) i njihove primene u svim sektorima rada i delovanja.

Prisutnost digitalnog jaza i ograničenih mogućnosti zemalja u razvoju (ZUR) i zemalja u tranziciji (ZUT) da pristupe, primene i iskoriste sve prednosti novih IKT potencijala, obavezuju njihove vlade da rade na izradi nacionalnih ICT politika i planova. Realizacija ovih politika će doneti IKT prednosti i svim ljudima manje razvijenog sveta i na taj način im omogućiti da se ravnopravno uključe u savremeno informaciono društvo.

Ključni deo aktivnosti razvoja informacionog društva vezan je za segment implementacije elektronskog poslovanja u praksi preduzeća ZUR i ZUT. Elektronsko poslovanje najdirektnije doprinosi bržem ekonomskom rastu i otvaranju novih radnih mesta i zato i ima posebnu važnost za ove zemlje. U tom kontekstu je interesantna analiza prednosti i ograničenja sa kojima se Srbija susreće na putu implementacije e-poslovanja u svojoj nacionalnoj ekonomiji.

2. Koncept elektronskog poslovanja i elektronske trgovine

Poslovni svet se na početku novog veka sučeljava sa velikim i nepoznatim mogućnostima savremene informacione i digitalne tehnologije, i menja sve elemente poslovnih aktivnosti, ali i način života i rada ljudi uopšte. Menadžeri i rukovodioci velikih i moćnih kompanija, ali i malih i srednjih preduzeća, moraju pre svega da shvate značaj i brojne prednosti koje im omogućava korišćenje računara, mreža i savremene tehnologije u kreiranju novih poslovnih rešenja. Najvažnije je da iskoriste te mogućnosti za kreiranje novih proizvoda i usluga, koje će plasirati na tržište radi proširenja izbora svojim potencijalnim kupcima, sniženja troškova i, na taj način, ostvarenja uslova za brži i efikasniji rast svojih nacionalnih ekonomija. U toj novoj digitalnoj eri mogućnost i prednosti elektronskog poslovanja i elektronskog trgovanja čine značajan potencijal koji treba iskoristiti na najbolji i najefikasniji način.¹

Jednu od prvih definicija e-poslovanja dala je kompanija IBM: „E-poslovanje je transformacija ključnih poslovnih procesa upotrebom Internet tehnologija“. Pod ključne poslovne procese mogu se podvesti sledeći procesi u organizaciji: istraživanje i razvoj, marketing, proizvodnja i ulazna i izlazna logistika. Ako prihvatimo stav autora prema kome e-trgovinu treba tretirati kao užu pojam od pojma e-poslovanja, ona se može definisati na različite načine, s različitim obu-

¹ M. Vidas-Bubanja, *E-poslovanje: menadžment, tehnologije, aplikacije*, BPŠ, Beograd, 2005.

hvatom poimanja njenog koncepta. Kao sveobuhvatno i prihvatljivo tumačenje pojma elektronske trgovine izdvajamo sledeću definiciju: *elektronska trgovina obuhvata sve tipove komercijalnih transakcija u kojima se elektronski obrađuju podaci (uključujući tekst, zvuk i sliku) i prenose preko komunikacionih mreža, kao što je Internet.*² Reč je o toku informacija između organizacija, bez ljudske intervencije, pri čemu se obezbeđuje da taj tok bude neprekidan: od početka do kraja svake poslovne transakcije. Elektronska trgovina obuhvata više različitih aktivnosti, kao što su: elektronska prodaja i kupovina roba i usluga, *online* isporuka digitalnih sadržaja, elektronski transfer fondova, elektronski konosmani, komercijalne aukcije, *online* snabdevanje (sourcing), javne nabavke, direktni potrošački marketing i postprodajne usluge. Isto tako, elektronska trgovina obuhvata kako robu (na primer potrošna dobra, specijalizovana medicinska oprema), tako i usluge (na primer usluge vezane za informisanje, finansijske i pravne usluge); kako tradicionalne aktivnosti (na primer zdravstvo, obrazovanje), tako i nove aktivnosti (na primer, virtuelni tržišni centri – *malls*).³

3. Posledice i prednosti elektronske trgovine

Najuočljivija karakteristika elektronske trgovine jeste brzo i radikalno menjanje načina (postupka) na koji se obavlja trgovina, odnosno razmena, koji je, u osnovi, decenijama bio isti. Elektronska trgovina (ET) unosi velike i neočekivane promene u tradicionalni način obavljanja trgovine značajnim sužavanjem asimetrije u raspoloživosti informacija između različitih učesnika na tržištu, od potrošača, preko trgovaca, do raznih posrednika. Moćni skup interaktivnih, sadržajem bogatih i personalizovanih poruka sada može da se dostavi ciljnoj odabranoj publici, korisnicima u veoma specifičnim segmentima tržišta, i tako značajno poveća mogućnost kupovine i prodaje. Na primer, sadašnji trgovci imaju o svojim kupcima više informacija nego ikada ranije, tako da mogu veoma efikasno da ih iskoriste. S druge strane, takvo posedovanje informacija omogućava trgovcu da kreira nove informacione asimetrije i segmentira tržište na neograničen broj malih grupa koje će dobijati različite cene

² Prema definiciji OECD-a, e-poslovanje je „proces automatizacije poslovanja (kako unutar tako i izvan kompanije) preko računarski podržanih mreža“. Ova definicija pojašnjava da je e-poslovanje mnogo više od e-trgovine (koja se fokusira na komercijalne transakcije između kompanija i njihovih kupaca, bilo da su to pojedinci ili druge kompanije), i da e-poslovanje uključuje i interne procese unutar kompanije, kao i procese koji se realizuju između kompanije i njenih spoljnih partnera. Ovo upućuje na činjenicu da proučavanje e-poslovanja zahteva da praćenje i merenje podataka o realizovanoj e-trgovini (obim roba i usluga koji su prodati *online*) bude dopunjeno studijama koje analiziraju stepen do koga su poslovni procesi u kompaniji, uključujući i intrafirm procese, elektronski povezani jedni sa drugima i koliko su digitalno integrisani. U tom kontekstu treba razumeti i upotrebu termina e-poslovanje i e-trgovina u ovom članku.

³ M. Vidas-Bubanja, *ibidem*

za bazno isti proizvod, koji je diferenciran prema zahtevima određene grupe, robnom markom ili nekom visokokvalitetnom pratećom uslugom. Međutim, ne sme se zanemariti činjenica da je razmatranje posledica elektronske trgovine mnogo šire i da obuhvata sve aspekte ukupnog ekonomskog okruženja, od organizacije kompanija, preko ponašanja potrošača, do rada vlada. Rasprostranjen je stav da će posledice rasta i širenja elektronske trgovine biti na nivou posledica koje je pre sto godina izazvalo otkriće automobila.⁴

Najneposredniji uticaji elektronske trgovine lako su uočljivi. Prvo, pozitivni uticaji su izraženi u industrijskim granama koje se bave proizvodnjom kompjutera, mrežne opreme i softvera, kao elemenata koji su neophodni u realizaciji elektronske trgovine. Drugo, negativni uticaji su se odrazili na sektore maloprodaje, distributere i uopšte trgovinske posrednike, tj. na sektore za koje su nove elektronske komunikacije i mreže bili neposredni supstituti.

Elektronska trgovina nudi značajne nove mogućnosti postojećim kompanijama i omogućava osnivanje novih kompanija. Naime, elektronskim putem kompanije mnogo lakše, brže i efikasnije inoviraju poslovanje, redefinišu postojeće i kreiraju potpuno nova tržišta. Elektronska trgovina omogućava kompanijama da budu efikasnije i fleksibilnije u internim operacijama, da bliže sarađuju sa svojim snabdevačima i da brže reaguju na potrebe i očekivanja svojih kupaca. Elektronska trgovina znači mogućnost da kompanija bira najboljeg snabdevača, bez obzira na njegovu geografsku lokaciju, i da prodaje i plasira svoje proizvode i usluge na globalnom tržištu.

Na ovaj način, ET utiče na produktivnost, profite, nabavni i distribucioni sistem poslovanja. Upotreba veb sajtova širi postojeća tržišta, broj dostupnih potrošača i dužinu radnih sati, omogućavajući tako generisanje značajno većih prihoda od prodaje. Takođe, ET značajno snižava transakcione troškove vezane za kupovinu i prodaju roba i usluga, kao i operativne troškove preduzeća, time što omogućava bolju kontrolu inventara i držanje značajno nižih zaliha robe.⁵

Kao osnovne prednosti elektronskog trgovanja obično se navode sledeće:⁶

- a) *Ukidanje posrednika u trgovini.* Elektronska trgovina značajno smanjuje udaljenost između proizvođača i kupca, koji sada svoju kupovinu može da obavi direktno, bez angažovanja tradicionalnih posrednika (*cutting out the middle man*): velikoprodaje, maloprodaje i u slučaju usluga – distributera. Na drugoj strani, taj vid trgovanja nameće potrebu za novom vrstom „posredovanja“ – provajderima pristupa mreži, elektronskim sistemom plaćanja, uslugama autorizacije i sertifikacije transakcija. Novi „posrednici“ su znatno manje radno intenzivni i ne moraju da

⁴ M. Vidas-Bubanja, „Nacionalna e-trgovinska strategija osnova savremenih ekonomsko-finansijskih odnosa sa svetom“, *Ekonomski anali*, april 2005, str. 417-425.

⁵ UNCTAD: *E-commerce and Development Report 2001*, New York and Geneva, 2001.

⁶ M. Vidas-Bubanja, „Nacionalna e-trgovinska strategija osnova savremenih ekonomsko-finansijskih odnosa sa svetom“, *ibidem*.

budu vezani za određenu geografsku lokaciju. Komunicirajući direktno sa kupcima, kompanije povećavaju vernost svojih potrošača, kojima sada obezbeđuju bržu i efikasniju uslugu i isporuku.

- b) *Obezbeđivanje boljeg pristupa informacijama.* Globalna, trenutna dostava standardizovanih informacija (ne samo podataka i teksta već i slika, grafikona, video i audio zapisa) postaje glavni uslov konkurentnosti u 21. veku. Internet omogućava stvaranje okruženja za prikupljanje i slanje informacija uz maksimalno poštovanje i uvažavanje komponente „vreme“. Generalno, elektronska trgovina omogućava pomeranje ekonomskih aktivnosti bliže uslovima savršene konkurencije: niski su transakcioni troškovi, malobrojne su barijere za ulazak i kupci imaju bolji pristup informacijama.
- c) *Unapređenje odnosa kupac-prodavač.* Internet postaje značajan instrument za prikupljanje informacija, jer kupac i prodavač putem e-maila razmenjuju pohvale ili reklamacije koje se odnose na proizvod, podatke o isporuci, i slično. Praćenjem i „surfovanjem“ po Internetu kompanija može mnogo da sazna o tome šta treba da izmeni ili da doda svom proizvodu, da bi što bolje odgovarao zahtevima kupaca, i kako da poboljša svoj servis kupcima – što su osnovni preduslovi za dalje širenje i povećanje sopstvenog dela tržišnog kolača. Elektronska trgovina je iz osnova promenila odnos između kupaca i snabdevača. Umesto mas-marketinga i mas-distribucije, kreira se personalan odnos „jedan prema jedan“. Veliki izbor omogućava potrošaču da istovremeno bira i poredi mnoštvo proizvoda. Cene su niže i opadaju ukupni troškovi nabavke, a povećavaju se brzina i tačnost isporuke.

Tabela 1. Šanse za snabdevače i prednosti za kupce koje donosi elektronska trgovina

Mogućnosti za snabdevače	Prednosti za kupce
Globalno prisustvo na tržištu	Globalni izbor
Veća konkurentnost	Kvalitet usluge
Masovna unifikacija proizvoda	Personalizovani proizvodi i usluge
Kraći lanac snabdevanja	Brz odgovor na zahteve
Niži troškovi	Sniženje cena
Nove poslovne mogućnosti	Novi proizvodi i usluge

Izvor: M. Vidas-Bubanja, „Nacionalna e-trgovinska strategija osnova savremenih ekonomsko-finansijskih odnosa sa svetom“, *Ekonomski anali*, april 2005, str. 417-425.

- d) *Modifikacija tradicionalnog poimanja tržišta (globalizacija).* Budući da firmama omogućava direktan pristup udaljenim tržištima, elektronska trgovina otvara nove mogućnosti za ostvarenje ekonomije obima i direktno podržava globalizaciju komercijalnih aktivnosti.
- e) *Uticaj na efikasnost regulatornih sistema.* Omogućavanjem lake i brze realizacije proizvoda i usluga, elektronskom trgovinom se ruše mnoge dosa-

dašnje granice u razlikovanju domaćih i stranih kompanija, do tačke kada se teško može odrediti čijoj regulativi podleže realizovana transakcija.

4. Unapređenje poslovanja subjekata primenom informacione tehnologije

Proces globalizacije intenzivira konkurenciju, tako da prisutnost na webu postaje uslov posedovanja konkurentskih prednosti. Prihvatanje Interneta ne znači samo biti povezan na mrežu. Da bi pravi efekti očekivanih ušteda – koje nosi prelazak na informaciono-tehnološke alate i e-trgovinske tehnologije – bili i realizovani u praksi, neophodno je da se ostvari kompletan reinženjering organizacije poslovanja i rada, odnosno da se informaciono-komunikacione usluge integrišu u ukupni poslovni sistem i poslovno okruženje. Zato je izuzetno važno da svi učesnici u lancu vrednosti shvate dubinu promena, postavе prave strategije promena, i tako izbegnu tenzije, neslaganja, odnosno obezbede miran prelaz iz tradicionalnog poslovanja u novu mrežnu ekonomiju. Ukoliko nove tehnologije nisu povezane sa stvarnim promenama poslovne strukture, kako u internim odnosima i procesima, tako u eksternim odnosima sa kupcima i spoljnim partnerima, pozitivni efekti će izostati, a i odnosi između aktera u lancu vrednosti mogu biti narušeni.

Prilikom opredeljivanja za korišćenje savremenih informacionih tehnika mora se znati da je ljudski kapital često kritičan činilac i usko grlo za efikasnu upotrebu informacione tehnologije. Malo je organizacija koje se mogu pohvaliti da poseduju organizacione planove u kojima su unapred predviđene promene u vezi s vrstom poslova, potrebnom radnom snagom i obrazovanjem postojeće radne snage, a da se ne govori o izdvajanju dovoljnih sredstava za tzv. permanentno obrazovanje kadrova koji će moći da odgovore na svaki izazov nove tehnologije.

Korisno je izbeći grešku koja se redovno čini u preduzećima kada se obuka kadrova počne primenjivati suviše kasno, kad je oprema već nabavljena. Zapravo, obuka je akcija koja treba da prati tehničku promenu, a obrazovanje je ono što treba da prethodi. Poželjno je da preduzeće koje je odlučilo da se uključi u *online* poslovanje prethodno pokrene sveobuhvatan informatički obrazovni program za svoj kadar na osnovu kojeg bi se sagledalo uklapanje nove tehnologije u širi organizacioni i poslovni kontekst kompanije. Obrazovanje je, zapravo, priprema za prelazak u taj novi kontekst ukupnog poslovanja.

Postoji velika potreba za informatičkim obrazovanjem, koje postaje sve ozbiljnija stavka u budžetu preduzeća koje želi da formira kadrovsku strukturu sposobnu za poslove „sutrašnjice“. Obrazovanje postaje važno i za menadžerski kadar, jer su neophodni promena ponašanja i dodatno obrazovanje menadžera. Naime, menadžeri moraju da osavremene svoja znanja o tehnologiji i da nauče da razmišljaju na nov i drugačiji način, što podrazumeva uzimanje u obzir svih prednosti i uticaja savremenih informatičkih metoda poslovanja. Savremeni biznis više ne

može da toleriše tehnološki neobrazovanog menadžera, kao što ne može tolerisati ekonomski neobrazovanog informatičara. Reč je zapravo, o razvoju novog profila kadra koji će premostiti kulturni gep između sveta ekonomije i sveta informacione tehnologije. To nije lak zadatak s obzirom na dug period u kojem su zahtevi u vezi s obučenošću u ta dva područja ekonomije i informatike bili potpuno odvojeni. Dakle, činjenica je da savremeni metodi poslovanja daju potpuni efekat samo ako ekonomska i tehnološka strana dobiju ravnopravan tretman. Kao aksiomi u domenu upravljanja kadrom u 21. veku navode se:

- kontinuirano obrazovanje je osnovno i obavezno i za zaposlene i za poslodavce;
- informaciona tehnologija utiče na sva radna mesta – niko nije zaštićen, niti može da ignoriše njen uticaj;
- promena je normativ;
- rad je visoko međuzavisan u poslovnom smislu, tj. u smislu komuniciranja i pomeranja u različite oblasti;
- nema standardnog puta na lestvici karijere i napredovanja.⁷

5. Elektronska trgovina u svetu i Evropi

Skoro tri četvrtine elektronske trgovine ostvaruju američke kompanije, ali se u *online* transakcije brzo uključuju i kompanije iz Evrope, Japana i regiona Azije. Širenje e-trgovine je takvo da nijedan deo sveta nije izostavljen, od Kine, preko Južne Amerike, do Afrike. O kojem obimu e-trgovine se radi pokazuju vrednosti globalne e-trgovine zaključno sa 2006. godinom, prikazane u tabeli 2. Razlike između pojedinih izvora kada su u pitanju vrednosti ET značajne su i idu i do 2,8 puta, dok su razlike između stopa rasta daleko manje. Prema podacima „Forester“, obim ET iznosi 18 odsto globalnih prodaja 2006. godine.⁸

Tabela 2. Svetska elektronska trgovina, milijarde dolara

	2000.	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	CAGR
Forrester			2.293,50	3.878,80	6.201,10	9.240,60	12.837,30	53,81%
IDC	354,90	615,30				4.600,00		66,93%
EMarketir*	278,19	474,32	823,48	1.408,57	2.367,47			70,80%

Izvor: eMarketir (2002), Forrester (2001), i kalkulacije UNCTAD-a, CAGR = Compound annual growth rate

* Samo B2B; preuzeto: UNCTAD: *E-commerce and Development Report 2002*, New York and Geneva, 2002.

⁷ M. Vidas-Bubanja, „Razvoj informacionog društva kao faktor kreiranja ekonomske politike zemlje“, Savetovanje ekonomista „Ekonomska politika u 2006. godini“, NDEJ i Ekonomski fakultet, Beograd, 17-18. decembar 2005, *Zbornik radova*, str. 209-222.

⁸ M. Vidas-Bubanja, *E-poslovanje: menadžment, tehnologije, aplikacije*, ibidem.

Izveštaji OECD-a, ipak tvrde da 70 odsto *online* trgovine ostvaruju američke kompanije.⁹ Dominaciju razvijenog dela sveta predvođenog SAD potvrđuju vrednosti e-trgovine po regionima u periodu 2002-2006. godine, prikazane u tabeli 3, gde učešće razvijenih zemalja ostaje na nivou od preko 90 odsto i 2006. godine, uz neznatan pad sa 95 odsto na 93 odsto svetskog totala. S druge strane, učešće ZUR neznatno raste sa 4,6 odsto svetskog totala e-trgovine na 6,7 odsto. Pri tome, stope rasta e-trgovine veće su u ZUR nego u razvijenom delu sveta – 69 odsto prema 53 odsto respektivno.

Dolaskom i u ZUR elektronska trgovina bi predstavljala značajan faktor bržeg ekonomskog i socijalnog razvoja. Širenjem Interneta u ZUR, ove zemlje bi lakše i brže došle do svih vrsta informacija od obrazovanja do zdravstva. Koristeći Internet komunikacije kompanije iz ZUR bi dobile pristup globalnom tržištu, što bi na bilo koji drugi način bilo daleko teže ostvarivo. Među osnovne barijere bržeg prihvatanja ET u ZUR svakako spadaju niska Internet penetracija, nizak nivo P/C dohotka, nizak nivo upotrebe kreditnih kartica, nedostatak relevantnih proizvoda i usluga koji bi se plasirali *online*, kao i slaba logistika i raspoloživost ostalih potrebnih servisa podrške. Ono što je interesantno uočiti jeste da je gep na relaciji RZ-ZUR mnogo veći kada je u pitanju ostvareni obim e-trgovine, nego kada se posmatra i analizira stopa Internet penetracije. Podrška razvoju i prihvatanju Interneta i ET u ZUR zato je veoma važna aktivnost koju moraju sprovesti mnoge međunarodne institucije i organizacije, jer je to značajan put ka smanjenju razvojnih i svih drugih razlika na relaciji razvijene zemlje-zemlje u razvoju.

Tabela 3. Ukupna elektronska trgovina po regionima (B2B i B2C), milijarde dolara

Region	2002.	% UKUPNOG	2006.	%UKUPNOG	CAGR (%)
2002-2006.					
Azija i Pacifik	87,6	3,8	660,3	5,1	65,7
L. Amerika	7,6	0,3	100,1	0,8	90,5
ZUT	9,2	0,4	90,2	0,7	77,0
Afrika	0,5	0,0	6,9	0,1	77,0
UKUPNO ZUR	104,9	4,6	857,5	6,7	69,1
S. Amerika	1.667,3	73,1	7.469,0	58,2	45,3
Razvijena Evropa	246,3	10,7	2.458,6	19,2	77,7
Razvijena Azija i Pacifik	264,8	11,5	2.052,1	16,0	66,8
UKUPNO razvijene zemlje	2.118,4	95,4	11.979,7	93,3	53,0
Svet ukupno	2.293,5	100,00	12. 837,3	100,00	53,8

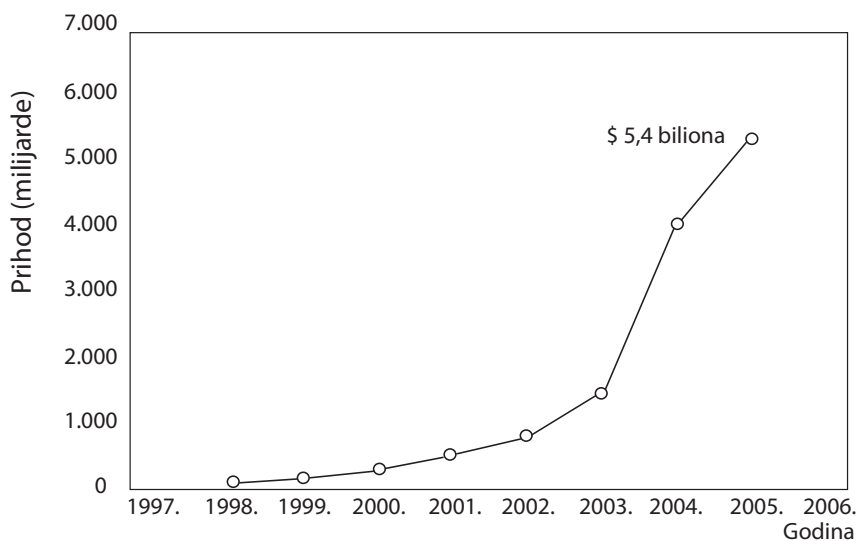
Izvor: UNCTAD-ova obrada „Foresterovih“ podataka

Zbog zaokruživanja totali možda odstupaju; preuzeto: UNCTAD: *E-commerce and Development Report 2002*, New York and Geneva, 2002.

⁹ UNCTAD: *E-commerce and Development Report 2002*, New York and Geneva, 2002.

Najveći procenat elektronske trgovine se ostvaruje u B2B segmentu. U SAD 2004. godine B2B segment je predstavljao 93 odsto ukupno realizovane e-trgovine.¹⁰ U EU takođe intenzivno raste broj i vrednost B2B e-trgovinskih transakcija jer polovina evropskih kompanija nabavku ostvaruje *online*.¹¹ Analisti su predviđali da će vrednost B2B transakcija u svetu u 2006. godini preći 5,4 biliona dolara.¹²

Slika 1. Rast B2B trgovine



B2B trgovina je za oko 10 puta veća od B2C trgovine. U 2005. godini, B2B trgovina je projektovana na oko \$ 5,4 biliona. Trećina od ukupnog B2B prihoda biće online realizovana.

Preuzeto: K. Laudon, C. Traver, *E-commerce: business, technology, society*, Addison Wesley, 2004.

Elektronska trgovina na relaciji od biznisa do potrošača (B2C) predstavlja elektronsku kupovinu individualnih potrošača – elektronsku maloprodaju (electronic retailing), ali obuhvata i obezbeđenje informacija putem mreže, korišćenje igrica na mreži i slično. Ova kategorija elektronske trgovine je značajno porasla razvojem *World Wide Weba*. Na Internetu danas postoje tržišni centri (virtual shopping malls), brojni komercijalni sajtovi koji nude raznu robu kao što su knjige, računari, video-kasete. Ovo je mnogo manji segment e-trgovine, sa dostignutim vrednostima transakcija od 270 milijardi američkih

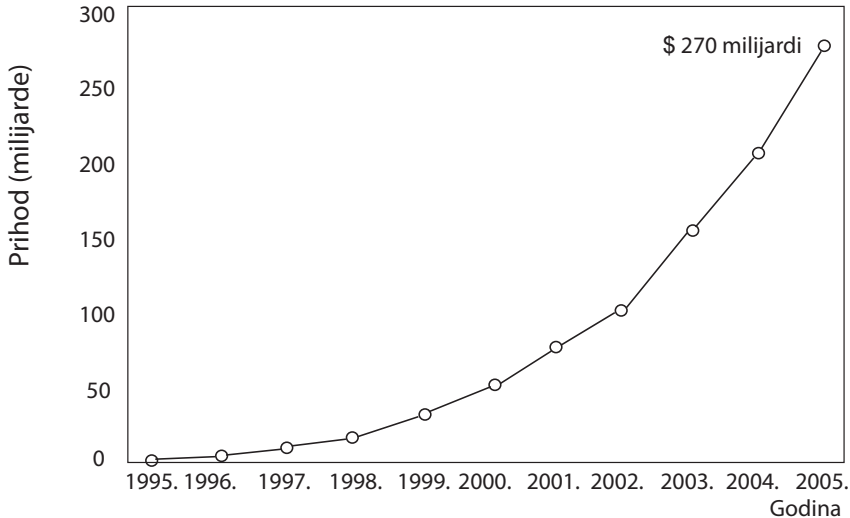
¹⁰ UNCTAD: *Information Economy Report 2006*, New York and Geneva, 2006.

¹¹ Ibidem

¹² K. Laudon, C. Traver, *E-commerce: business, technology, society*, Addison Wesley, 2004.

dolara u 2006. godini, ali sa značajnim rezultatima ostvarenog rasta od 1995. godine do danas, i sa isto tako značajnim budućim potencijalima rasta.¹³

Slika 2. Rast B2C trgovine



U ranijem periodu, B2C trgovina se tri ili dva puta uvećavala godišnje. Ovaj eksplozivni rast u ranijem periodu je sada usporen. U sledećim godinama očekuje se da B2C trgovina raste u granicama od 45% do 55% godišnje, sa sezonskim pikovima pokazujući sve značajnije napredke od godine do godine.

Preuzeto: K. Laudon, C. Traver, *E-commerce: business, technology, society*, Addison Wesley, 2004.

Prisutnost elektronske trgovine i šire gledano – primene e-poslovnih tehnika u internim i eksternim relacijama preduzeća, može da se analizira po dva osnova: zastupljenost po sektorima i odnos velike i male kompanije.

A) Razlike na relaciji proizvodni-uslužni sektor.¹⁴

Informaciono-komunikacione tehnologije i primena e-trgovinskih i e-poslovnih modela menja način na koji preduzeća posluju i trguju sa svojim snabdevačima i krajnjim potrošačima. Na nivou preduzeća u *proizvodnim privrednim granama* e-poslovanje unosi značajne inovacije i promene unutar kompanija, posebno u funkcionisanju lanca snabdevanja (proces nabavke) i u procesu isporuke. U *servisnom sektoru*, s druge strane, inovativni element e-poslovnih modela je prisutniji u delu lanca vrednosti koji reguliše spoljne odnose, s obzirom na to da Internet postaje glavni interfejs za marketing i prodajne aktivnosti.

¹³ K. Laudon, C. Traver, ibidem

¹⁴ European Commission: E-business W@tch, *The eEuropean e-Business Report*, A portal of e-business in 10 sectors of the EU economy, November 2005.

Što se tiče proizvodnog sektora, interesantno je pomenuti sledeće grane.

- Prerađivačka (automotive), farmaceutska i aeronautička industrija pokazuju najviše nivoe primene e-poslovanja. Brz razvoj e-poslovanja u ovim granama uglavnom podstiču krupne i moćne multinacionalne kompanije. Za ove industrije koje pokazuju interes prema e-poslovnim rešenjima zajednički cilj primene ovih tehnologija je integracija lanca snabdevanja i usmeravanje nabavnog procesa. *Online* nabavka je postala deo svakodnevnog poslovanja kompanija ovih grana i predstavlja najčešće primenjenu e-poslovnu soluciju.
- Farmaceutska industrija se izdvaja i po činjenici da upotreba IKT u ovom domenu ima važnu primenu u procesu otkrivanja i razvoja novih lekova i farmaceutskih tretmana. IKT koji se uspešno unapređuje stalnim procesom istraživanja i razvoja (I&R)¹⁵ je faktor konkurentske prednosti u farmaceutskoj industriji.
- Za mašinsku i industriju opreme e-poslovna rešenja postaju sve atraktivnija kao sredstvo obezbeđenje usluga kupcima.
- Za štamparsku i izdavačku industriju e-biznis profil je bitno različit, jer se ključni segmenti e-poslovanja realizuju u B2C sektoru. IKT ovde ima značajan uticaj i u procesu proizvodnje i u domenu internih radnih procesa. Kao kritične aktivnosti za primenu novih poslovnih tehnika izdvajaju se aktivnosti vezane za odnose sa kupcima kao što su (*online* publikacije, marketing, advertajzing).
- Za industrije kao što su tekstilna, industrija obuće, hrane i pića možemo reći da među poslednjima usvajaju e-poslovna rešenja. U prehrambenoj industriji važna pitanja koja promovišu primenu e-poslovanja su sigurnost hrane i digitalna integracija lanca vrednosti. U tekstilnoj industriji velike firme preuzimaju vodeću ulogu u oblasti integracije lanca snabdevanja i *online* trgovanja sa svojim partnerima. ERP i SCM sistemi nalaze sve širu primenu.
- Među industrijskim granama koje su na začelju primene e-poslovanja je i građevinarstvo, kao grana koju karakteriše široka primena standarda, tehničkih specifikacija i sertifikata. Takvo okruženje ne deluje podržavajuće na primenu e-poslovnih solucija. S druge strane, e-poslovni alati mnogu značajno doprineti boljoj koordinaciji većeg broja podizvođača u kompleksnim građevinskim projektima.
- Uslužni sektor – sektor IT usluga ima informacione tehnologije i e-poslovanje u svom programu proizvodnje i ponude, ali tu proizvodnju i ponudu ostvaruje uz značajnu upotrebu IT alata i tehnika.
- U oblasti IT usluga, kao i u turizmu, *online* kanali postaju ključni marketinški alati koji se koriste za komunikaciju i interakciju sa krajnjim potrošačima.

¹⁵ Investigation and Research.

- U turizmu *online* rezervacije su široko prihvaćen servis među korisnicima i poslovnim ljudima koji putuju, i e-turizam zaista dobija na zamahu.

B) Razlike na relaciji velike kompanije-mala i srednja preduzeća.¹⁶

Realna procena prednosti i implikacija primene e-poslovanja za pojedinačnu firmu nije lak proces. Kako se nivo zrelosti aplikativnih rešenja povećava i stepen difuzije u određenoj grani raste, za pojedinačnu kompaniju postaje sve složenije da direktno i na duži rok ostvari komparativne prednosti od primene IT alata. Velike kompanije zahvaljujući svojim finansijskim i ljudskim potencijalima mnogo lakše ulaze u ove izazove i savladavaju ih. Sa druge strane su mala i srednja preduzeća, kojima uvođenje e-poslovanja nosi značajne troškove na kratak i srednji rok, ali koje su istovremeno suočene sa činjenicom da primena e-poslovanja postaje neophodnost, ukoliko one žele da ostanu u poslu i konkurentno nastupe na tržištu. Dimenzija vezana za organizacione izazove koje sobom nosi proces uvođenja e-poslovanja, podjednako je prisutna i za velika ili mala i srednja preduzeća, tako da je moguće očekivati otpore menadžera, ili zaposlenih u obe kategorije kompanija.

IT sistemi u velikim kompanijama su složeniji i sofisticiraniji u odnosu na mala i srednja preduzeća. Ovo rezultira i naprednijom praksom e-poslovanja i većim potencijalima da ove kompanije ostvare prednosti na planu sniženja troškova i rasta produktivnosti poslovanja. Međutim, istraživanja takođe pokazuju da povezanost između inovativnih aktivnosti i rezultata poslovanja kompanija nije uslovljena njihovom veličinom. Dakle, podjednako i u malim i u velikim kompanijama IKT inovacije vode naprednijem, efikasnijem i produktivnijem poslovanju, što drugim rečima znači – višim profitima i boljoj tržišnoj poziciji. Ovo je neposredan motiv da i mala i srednja preduzeća ulažu napor u pravcu daljih I&R aktivnosti koje će rezultirati novim inovacijama i time pomacima u poslovanju. U pogledu veličine kompanija, istraživanja takođe pokazuju najveći gep na relaciji srednja i mala preduzeća. U oblastima kontakata sa kupcima mala i srednja preduzeća su se specijalizovala za *online* aktivnosti posebno u servisnom sektoru. Najbolji primer je svakako turistički sektor, gde se među firmama koje više od 25 odsto svojih usluga prodaju *online* nalaze kompanije u svim veličinama. Primena specifičnih e-poslovnih rešenja za marketing i prodaju raste sa rastom veličine kompanije. Tabela 4 pokazuje prednosti i nedostatke malih kompanija u primeni e-poslovanja.

¹⁶ European Commission: E-business W@tch, *The eEuropean e-Business Report*, A portal of e-business in 10 sectors of the EU economy, November 2005.

Tabela 4. *Elektronsko poslovanje u malim kompanijama*

Prednosti malih kompanija da prihvate e-poslovanje	Nedostaci malih kompanija za primenu e-poslovnih solucija
Fleksibilnost: MSP mogu biti fleksibilnije u donošenju poslovnih odluka da izvrše organizacione promene od velikih kompanija.	Nedostatak strategije i znanja: MSP obično ne poseduju koherentnu strategiju za IKZ investicije, niti potrebne kadrove i znanja za realizaciju iste.
Interna komunikacija: procesi su obično jednostavniji u manjim kompanijama.	Standardi: Nedostatak e-standarda i interoperabilnosti povećava rizik u donošenju ispravnih tehnoloških i investicionih odluka.
Sklonost saradnji: sklonost MSP ka saradnji može biti povećana primenom e-poslovnih rešenja.	Pritisci kooperanata: Veliki kupci mogu vršiti pritisak na svoje kooperante MSP da usvoje e-poslovna rešenja.

Izvor: European Commission: E-business W@tch, *The eEuropean e-Business Report*, A portal of e-business in 10 sectors of the EU economy, November 2005.

Interoperabilnost IKT sistema je pretpostavka primene naprednijih formi elektronskog poslovanja i zahteva, između ostalog, dogovor o primeni adekvatnih elektronskih standarda. Svaka privreda mora da prati koliko njene kompanije vode računa o standardima kada donose odluku koje tehnologije da primene u kreiranju novog proizvoda, usluge ili poslovnog procesa. Pored interoperabilnosti, analiza primene e-poslovanja u preduzećima ne može zaobići pitanja sigurnosti, i to kako u kontekstu praćenja uticaja sigurnosnih problema na uspešnost poslovanja kompanija, tako s druge strane, iz ugla analize sigurnosnih mera koje kompanije primenjuju da bi se rizici izbegli ili smanjili.

Od ključnih trendova za buduće razvojne perspektive e-poslovanja u svetu moguće je izdvojiti nekoliko najbitnijih. Prvo, troškovna komponenta koja je odigrala ključnu ulogu u prihvatanju e-poslovnih rešenja u domenu nabavke, ima potencijala da sličnu ulogu odigra i u domenu marketinga i prodaje. Nove solucije kao što su CRM sistemi i nove mobilne aplikacije otvaraju mogućnost sniženja troškova i rasta efikasnosti prodaje i marketinga. Druga bitna tendencija je vezana za B2B sektor i očekivanja da će, podržana političkim inicijativama, aktivnost izdavanja e-fakture (e-invoicing) voditi daljoj digitalnoj integraciji i razvoju e-standarda u B2B relacijama. Praćenje i identifikovanje pozicije proizvoda duž lanca snabdevanja sve više je vezano za primenu RFID rešenja. Ova rešenja mogu posebno doprineti smanjenju zloupotreba i kriminalnih radnji u farmaceutskoj i tekstilnoj industriji, na primer.

Što se same Evropske unije tiče, nalazi pokazuju da se e-poslovanje dramatično razvija podstaknuto brzim tehničkim progresom u bežičnim tehnologijama i rastućim konkurentskim pritiscima na globalnom tržištu. Međutim, brzina i smer razvoja se bitno razlikuju između pojedinih industrijskih grana privrede EU. Takođe, u okviru istog sektora šanse su različite za primenu e-poslovnih modela između velikih kompanija i malih i srednjih preduzeća. U

okviru EU postoje i regionalne razlike između preduzeća u pogledu spremnosti prihvatanja e-poslovanja, što je posebno prisutno u sektoru MSP.

Neki od osnovnih indikatora su:¹⁷

- u EU-10, 92 odsto preduzeća je povezano na mrežu;
- povezanost je značajno porasla u poslednje tri godine, uključujući i povezanost malih i srednjih preduzeća;
- prema rezultatima analize, nema evidencije o rastu upotrebe IKT u preduzećima; iako u EU-25, 89 odsto preduzeća ima Internet vezu, mnogo manji broj preduzeća ima veb sajt ili houmpejdž (58%), ima intranet (33%) ili ekstranet (12%), kupuje *online* (27%), ili koristi Internet za interakciju sa javnim sektorom (45%); ovi podaci ukazuju da je veliki deo poslovnog sektora EU još uvek na samom početku korišćenja potencijala IKT.

Kao osnovne trendove u primeni e-poslovanja u EU u 2005. godini, prema rezultatima poslednjeg istraživanja, možemo navesti:¹⁸

- *IKT infrastruktura*. Prihvatanje širokopojasnih pristupa i tehnologija pristupa na daljinu su ključne odlike infrastrukture koja se koristi u e-poslovnim rešenjima. Kada govorimo o pristupu na daljinu, 50 odsto analiziranih firmi omogućava takav pristup primenom mobilnih komunikacija, što ukazuje na trend rasta mobilnih aplikacija u EU. Približno trećina analiziranih firmi prihvatila je širokopojasni pristup u 2005. godini. VPN mreže su zastupljenije kod velikih firmi (61%) nego kod malih i srednjih preduzeća (33%).
- *IKT rešenja za e-trgovinu*. Od anketiranih preduzeća, oko 19 odsto koristi IKT rešenja za e-nabavku, a oko 17 odsto IKT rešenja primenjuje da bi podržalo marketing ili prodajne procese. Ova druga grupa kompanija svoje IKT solucije koristi za različite namene kao što su: publikovanje ponude potencijalnim kupcima, za odgovore na pitanja u vezi sa cenama i ponudama, za primanje porudžbina od kupaca, ispostavljanje računa, a u nekim sektorima kao što su IT usluge i turizam svojim kupcima kompanije omogućavaju i *online* plaćanje. Razvoj B2C e-trgovine je relativno teže pratiti ovakvim analizama. Dobijeni rezultati, međutim, pokazuju relativno mali rast B2C e-trgovine u EU, sa 16 odsto kompanija u 2003. godini na 17 odsto kompanija u 2005. godini u analiziranom uzorku.¹⁹

¹⁷ European Commission: E-business W@tch, *The eEuropean e-Business Report*, A portal of e-business in 10 sectors of the EU economy, November 2005.

¹⁸ Ibidem

¹⁹ European Commission: E-business W@tch, *A Pocketbook of e-Business Indicators*, 2005.

- *Digitalna razlika.* Osim uočenih e-razlika u primeni e-poslovnih rešenja na relaciji velike kompanije – mala i srednja preduzeća, analize uočavaju još neke ograničavajuće faktore. Naime, u kategoriji malih i srednjih preduzeća „kritičnu veličinu“ imaju srednja preduzeća koja zapošljavaju između 50 i 249 radnika. Prihvatanje e-poslovnih standarda kod malih i mikropreduzeća generalno beleži zaostajanje.
- *Međunarodne komparacije.* Anketa pokazuje da su naglašenije razlike između kompanija pojedinih zemalja EU nego na relaciji EU – njeni ključni konkurentni: SAD, Azija.

6. Značaj uvođenja elektronskih trgovinskih tehnika u Srbiji

Prihvatanjem prakse e-poslovanja, Srbija mora da iskoristi nove ekonomske mogućnosti koje se otvaraju, u cilju da:

- promoviše privredni rast i socijalni razvoj;
- unapredi poslovnu efikasnost i produktivnost;
- smanji troškove poslovanja;
- omogući domaćim kompanijama lakšu reintegraciju u evropsko i svetsko tržište.

Primenom e-poslovanja u različitim sektorima nacionalne privrede povećava se povezanost i međuzavisnost računarskih mreža privatnih i javnih organizacija uključenih u domaće i međunarodne ekonomske aktivnosti. Na ovaj način nacionalna privreda se kreće iz faze interaktivnog delovanja autonomnih subjekata ka fazi integrisanog sistema za upravljanje informacionim tokovima u privredi, što joj daje karakteristike e-ekonomije ili društva zasnovanog na informacijama (informacionog društva).

Razvoj e-poslovanja u zemlji je poduhvat koji se odvija u više sektora i uz njihovu saradnju, jer proces prožima široki spektar tehničkih, pravnih, privrednih i institucionalnih pitanja. U razvoju e-poslovanja i privatni i javni sektor treba aktivno da učestvuju. Po pravilu, privatni sektor vodi u tehnološkom razvoju i u praktičnoj primeni e-poslovanja, a Vlada u: (a) stvaranju pogodnog okruženja, (b) olakšavanju saradnje između inicijativa e-poslovanja koje dolaze iz privatnog/javnog sektora, i (c) pružanju podrške za uspostavljanje informacionog društva, uključujući i pripremu opšte javnosti, malih i srednjih preduzeća i javnog sektora za mogućnosti koje nude nove informacione tehnologije. S obzirom na multisektorsku prirodu e-poslovanja i potrebu povezivanja privatnog i javnog sektora u procesu njegove primene, važno je da se

pojedinačni i potencijalno neusklađeni naponi objedine, koordiniraju i da ih promovišu zajedno svi relevantni akteri u zemlji.²⁰

U kontekstu kompleksnosti i složenosti poduhvata uvođenja e-poslovanja u Srbiji, elementi naredne SWOT analize mogu značajno da doprinesu pravilnom definisanju akcija i pravaca delovanja.²¹ SWOT analizu treba razumeti kao istraživanje internih prednosti i ograničenja, s jedne strane, i eksternih šansi i pretnji, s druge. SWOT analiza je opšti alat koji se najčešće primenjuje u preliminarnim fazama donošenja odluka i kao predradnja za potrebe strateškog planiranja u implementaciji različitih aplikacija.²² Za naše potrebe analiza SWOT se koristi u kontekstu uvođenja e-trgovine i e-poslovanja u privredu nacionalne ekonomije. Racionalnost korišćenja ovog analitičkog alata vezana je za mogućnost sagledavanja kako eksternih tako i internih faktora koji utiču na kreiranje vizije i strategije uvođenja ET u određenu zemlju.

Tabela 5. SWOT analiza implementacije e-poslovanja u Srbiji

Prednosti	Ograničenja
Relativno visoka stopa rasta Internet penetracije. Značajan broj ISP provajdera. Raspoloživost kvalifikovanog tehničkog kadra.	Nedostatak telekomunikacione infrastrukture. Ograničeni pristup Internetu kompanija i pojedinaca. Visoki troškovi razvoja i održavanja veb sajta. Nedostatak kompjuterske opreme. Nedostatak fleksibilnog sistema plaćanja u bankama. Nedostatak integrisanog legalnog i regulatornog sistema za e-trgovinu.
Šanse	Pretnje
Relativno visok nivo mobilne penetracije. Deregulacija sektora mobilne telefonije. Rad na izradi Zakona o e-trgovini.	Nedostatak vizije i strategije razvoja e-poslovanja od strane vlade. Nizak nivo svesti o svim prednostima e-poslovanja kod velikog dela preduzeća i ukupne javnosti. Netehnološki orijentisan obrazovni sistem. Nedostatak saradnje na relaciji javni-privatni sektor. Nedostatak saradnje između univerziteta, I&R instituta i poslovnog sektora. Migracija obrazovane radne snage i to posebno inženjerskog kadra (fenomen „odlivanja mozgova“). Nizak nivo izdataka za I&R. Kašnjenje u donošenju zakonske regulative i standarda. Plan privatizacije i deregulacije fiksne telefonije posle 2010. godine.

Izvor: Tabela sastavljena na osnovu ankete sprovedene i prikazane u: A. Papazafeiropoulou, *Inter country Analysis of Electronic Commerce Adoption in South Eastern Europe: Policy Recommendation for the Region*, JGITM, 2005.

²⁰ M. Vidas-Bubanja, „Razvoj informacionog društva kao faktor kreiranja ekonomske politike zemlje“, *ibid.*

²¹ A. Papazafeiropoulou, *Inter country Analysis of Electronic Commerce Adoption in South Eastern Europe: Policy Recommendation for the Region*, JGITM, 2005.

²² *Ibidem*

7. Pravci delovanja na razvoj elektronskog poslovanja u Srbiji

Jedan od svakako ključnih preduslova bržeg razvoja i prihvatanja e-poslovanja u Srbiji – što pokazuje i SWOT analiza – jeste razvoj telekomunikacione infrastrukture. Da je to problem čitavog regiona, potvrđuju sledeći podaci. Centralna i Jugoistočna Evropa broje oko 130 miliona stanovnika (1999), što je trećina stanovništva Zapadne Evrope. Ukupne dimenzije telekomunikacionih mreža u Centralnoj i Jugoistočnoj Evropi iznose samo 31,9 miliona linija, u poređenju sa 202 miliona linija u Zapadnoj Evropi. To znači da je telekomunikacioni i Internet pristup duplo lošiji na jugu u odnosu na zapadni deo Evrope. U pogledu regulatornog razvoja, procene su da navedeni region zaostaje u proseku oko pet godina za zapadnoevropskim zemljama.

Rešenje pitanja telekomunikacija usko je vezano i za pitanje monopolskih uslova poslovanja u telekomunikacionom sektoru Srbije. Za domaće potrošače to samo znači više cene, skuplji pristup Internetu, uz vrlo mala ulaganja za modernizaciju mreže i uspostavljanje konekcija većih brzina. Odnosno, neophodno je izgraditi infrastrukturu i demonopolizovati i deregulisati telekomunikaciono tržište. Obezbeđenje univerzalnog i jeftinog pristupa Internetu je preduslov svake IKT investicije u Srbiji. Mora postojati višestruki izbor pristupa za poslovni i privatni sektor. Adekvatna legislativa mora biti doneta u skladu sa najnovijim direktivama i legalnim okvirima za elektronske komunikacije Evropske unije. Da bi se podsticao razvoj i podržala konkurencija, Internet i ostali servisi sa dodatnom vrednošću moraju ostati neregulisani, sa slobodnim ulaskom na tržište za sve „igrače“. U tom slučaju će tržište a ne država (regulatorno telo) odrediti vrednost svakog provajdera. Univerzalno pravo pristupa Internetu i klauzula odmotavanja lokalne petlje moraju biti usvojeni kao minimum. Međutim, otvaranje lokalne petlje (local loop unbundling), što je jedan od često spominjanih koraka u pravcu liberalizacije telekomunikacija, još uvek predstavlja vrlo vruće pitanje na domaćim prostorima, sudeći po najnovijoj verziji Strategije razvoja telekomunikacija Republike Srbije za period 2007-2010. godine.²³

Pored pitanja infrastrukture, koncept uvođenja elektronskog poslovanja u Srbiji mora obuhvatiti i sledeća značajna područja:²⁴

1) *Standardizaciju elektronskih dokumenata sa definisanjem generičkog modela standardnog elektronskog dokumenta.* Usvajanje standarda, propisa i uputstava međunarodnih i regionalnih organizacija kao što su UN, UNCTAD, OECD, WTO, EB i druge, prvi je korak u ovom planu. Ono što je evidentno je činjenica da samo standardizovani elektronski dokument, usklađen sa svet-

²³ Strategija predviđa odmotavanje lokalne petlje tek u periodu posle 2010. godine.

²⁴ M. Vidas-Bubanja, „Nacionalna e-trgovinska strategija osnova savremenih ekonomsko-finansijskih odnosa sa svetom“, ibid.

skim standardima, obezbeđuje našim poslovnim subjektima jedinstveno okruženje za razmenu poslovnih podataka sa mnogo više potencijalnih poslovnih partnera i geografski lociranih u svim delovima globalnog svetskog tržišta.

2) *Utvrđivanje pravnih okvira elektronskog poslovanja* mora početi analizom kompletnog pravnog sistema i identifikovanjem propisa koji moraju da se menjaju, kao i načina na koji treba izvršiti te promene. Cilj treba da bude definisanje regulative koja bi prepoznala i uredila odnose između svih subjekata – učesnika u elektronskoj razmeni poslovnih dokumenata na nacionalnom i međunarodnom nivou. Ovakvo definisanje domaće regulative sigurno da pretpostavlja usaglašavanje domaćih propisa sa propisima drugih zemalja i s aktima koje donose međunarodne institucije i organizacije (EU, UN), kao što je, na primer, *acquis communautaire*. Ovo je od posebne važnosti i može imati značajne implikacije posebno za Srbiju i druge zemlje koje su strateški određene da postanu punopravne članice Evropske unije.

Takođe, treba naglasiti da je važna preokupacija mnogih zemalja činjenica da postojeći zakonski okvir neće adekvatno podržati e-trgovinu/e-poslovanje, i da postojeći zakoni bazirani na postojanju papirne dokumentacije mogu da predstavljaju barijeru širenju globalne e-trgovine. Postojanje predvidljivog legalnog okvira često se izdvaja kao osnovni instrument za povećanje nivoa poverenja, kako poslovnog sektora, tako i potrošača, u elektronske komercijalne transakcije. Polazeći od toga da su zakonska sigurnost i poverenje ključno pitanje svake trgovinske transakcije, kredibilitet e-poslovanja u velikoj meri zavisi od potencijala nacionalnih pravnih organa da definišu i kreiraju zdravu i razumljivu zakonsku osnovu za e-poslovanje, koja će pospešiti poverenje. Idealno bi bilo doneti nacionalne zakone koji daju digitalnom potpisu i elektronskim dokumentima isti legalni status kao pisanom potpisu i papirnim dokumentima. Osim toga, da bi Srbija postala atraktivna za IKT investicije, potrebno je doneti niz zakona kao što su: zakon o zaštiti privatnosti i korišćenju podataka, zakon o intelektualnoj svojini, zakon o elektronskom potpisu, zakon o elektronskoj trgovini, zakon o telekomunikacijama, i mnoge druge zakone koji će kreirati sigurno i stabilno poslovno okruženje za strane investitore u IKT sektoru Srbije.

3) *Obezbeđenje sigurnosti i zaštite poslovnih transakcija u elektronskom poslovanju*. Ključno pitanje je široka primena PKI sistema i usklađena metodologija za generisanje i verifikaciju digitalnih potpisa i sertifikata, kako bi se omogućio jedinstven prekogranični proces plaćanja. Nivo garantovani sigurnosti u digitalnom ambijentu mora u najmanjoj meri biti onoliki koliki je to bio u uslovima papirnog poslovanja.

4) *Obrazovanje i obuku radne snage* koja će biti osposobljena da primenjuje elektronske komunikacije, kao i aktivnosti na modernizaciji školskih i fakul-

tetskih predmeta koji treba da obuhvate navedenu problematiku i obuku podmlatka otpočnu na vreme.

8. Rezultati razvoja elektronskog poslovanja u Srbiji

Od posebnog značaja za poslovnu zajednicu Srbije je ostvarivanje e-poslovanja u praksi. E-poslovanje je od kritičnog značaja za opstanak domaćih industrija u uslovima sve globalnijeg međunarodnog okruženja, i zato se Srbija i ostale zemlje u tranziciji moraju što pre uključiti u transakcije elektronskim putem, bilo na relaciji preduzeće-preduzeće (*business-to-business*), bilo na liniji preduzeće-potrošač (*business-to-consumer*).

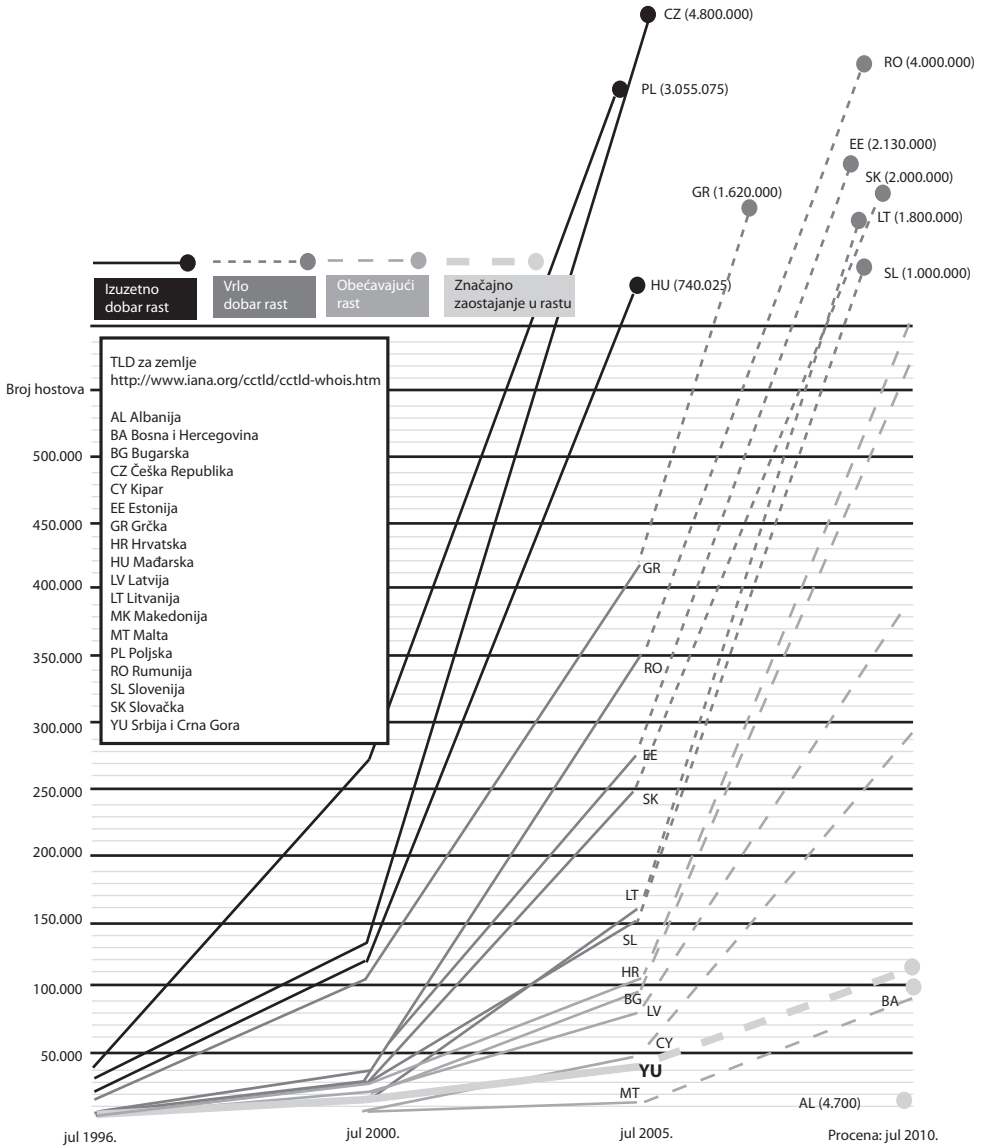
Ako e-poslovanje tretiramo kao izraz šireg procesa digitalizacije ukupne ekonomije a ne kao izolovani fenomen, ukupni status e-poslovanja u Srbiji može se okarakterisati kao nerazvijen. Prva značajna razlika u odnosu na razvijene zapadne zemlje je nepostojanje (nerazvijenost) sajber tržišta. Potencijalni kupci uglavnom nemaju pristup i nisu prisutni na Internetu. U takvom okruženju tehnologije Internet/Intranet se uglavnom koriste za prenos podataka i komunikacije (interne i na relaciji *business-to-business*). Postoji mnogo kompanija koje imaju svoje Internet prezentacije i marketing, ali malo takvih kompanija omogućava na svojim veb stranicama i usluge kao što su *online* prodaja i plaćanje, ili pružaju druge slične *business-to-customer* e-trgovinske modele.

Međutim, u Srbiji nastoje da opstanu mnoge dobre poslovne ideje i rešenja. To znači da primarnu ulogu ne igraju potencijal e-poslovanja – koji definitivno postoji – i želja preduzetnika da te potencijale istraže i iskoriste, već primarnu ulogu igraju faktori koji deluju kao omogućavajući elementi e-poslovanja, a to su: telekom operatori/ISP provajderi, pošte, finansijska infrastruktura, zakonska infrastruktura, svest o značaju i politička odluka o primeni određenih poslovnih rešenja.

Prvi podaci o broja hostova u tadašnjoj SRJ pojavili su se 1996. godine sa skromnih 1.631 hostom.²⁵ Od tada Internet u Srbiji postaje sve popularniji, da bi broj hostova jula 2005. godine dostigao 39.731, što je oko 25 puta više nego pre devet godina. Mada ovi podaci na prvi pogled izgledaju dosta impresivno, poređenje sa ostalim zemljama ne ostavlja mesta velikom optimizmu. Slika 3 pokazuje već sada veoma značajno kašnjenje u odnosu na sve prikazane zemlje (izuzev Bosne i Hercegovine i Albanije).

²⁵ Internet Software Consortium, <http://www.isc.org>

Slika 3. Rast broja hostova u SEE zemljama i najnovijim članicama EU (adaptirano iz: B. Jošanov, M. Vidas-Bubanja, B. Travica, „Društveni aspekti elektronske trgovine“, YU INFO 2006)



Ako bi se trendovi iz perioda 2000-2005. godine nastavili u idućih pet godina, bez obzira na moguću zasićenost vodećih zemalja, zaostajanje bi bilo još drastičnije, što je prikazano iscrtkanim linijama na slici 3. Primera radi, broj hostova u .yu domenu u 2010. godini dostigao bi vrednosti koje su Češka, Grčka i Mađarska imale 2000. godine, što je zaostajanje od 10 godina, dok bi se u odnosu na Bugarsku

sku i Hrvatsku zaostajalo „samo“ pet godina. Dodatno računanje ostalih TLD domena: .com, .net, .biz, .org, itd., ne bi poboljšalo ovu sliku.

Što se tiče broja korisnika Interneta i ostalih baznih podataka kojih identifikuju e-spremnost Srbije, najnovija studija CEPIT-a i publikacija Republičkog zavoda za statistiku pokazuju sledeće podatke:²⁶

- u Srbiji ima više od 1.500.000 korisnika Interneta, odnosno stopa Internet penetracije je 24% (2006);²⁷
- penetracija personalnih računara u Srbiji (broj računara na 100 stanovnika) iznosi 41 odsto u 2006. godini, što znači da ima 13,67 računara na 100 stanovnika;²⁸
- postoji približno 5.510.000 mobilnih pretplatnika i 2.800.000 fiksnih pretplatnika;
- broj registrovanih internet provajdera je oko 150.

Većina Internet provajdera (ISP) u Srbiji, zavise od „Telekoma“, dok samo par njih kao što su „Verat“ i YUBC imaju relativnu nezavisnost zbog svojih internacionalnih linkova prema Internetu. S druge strane, jedan dobar deo su samo preprodavci usluga većih provajdera. Odnosno, međunarodne veze prema Internetu obezbeđuje „Telekom“ za sve ISP-ove. Izuzeci su „Verat“ – koji poseduje sopstveni 155 Mbps link prema nemačkom „Telekomu“ i YUBC koji poseduje 34 Mbps ruter u Beču, kao i akademska mreža Srbije koja ima sopstvene linkove prema GEANT čvorovima u Mađarskoj i Grčkoj.²⁹ Prema IFC izveštaju,³⁰ glavni privatni ISP su „Eunet“, „Beotel“, „Verat“ i YUBC. Njima svakako treba pridružiti „SezamPro“, jednog od prvih promotera Interneta u Srbiji, kao i lokalne provajdere: „Neobee“ u Novom Sadu, te „BankerInternet“ i „Madianis“ u Nišu. Prema statistici ISP-ova može zaključiti da *dial-up* koristi 80 odsto individualnih korisnika, da iznajmljene linije isključivo koriste poslovni korisnici, dok je ADSL popularan kod obe grupe korisnika. Upotreba bežičnih komunikacija u

²⁶ Istraživanje RZS je sprovedeno od 13. do 23. septembra 2006. godine putem telefonskog intervjua. Istraživanje o upotrebi informaciono-komunikacionih tehnologija u domaćinstvima sprovedeno je na reprezentativnom uzorku od 1200 domaćinstava na teritoriji Republike Srbije. Stopa odgovora je 96% (1157 domaćinstava). Istraživanje o upotrebi informaciono-komunikacionih tehnologija u preduzećima sprovedeno je na reprezentativnom uzorku od 600 preduzeća na teritoriji Republike Srbije. Stopa odgovora je 99,8% (599 preduzeća). CEPIT-BOŠ: *Internet u Srbiji 2006*, Beograd, 2006; Republički zavod za statistiku Srbije: *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji 2006*, Beograd, 2006.

²⁷ CEPIT-BOŠ: *Internet u Srbiji 2006*, Beograd, 2006.

²⁸ Ibidem

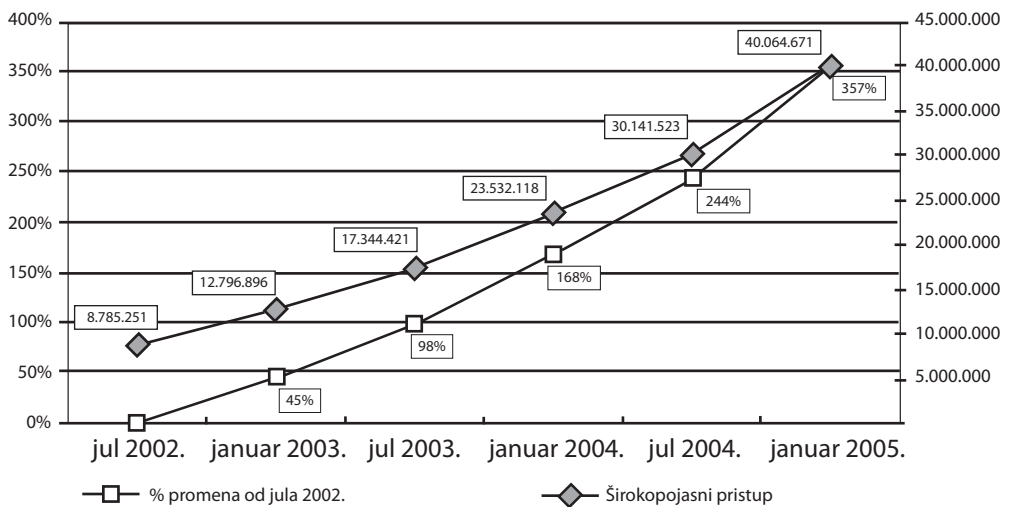
²⁹ B. Jošanov, M. Vidas-Bubanja, B. Travica, ibidem.

³⁰ G. Maruzzelli, „Republic of Serbia: Investing in Serbia's Internet and IT Sector – Challenges and Opportunities“, http://www.b92.net/download/Internet_in_Serbia_public_report_15_july_2004.doc

ET takođe je značajno porasla, i to preko mobilne telefonije posebno u C2C segmentu ET. Sa tržištem koje odskora čine tri mobilna operatera u Srbiji otvaraju se mogućnosti većeg dinamiziranja ovog pristupa za realizaciju ET.

Širokopolasni (*Broadband*) pristup je svakako najpoželjniji i najpouzdaniji način pristupa Internetu u svrhu ET. ITU³¹ ga definiše za brzine koje su najmanje 256 Kbps, mada je već danas ta granica udvostručena. Nekoliko tehnologija omogućuje ovakav pristup, od kojih su najpopularnije: ADSL, CATV, iznajmljene linije, WLAN i FTTH. Izuzev ove poslednje, sve se nude na domaćem tržištu Internet usluga. Prema podacima „Ratela“, u Srbiji je u 2006. godini bilo 35.000 korisnika širokopolasne internet konekcije. U razvijenim zemljama broj korisnika broudbenda je u poslednjoj polovini 2005. godine porastao za skoro 15 odsto i dostigao 158 miliona.³² U EU je zaključno sa januarom 2005. godine bilo 40 miliona korisnika širokopolasnog pristupa (slika 4), odnosno broudbend konekcija preduzeća Unije značajno raste sa 53 odsto 2004. godine na 63 odsto 2005. godine.³³

Slika 4. Širokopolasni pristup EU



Izvor: UNCTAD: *Information Economy Report 2006*, New York and Geneva, 2006.

³¹ ITU: „Birth of Broadband: Executive Summary“, http://www.itu.int/osg/spu/publications/sales/birthofbroadband/exec_summary.html.

³² UNCTAD: *Information Economy Report 2006*, New York and Geneva, 2006.

³³ Ibidem

Analiza raspoloživosti računara kao preduslova primene ET je sledeća. U Republici Srbiji 26,5 odsto domaćinstava poseduje računar. Zastupljenost računara u domaćinstvima varira u zavisnosti od teritorijalne celine: u Beogradu iznosi 30,7 odsto, u Vojvodini 29,6 odsto, a u centralnoj Srbiji 22,7 odsto. Razlike se mogu uočiti i kada se uporedi zastupljenost računara u urbanom i ruralnom delu Srbije: 31,6 odsto naspram 18,8 odsto.

Broj domaćinstava koje pored računara imaju i internet priključak je manji. Odnosno: 18,5 odsto domaćinstava poseduje internet priključak, dok je 81,5 odsto domaćinstava izjavilo da ne poseduje internet priključak. Zastupljenost internet priključka najveća je u Beogradu i iznosi 22,7 odsto. U Vojvodini ona iznosi 19,8 odsto, a u centralnoj Srbiji 15,6 odsto. Internet priključak većinom poseduju domaćinstva koja imaju mesečni prihod koji premašuje 600 evra (50,9 odsto).

Stepen korišćenja računara, Interneta i njegovih servisa pokazuju sledeći navodi.³⁴

- Više od 1.900.000 lica u Republici Srbiji koristilo je računar u poslednja tri meseca, odnosno 33,6 odsto lica je u poslednja tri meseca koristilo računar, 3,7 odsto pre više od tri meseca, a 5,9 odsto pre više od godinu dana.
- Više od 1.300.000 lica u Republici Srbiji koristi računar svakog ili skoro svakog dana, a preko 700.000 lica koristi Internet svakog dana.
- Tokom poslednja tri meseca računar je najčešće bio upotrebljavan u kući (70 odsto), zatim na poslu (33,7 odsto), u obrazovnoj ustanovi (31 odsto) i u kući druge osobe (15,2 odsto).
- Više od 1.000.000 lica ima e-mail adresu.

Analiza poslovnog sektora u pogledu broja računara je vrlo ohrabrujuća.³⁵ Rezultati istraživanja RZS pokazuju da 97,3 odsto preduzeća na teritoriji Republike Srbije koristi računar u svom poslovanju. Zastupljenost računara najveća je kod velikih preduzeća (preduzeća sa više od 250 zaposlenih) i iznosi 100 odsto. U srednjim preduzećima (preduzeća sa 50-249 zaposlenih) ona iznosi 98,7 odsto, dok zastupljenost računara u malim preduzećima (10-49 zaposlenih) iznosi 96,7 odsto. Zastupljenost računara u preduzećima varira u zavisnosti od teritorijalne celine: u Vojvodini ona iznosi 98,3 odsto, u centralnoj Srbiji 98,1 odsto, a u Beogradu 94,2 odsto.

U Republici Srbiji 90,2 odsto preduzeća ima internet priključak, dok veb sajt poseduje 52,9 odsto preduzeća. Situacija je neznatno drugačija kod malih preduzeća, gde 89,7 odsto ima internet priključak. Preduzeća najčešće koriste Internet za:³⁶

³⁴ Republički zavod za statistiku Srbije: *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji 2006*, Beograd, 2006

³⁵ Ibidem

³⁶ Ibidem

- „bankarske i finansijske usluge“ (65,8%),
- „praćenje tržišta“ (61,0%),
- „obuku i obrazovanje“ (21,7%),
- „prijem digitalne robe i usluga“ (15,3%).

Korišćenje računara u preduzećima varira prema delatnosti, i to na sledeći način:³⁷

- hoteli, kampovi i drugi smeštaj za kraći boravak (100%);
- aktivnosti u vezi s nekretninama, iznajmljivanje i poslovne aktivnosti (100%);
- kinematografske i video aktivnosti, radio i TV aktivnosti (100%);
- prerađivačka industrija (99,7%);
- trgovina na veliko i malo (97,6%);
- saobraćaj, skladištenje i veze (92,1%);
- građevinarstvo (87,7%).

Zahvaljujući najnovijoj studiji SZS „Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji“ iz 2006. godine, posedujemo i podatke o e-trgovinskim transakcijama individualnog i poslovnog sektora Republike Srbije.³⁸

Potrošači iz Srbije se nalaze tek na početku sticanja iskustava i potrebe da kupuju *online*, jer 88,4 odsto ispitanika nikada nije kupovalo ili poručivalo robu ili usluge putem Interneta. U poslednja tri meseca, među anketiranim potrošačima više od 100.000 lica kupovalo je ili poručivalo robu ili usluge putem Interneta. Odeća, sportska oprema i dobra za domaćinstvo su najčešće kupovani proizvodi *online* u Srbiji (vidi tabelu 6).

Tabela 6. Vrste robe ili usluge koje su naručivane (u privatne svrhe) putem Interneta u poslednjih 12 meseci

Roba	Procenat
Odeća, sportski proizvodi	27,4%
Dobra za domaćinstvo	26,5%
Ostalo	20,6%
Knjige, magazini, e-učila	13,7%
Filmovi, muzika	11,7%
Računarski softveri	11,0%
Hardver oprema	8,6%

Izvor: Republički zavod za statistiku Srbije: *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji 2006*, Beograd, 2006.

³⁷ Ibidem

³⁸ CEPIT-BOŠ: *Internet u Srbiji 2006*, Beograd, 2006; Republički zavod za statistiku Srbije: *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji 2006*, Beograd, 2006

Značajnu potrebu razvoja tražnje i kreiranja potreba, iskustva i sigurnosti za realizaciju *online* kupovine potvrđuju razlozi koje su domaći potrošači naveli kao uzrok svog odsustva iz ET. To su sledeći razlozi: „nisam imao potrebu“ – 38,2%, „ostalo“ – 15,5%, „više volim da direktno kupujem“ – 14,0%, „nemam karticu za plaćanje preko Interneta“ – 12,9%, „nedostatak poverenja“ – 6,9%, „zabrinutost zbog poverljivosti ili bezbednosti“ – 5,6%, „nedostatak veštine“ – 4,4%, „brzina Internet konekcije je suviše spora“ – 1,4%, „isporuka robe je problem“ – 1,1%.

Takođe, oni koji su kupovali *online* nailazili su na određene probleme među kojima su najčešći bili:³⁹

• Vreme isporuke je duže nego što je navedeno	30,4%
• Žalbe ili reklamacije se teško sprovode ili nema zadovoljavajuće reakcije na reklamaciju	18,5%
• Ostalo	17,5%
• Konačni troškovi su veći nego što je navedeno	12,8%
• Pogrešna ili oštećena isporučena roba ili roba nije primljena uopšte	11,1%
• Poteškoće u pronalaženju informacija u vezi sa garancijama	7,1%
• Nedovoljna obezbeđenost plaćanja	5,7%.

Što se tiče poslovnog sektora, možemo analizirati prisustvo *online* transakcija u procesu nabavke ili prodaje robe. Oko 17,6 odsto preduzeća u Republici Srbiji naručivalo je proizvode ili usluge putem Interneta, pri čemu se *online* nabavka najčešće javlja kod velikih preduzeća (23,3%), a manje kod malih preduzeća (17,2%). Učešće Internet nabavki u ukupnim nabavkama anketiranih preduzeća je različito: manje je od 1 odsto kod 25 odsto preduzeća; veće od 1 odsto a manje od 5 odsto u 26 odsto preduzeća; dok je preko 25 odsto u oko 20 odsto preduzeća.⁴⁰

Nerazvijenost poslovnih modela u B2B sektoru potvrđuje i podatak da je samo 1,4 odsto preduzeća u Republici Srbiji naručivalo proizvode ili usluge putem drugih eksternih kompjuterskih mreža izuzev Interneta.

Prodajna strana *online* transakcija pokazuje sledeće nalaze. Rezultati istraživanja pokazuju da je samo 8,3 odsto preduzeća primalo porudžbine (izuzev e-mail porudžbina) putem Interneta, dok 91,7 odsto preduzeća nije koristilo tu mogućnost. Od preduzeća koja imaju veb sajt, posredstvom njega najčešće pružaju sledeće usluge:⁴¹

- marketing proizvoda preduzeća (89,0%);
- obezbeđivanje pristupa proizvodnim katalozima i cenovnicima (53,1%);
- pružanje podrške nakon kupovine (23,3%).

³⁹ Republički zavod za statistiku Srbije: *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji 2006*, Beograd, 2006.

⁴⁰ Ibidem

⁴¹ Ibid.

Dakle, opšti je zaključak da mali broj kompanija u Srbiji ima razvijene B2B transakcije podržane elektronskim sistemima, mada su papirni dokumenti najčešće u opticaju u određenom segmentu transakcije (dokumenti koji moraju posedovati potpis i pečat kompanije). U tom smislu, možemo reći da su B2B transakcije u Srbiji nerazvijene, neefikasne i netransparentne i da predstavljaju mali segment elektronske trgovine na domaćim prostorima. S druge strane, neki atraktivni sajtovi nude i razvijaju elektronsku maloprodaju (B2C transakcije) sa postojećom sajber potrošačkom bazom. Odnosno, postoji nekoliko stotina veb prodavnica koje uglavnom upotrebljavaju B2C poslovni model, a lideri su, naravno, IKT kompanije poput „Pakoma“ i „Komtrejda“, čiji je portal prikazan na slici 5. Primera radi, „Komtrejd“ je prema „Kompasu“⁴² devedeset osma kompanija u Srbiji po godišnjem rastu profita.

Slika 5. Veb sajt kompanije „Komtrejd“

Ovo potvrđuje da su inicijalni koraci prema ET urađeni, ali vrlo često veb sajtovi mnogih kompanija ne vrše regularno obnovu i ažuriranje istaknutih podataka, a mnogo posla se i dalje obavlja iza „digitalnih zidova“. Na sajtu se obično mogu naći informacije o proizvodima i uslugama kompanije, ali ne i o mogućnostima *online* plaćanja. Kupovine se obično naručuju faksom, telefonom ili e-majlom, uz plaćanje pri preuzimanju robe. Može se zato reći da elek-

⁴² http://www.kompas.co.yu/naju_sr.html

tronski sistemi, sistemi sigurnosti za *online* transakcije i bankarski sistemi ne podržavaju *online* transakcije, kupovinu i elektronsku trgovinu.

Ohrabruje činjenica da postoji jedan broj kompanija izvan IKT sektora koje su shvatile dobrobiti ET. Među njima su hemijska industrija „Župa“, MAXI marketi, „Dunav“ ili npr. najveća *online* knjižara u Srbiji (knjizara.com). Prema podacima ovih poslednjih, oni imaju približno 2.000 posetilaca dnevno, mada su rezultati prodaje još uvek relativno skromni. Softver je razvila domaća kompanija „Yunix“ na „Oraclu“. Pregled raznih portala u Srbiji može da se nađe u literaturi.⁴³ Bez obzira na značajne pomake u poslednje vreme, rezultati se ne mogu smatrati potpuno zadovoljavajućim. Na bazi svega navedenog, mogu se izvesti sledeći zaključci o nivou razvijenosti e-trgovinskih transakcija, u privredi Srbije:

- e-trgovina je još uvek u začetku;
- Internet nema pravu poslovnu namenu;
- većina preduzeća veb sajtove koristi iz pomodarstva, a ne za komunikaciju sa svojim partnerima;
- približno 2000 preduzeća u Srbiji ima svoje veb prezentacije koje koristi za marketing, a vrlo retko i za prodaju i naručivanje robe;
- imati „veb“ je stvar imidža, a ne koristi.

9. Zaključak

Činjenica da elektronski model komuniciranja postaje uslov saradnje i trgovine sa stranim partnerima i time prisustva na svetskom tržištu, ne bi smela biti zanemarena u domaćim uslovima, i njeno potpuno uvažavanje usko je vezano sa pitanjem izrade Strategije razvoja e-trgovine koja bi predstavljala osnovu savremenih ekonomsko-finansijskih odnosa sa svetom domaće privrede.

Faktori koje država u kreiranju svoje ekonomske politike u tom smislu ne sme izgubiti iz vida mogu se sumirati na ovaj način:

- *Kreiranje odgovarajuće ekonomske inicijative i institucionalnog okruženja* koji bi podržali širenje i efikasnu upotrebu IK tehnologija i znanja u svim sektorima privrede. Na ovaj način bi se podržalo preduzetništvo i ekonomska i socijalna transformacija ka društvu znanja.
- *Kreiranje društva obrazovanih, fleksibilnih i kreativnih ljudi* sa mogućnošću da se obrazuju, da uče tokom čitavog života i da se zaposle.
- *Izgradnja dinamične informacione infrastrukture* koja omogućava različite efikasne i konkurentne informaciono-komunikacione usluge i alate svim društvenim sektorima.

⁴³ G. Maruzzelli, „Republic of Serbia: Investing in Serbia’s Internet and IT Sector – Challenges and Opportunities“, http://www.b92.net/download/Internet_in_Serbia_public_report_15_july_2004.doc; <http://www.b92.net/link/index.php?view=1390&lim=20>.

- *Kreiranje efikasnog inovativnog sistema* koji bi obuhvatao preduzeća, naučne i istraživačke centre i ostale organizacije koje mogu da obezbede prilagođavanje globalnih znanja lokalnim potrebama i njihovu upotrebu za kreiranje novih proizvoda, usluga i novih načina obavljanja posla.
- *Usvajanje i adaptacija legalne infrastrukture za informaciono društvo* u skladu sa *Aquis Communautaire* usvojenim od strane Evropske unije.
- *Promovisanje razvoja informacionog društva*.

Razvojna politika države zasnovana na znanju i podržana primenom informaciono-komunikacionih tehnologija je opcija za Srbiju koja vodi realizaciji održivog razvoja, povećanju konkurentnosti, reintegraciji na svetsko tržište i porastu životnog standarda svih građana. Kreatori ekonomske politike ovo moraju imati u vidu i problematiku razvoja informacionog društva adekvatno integrisati u ekonomske parametre i razvojne smernice zemlje.

Svi ovi izazovi ne mogu biti savladani ni brzo, ni lako, ni jeftino, tako da se međunarodna finansijska i tehnička pomoć iskazuje kao neophodnost i kao značajan put ka smanjenju razvojnih i svih drugih razlika na relaciji Srbija-ostatak sveta.

Primena e-trgovinskih modela rada i poslovanja može generisati značajne prednosti kao što su sniženje troškova, globalni obuhvat tržišta i time efikasna ponuda domaćih izvoznih proizvoda. Osim toga, Internet i mogućnosti interaktivnog odnosa sa potencijalnim potrošačima osnova su dobre informisanosti ponuđača o karakteristikama proizvoda koji se traže, kako bi pravovremenom diferencijacijom i prilagođavanjem proizvoda obezbedili veću konkurentnost domaćeg izvoza.

Literatura

- CEPIT-BOŠ: *Internet u Srbiji 2006*, Beograd, 2006.
- European Commission: E-business W@tch, *A Pocketbook of e-Business Indicators*, 2005.
- European Commission: E-business W@tch, *The eEuropean e-Business Report*, A portal of e-business in 10 sectors of the EU economy, November 2005.
- Internet Software Consortium, <http://www.isc.org>.
- ITU: „Birth of Broadband: Executive Summary“, http://www.itu.int/osg/spu/publications/sales/birthofbroadband/exec_summary.html.
- Jošanov, B. – Vidas-Bubanja, M. – Travica, B: „Društveni aspekti elektronske trgovine“, YUINFO 2006.
- Laudon, K. – Traver C.: *E-commerce: business, technology, society*, Addison Wesley, 2004.
- Maruzzelli, G.: „Republic of Serbia: Investing in Serbia’s Internet and IT Sector – Challenges and Opportunities“, http://www.b92.net/download/Internet_in_Serbia_public_report_15_july_2004.doc
- Papazafeiropoulou, A.: *Inter country Analysis of Electronic Commerce Adoption in South Eastaern Europe: Policy Recommnedation for the Region*, JGITM, 2005.
- Republički zavod za statistiku Srbije: *Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji 2006*, Beograd, 2006.
- UNCTAD: *Information Economy Report 2006*, New York and Geneva, 2006.
- UNCTAD: *E-commerce and Development Report 2001*, New York and Geneva, 2001.
- UNCTAD: *E-commerce and Development Report 2002*, New York and Geneva, 2002.
- Vidas-Bubanja, M: *E-poslovanje: menadžment, tehnologije, aplikacije*, BPŠ, Beograd, 2005.
- Vidas-Bubanja, M.: „Nacionalna e-trgovinska strategija osnova savremenih ekonomsko-finansijskih odnosa sa svetom“, *Ekonomski anali*, april 2005.
- Vidas-Bubanja, M.: „Razvoj informacionog društva kao faktor kreiranja ekonomske politike zemlje“, Savetovanje ekonomista „Ekonomska politika u 2006. godini“, NDEJ i Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 17-18. decembar 2005, *Zbornik radova*.
- <http://www.b92.net/link/index.php?view=1390&lim=20>.
- http://www.kompas.co.yu/naju_sr.html

DOC. DR SRĐAN MILAŠINOVIĆ
*Kriminalističko-policijska akademija, Beograd,
Geoekonomski fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd*
DOC. DR MLADEN BAJAGIĆ
Kriminalističko-policijska akademija, Beograd

SAVREMENA SHVATANJA KLASA I KLASNIH SUKOBA

Rezime: *Pitanja klasa, klasne strukture i klasnih sukoba predstavljaju neiscrpu sociološko-politikološku i ekonomsku temu. Svojom kompleksnom prirodom ove kategorije i procesi se javljaju kao predmet brojnih rasprava i tumačenja, u raznim kontekstima i u različite svrhe, sa više ili manje ideološkim sadržajem. Ovaj rad pokušava da predoči objektivnu sliku uzroka klasnih podela i klasnih sukoba u razvijenim i ostalim društvima, posebno društvima u tranziciji. Takođe, ukazuje se na upotrebnu vrednost teorije stratifikacije i klasične teorije klasa u uslovima globalizacije i neoliberalne ekonomije.*

Ključne reči: *klase, klasni sukobi, socijalne nejednakosti, neoliberalizam*

ASSISTANT PROFESSOR SRĐAN MILAŠINOVIĆ, PHD
*Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade,
Geoeconomics Faculty, Megatrend University, Belgrade*
ASSISTANT PROFESSOR MLADEN BAJAGIĆ, PHD
Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade

MODERN CONCEPTS OF CLASSES AND CLASS CLASHES

Abstract: *The issue of classes, class structure and clashes is a bottomless sociological, political and economic subject. Being complex by nature, these processes and categories feature in various discussions and interpretations with more or less ideological content, in different contexts and for different purposes. This paper endeavours to present an objective overview of all the reasons for class divisions and clashes in developed and other societies, especially transitional ones. Furthermore, what is also pointed out is the practical value of the stratification theory and classic class theory in the conditions of globalisation and neo-liberal economy.*

Key words: *classes, class clashes, social inequalities, neo-liberalism*

1. Savremene teorije klasa i klasnih sukoba

Klase i klasni sukobi predstavljaju suštinski sporne pojmove u savremenoj društvenoj teoriji. Mnoštvo teorijskih promišljanja o tim pojmovima je neposredno ili posredno vezano za Marksovo ukazivanje na ključni značaj društvenih klasa u istoriji ljudskog društva. To je razumljivo, ukoliko se zna da su klasici marksizma tvrdili da klasni sukobi predstavljaju pojavni oblik unutrašnje protivurečnosti između proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga, i da u tom kontekstu predstavljaju pokretačku snagu razvoja društva. Ali, isto tako, nije mali broj teorija i teoretičara koji, na osnovu različitih merila, opovrgavaju marksističko shvatanje o klasama i klasnim sukobima i izlažu svoja shvatanja.

U teoriji su zastupljena i mišljenja da klasična teorija klasa izvodi klasnu strukturu i odnose iz načina proizvodnje, i svodi klasne odnose na sukobe između ekonomski vladajućih i ekonomski eksploatisanih klasa. Ostale sukobe u društvu ona vidi kao sporadične ili izvedene iz klasnog sukoba. S druge strane, teorija stratifikacije pretpostavlja postupnost u društvenim nejednakostima i na taj način pruža razmrvljenu sliku izolovanih slojeva, ne uviđajući sukobe između tih slojeva. Otuda te teorijske orijentacije pružaju sliku realnosti „koja je osiromašena i nepotpuna, ili pak svaka od njih zahvata samo jedan aspekt stvarnosti. Za spoznaju savremenog sveta neophodne su teorijske inovacije, koje zahtevaju velike preobražaje svih likova modernih klasa“.¹

Teorijska razmatranja o klasama i klasnim sukobima tokom druge polovine 20. veka (posebno ona koja osporavaju marksističku teoriju klasa) polaze od evolucije u razvoju industrijskog društva. Prema tim shvatanjima, društvo šezdesetih godina 20. veka evoluiralo po svojoj tehničko-tehnološkoj i socio-ekonomskoj suštini u *industrijsko društvo*. To je društvo čiji razvoj vodi opštem napretku, u kome dolazi do promena u klasnoj strukturi u smislu jačanja srednjih slojeva i postepenog iščezavanja klasnih sukoba koji su karakterisali prethodne epohe. Od sedamdesetih godina kao poseban vid evolucije industrijskog društva nastaje *postindustrijsko društvo*. Njega karakteriše radikalna izmena socijalne strukture usled evolucije privatne svojine u vidu obezvlašćivanja mase sitnih vlasnika u korist malog broja akcionara i usled reorganizacije upravljanja. Razdvajanje vlasništva i operativnog upravljanja radnim procesom i ljudskim resursima vodi izmeni socijalne strukture i nestanku istorijskog polariteta: buržoazija-radnička klasa. Kao novi društveni slojevi javljaju se: menadžeri, političko-vojna elita, novi srednji slojevi, nova radnička klasa (obrazovano radništvo, visokokvalifikovani radnici) i inteligencija. U skladu sa evolucionističkim pristupom, u postindustrijskom društvu socijalna struktura se usložnjava, dolazi do veće fragmentacije i stratifikacije, javlja se veća socijalna pokretljivost i životni standard. Radnička klasa nema više revolucionarni naboj jer su njeni zahtevi za socijalnom sigurnošću

¹ M. Pečujlić, *Savremena sociologija*, „Službeni list SFRJ“, NIU, Beograd, 1991, str. 132.

nošću (zaposlenošću, zdravstvenim osiguranjem, obrazovanjem) u velikoj meri zadovoljeni u „državi blagostanja“. Kao rezultat, klasni odnosi i antagonizmi u sferi rada, i klasni sukobi uopšte, iščezavaju.

Preovlađujuće obeležje postmodernog društva 21. veka svakako je globalizacija, koja je protivurečan, ali i zakonomeran istorijski proces ujedinjavanja čovečanstva, odnosno proces univerzalizacije sveta.² Po prirodi stvari, globalizacija kao objektivan i nužan proces utiče i na promene društvene strukture, kako najrazvijenijih, tako i ostalih društava. Otuda se savremene promene klasa, klasne strukture i klasnih odnosa ne odražavaju toliko na pojmovno određenje klasa, koliko na shvatanja o klasnoj strukturi, klasnim odnosima i sukobima. Teorijska promišljanja tih procesa takođe imaju svoju evoluciju. U društvenim naukama sazreva mišljenje da su klasna struktura, klasni odnosi i klasni sukobi složeno područje društvenog života koje se ne može razmatrati izvan celine promena u savremenom svetu zasnovanom na neoliberalnim vrednostima i ideologiji.

U skladu sa društvenim promenama, istraživači razvoja globalnog društva u nastajanju smatraju da su danas društvene nejednakosti i sukobi na osnovu njih po svojoj prirodi sve više *lišeni klasnog porekla*, te da je moderni kapitalizam – kapitalizam bez klasa (U. Bek). Klase se više ne doživljavaju kao klase, već pre kao različitost *mogućnosti, ograničenja i izgleda*, u čijem formiranju ključnu ulogu ima globalizacija (E. Gidens). Za Beka nejednakosti i siromaštvo sve manje korespondiraju klasnim razlozima, dok za Gidensa *kapitalizam bez klasa* nastaje zato što se količina plaćenog rada svih vrsta rapidno smanjuje, tako da se moderna kapitalistička društva sve više približavaju *kapitalizmu bez rada*.³ Postoje i drugačija mišljenja. Tako Kastels (M. Castells) revitalizuje klasičnu klasnu teoriju i govori o pojavi „potklasa“ i „novog lumpenproleterijata“, kako u najrazvijenijim, tako i u ostalim društvima.⁴

Klasična marksistička teorija (nastala u epohi liberalnog kapitalizma 19. veka) kao i teorija stratifikacije, ne omogućava celovito razumevanje složenosti klasnih odnosa, klasnih interesa, klasnih nejednakosti i sukoba na osnovu tih nejednakosti, koji proizilaze iz širine promena socijalne fizionomije osnovnih klasa globalnog društva u nastajanju. Ali to ne znači da potpuno iščezava ili da se može ignorisati vrednost „klasnog prilaza“ u analizi modernih društva u istoj meri kao i stav da su moderna društva lišena klasnih svojstava. U tom smi-

² O idejama i praksi globalizacije i njenim protivrečnostima vidi u: M. Pečujlić, *Globalizacija – dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002; Č. Popov, *Novi svetski poredak – prethodnici istorijske epohe*, Smisao, Beograd, 1999; J. N. Rosenau, „Ominous Tensions in a Globalizing World“, *Conference on International Relations*, Middle East Technological University, Ankara, Turkey, 3. jul 2002; J. S. Jr. Nye, *Understanding International Conflicts: An Introduction to Theory and History* (Third edition), Longman, New York, 1999. i dr.

³ Opširnije videti: Goldhtorpe, J. H., *Globalisation and Social Class*, Manuheimer Vortage 9*, 2001.

⁴ M. Castells, *End Of Millenium*, Oxford, Blackwell, 2000.

slu, indikativna je tvrdnja Goldtorpea (J. H. Goldthorpe) da je „klasa, svakako, nešto više od životnog iskustva i da koncept klasne strukture još ima centralnu važnost u analizi starih i novih nejednakosti u visokorazvijenom kapitalističkom društvu u eri globalizacije“.

Donekle je prihvatljiv stav da je u društvima modernog kapitalizma teško ustanoviti linije tradicionalnih klasnih podela, a da su neke druge podele (etničke, rasne, verske, političke) važnije od klasnih. Ipak, ostaje pitanje: kakve su prirode ekonomske nejednakosti u tim društvima, da li one uopšte više nemaju klasni karakter?

Pojam „klasa“ suštinski je vezan za klasične ekonomske kategorije, u prvom redu za pojmove najamnog rada profita i eksploatacije. Ako ne postoje takav rad, profit i eksploatacija – onda nema ni klasa, bar ne u smislu koji im pridaje Marks. Teško bi se moglo dokazati da je u 21. veku kao i u minulim epohama, iščezlo prisvajanje viška vrednosti na temelju privatne svojine i unajmljivanja radne snage u visokorazvijenom kapitalizmu. Svakako, važnost tradicionalne eksploatacije opada s porastom značaja tehnologije, i uopšte znanja, u procesu proizvodnje materijalnih dobara i usluga. Ali je verodostojna hipoteza da je eksploatacija „živog rada“ i danas u tim zemljama daleko od „nule“. Društvene nejednakosti kao i „staro“ i „novo“ siromaštvo nisu puka konstrukcija i marginalna pojava u njima, i nisu neukorenjeni u klasnim podelama.⁵ To posebno važi ukoliko se eksploatacija sagledava u globalnom kontekstu, kao odnos bogatih i siromašnih zemalja na svetskom tržištu, i uopšte, u svetskim odnosima reprodukcije kapitala. Povećanje i permanentno uvećanje jaza između bogatih i siromašnih zemalja (mada za to postoji i mnoštvo domaćih uzroka i činilaca)⁶ ostvaruje se posredstvom najmoćnijih korporacija koje su vlasništvo uskog prstena svetske elite najbogatijih i kojima se danas sprovodi rekolonijalizacija nerazvijenih regiona i naroda.⁷ To najbolje pokazuje podatak da 40.000 transnacionalnih kompanija raspolaže jednom trećinom svih proizvodnih fondova, proizvodi 40 odsto svetskog DP, ostvaruje 50 odsto spoljnotrgovinske razmene i 80 odsto trgovine visoke tehnologije, i kontroliše 90 odsto svetskog izvoza kapitala. Međunarodna trgovina sirovinama nalazi se skoro u celosti pod njihovom kontrolom: 90 odsto trgovine pšenicom, kafom, kukuruzom, drvetom, duvanom, rudom gvožđa i jutom, 85 odsto bakrom i boksitom, 80 odsto čajem i olovom, 75 odsto bana-

⁵ Z. Vidojević, *Kuda vodi globalizacija*, „Filip Višnjić“, Beograd, 2005, str. 96-97.

⁶ Kao unutrašnji uzroci siromaštva, u literaturi se spominju: nasleđeno siromaštvo, enorman demografski priraštaj (u Africi je u protekle tri decenije broj stanovnika porastao sa 281 na 647 miliona), strukturni nedostaci, odsustvo pravne države, kreditna prezaduzenost, tehničko-tehnološko ropstvo i drugi.

⁷ Godine 1965. prosečan dohodak *per capita* u zemljama koje pripadaju G-7 bio je dvadeset puta veći nego u najsiromašnijim zemljama. Zaključno sa 1997. godinom razmera je narasla na 40 prema 1. E. Gidens, „Globalizacija – shvaćena ozbiljno“, *Republika*, br. 246, 1-15.10.2000, str. 25.

nama, sirovom naftom i kaučukom. A to su sve proizvodi čiji je izvoz od vitalnog značaja za privrede siromašnih zemalja.⁸

Profitna stopa je osnovni motiv eksploatacije i na nacionalnom planu, ali mogućnost slobodne migracije kapitala u neoliberalnoj globalizaciji ide na ruku preduzetničkoj klasi, u prvom redu zbog zaobilaženja obaveza nametnutih od strane socijalne države u domenu socijalnog i radnog zakonodavstva. Otuda imenovanje društvenih grupa koje imaju najviše koristi od postojećih kapital-odnosa i eksploatacije na nacionalnom ili globalnom nivou nije najvažnije. Da li će bogataši ili ultrabogataši u neoliberalnoj nacionalnoj ili globalnoj ekonomiji biti nazvani klasom, slojem, elitom ili drugačije – nije od posebne važnosti, važno je da oni imaju presudnu ulogu u planetarnim privrednim tokovima. O bogatstvu i moći te socijalne grupacije dovoljno govori podatak da tri najbogatija čoveka na svetu raspolažu bogatstvom koje je veće od bruto nacionalnog proizvoda 48 najsiromašnijih zemalja. Imetak 15 najbogatijih pojedinaca veći je od nacionalnog proizvoda zemalja podsaharske Afrike, 84 najimućnija pojedinaca poseduje bogatstvo koje premašuje bruto nacionalni proizvod Kine, s njenih 1,3 milijarde žitelja, pri tome zemlje u ekonomskom usponu. U današnjem svetu polovina stanovništva živi s manje od dva američka dolara dnevno, a 80 odsto raspolaže sa svega 20 odsto svetskog društvenog proizvoda.⁹

Naravno, ove činjenice ne „cementiraju“ zaključak da su klasne podele na nacionalnom i globalnom planu, „gde svetska kapitalistička klasa ima ulogu eksploatatora svetsko-proizvodnog najamnog *radnog tela* – jedine dimenzije nejednakosti“¹⁰ koje generišu klasne napetosti. Te su podele jedna od dimenzija nejednakosti u svetskim odnosima reprodukcije najamnog rada i kapitala. Zato sagledavanje i analiza savremene socijalne strukture razvijenih i nerazvijenih društava mora početi od punog uvažavanja „klasnog pristupa“, uz izoštavanje teorijske optike i kritičko promišljanje, i klasičnih teorijskih paradigmi i promena koje donosi proces globalizacije.

2. Upotrebljivost marksističkog tumačenja klasa i klasnih sukoba

Posmatrano iz marksističke perspektive, klase su društvene skupine čiji članovi imaju isti odnos prema sredstvima za proizvodnju. Odatle klasni sukobi proističu iz suprotnih interesa, vrednosti, potreba i ciljeva osnovnih društvenih klasa i predstavljaju najznačajniji vid socijalne dinamike svih istorijskih, a posebno industrijskih društava. Svoju racionalnu osnovu ovi konflikti imaju

⁸ Podaci prema: Z. Vidojević, op. cit., str. 86-87.

⁹ D. Šuković, „Globalizacija i siromaštvo“, u: *Globalizacija i tranzicija*, IDN, Fridrich Ebert Stiftung, Beograd, 2001, str. 66.

¹⁰ Ibidem

u težnji suprotstavljenih klasa za ovladavanjem i kontrolom preraspodele društvenog bogatstva i novostvorene vrednosti, ali i vlasti i moći, odnosno celine uslova društvene reprodukcije.

Iako je osnov klasne borbe u ekonomskoj sferi, odnosno u „društvenoj podeli rada i vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju“, ona se nikada tu ne zadržava; ona se sopstvenom logikom neizostavno ispoljava na svim poljima društvenog života u raznovrsnim oblicima, a pre svega na ideološko-političkom polju kao borba za vlast. Zbog toga klasni sukobi unutar jednog društva predstavljaju zapravo objektivizaciju, odnosno dijalektiku samih odnosa proizvodnje celokupnog društvenog života. Kao što iznosi A. Turen: „U svakom društvu, koje deo proizvoda povlači iz potrošnje i akumulira, vlada klasni sukob. Ne može postojati društvo bez klasa, osim kada se proizvodnja i potrošnja podudara neposredno i potpuno. Klasni odnosi su puni sukoba između klasa koje se bore za upravljanje akcijom koje društvo vrši na samom sebi, i zatvoreni zbog dominacije vlasti koja se služi ideologijom i državnim aparatom da bi održala uspostavljeni red i dominaciju“.¹¹

Važno je istaći da su borba za kontrolu materijalnih uslova egzistencije i borba za preraspodelu političke moći i vlasti međusobno vrlo tesno povezane, ali to nisu borbe istog kvaliteta, kako po sadržaju, intenzitetu i etičkoj dimenziji, tako i po ukupnim društvenim posledicama.

Oblici, intenzitet i posledice klasnih sukoba su različiti i manifestuju se od pasivnog otpora u procesu rada, preko štrajkova i javnog i masovnog demonstriranja socijalnog nezadovoljstva, do socijalnih revolucija – kao najvećih, najdubljih i najznačajnijih oblika klasnih sukoba. U siromašnim industrijskim društvima danas, i u društvima tejlorističkog tipa iz perioda liberalnog kapitalizma, klasne borbe se iskazuju kao osnovni vid socijalnog sukoba i društvene dinamike uopšte. Ti sukobi se javljaju na svim poljima društvenog života i rada, poprimaju različite oblike i imaju izrazitu oštrinu i intenzitet. Jer, „što je društvo nerazvijenije i što su klasne podele i sukobi oštrije i jači, eksploatacija je neposredno vidljivija, primitivnija i surovija. Bogatstvo jednih počiva na siromaštvu i bedi drugih“.¹² Između subjekata klasnih sukoba postoji značajna i oštra socijalna distanca koja se formira na osnovama vlasništva, bogatstva i moći, ali koja, za razliku od 19. i ranog 20. veka, ne sadrži revolucionarni naboj.

Posmatrano iz ugla „klasnog pristupa“, u visokorazvijenim društvima danas su dominantna dva tipa klasnih sukoba. Njihov karakter i intenzitet uslovljeni su načinom akumulacije kapitala i kulturnim modelom društva, ali i institucionalizacijom socijalnih sukoba i stepenom dostignute jednakosti i demokratije. *Jedan*, koji vode potčinjene klase protiv vladajućih klasa, i ovaj vid borbe se odvija u proizvodnoj i političkoj sferi; i *drugi*, koji međusobno vode vladajuće klase za preraspodelu društvenog bogatstva, vlasti i moći.

¹¹ A. Turen, *Postindustrijsko društvo*, Beograd, 1998, str. 199.

¹² I. Kuvačić, *Obuzdana utopija*, Zagreb, 1986, str. 31.

U uslovima teške društveno-ekonomske krize dominantan vid klasnog sukoba nije između buržoazije i najamnih radnika (mada je i on prisutan), već onaj koje vode potčinjene, eksploatisane klase unutar sebe. Ovaj vid klasne borbe ne odvija se po zakonima revolucionarne dijalektike, niti u sebi sadrži elemente klasne svesti u smislu prevazilaženja datih društvenih odnosa. Ti sukobi se odvijaju „po diktatu nužnosti, odnosno diktatu socijalne bede, a u ime deklasiranih, sirotinje i gladi“ (Z. Vidojević). To je zapravo sukob za opstanak i egzistencijalno preživljavanje u kom se suprotstavljaju socijalno najugroženiji delovi društva. Stoga su to involutivni i duboko regresivni socijalni sukobi koji u spoju sa populizmom, nacionalizmom, verskim fanatizmom i šovinizmom ili krajnjim rasizmom, mogu rezultirati ili totalitarizmom ili nacional-šovinističkim i verskim pogromima i masovnim žrtvama, o čemu ubedljivo svedoči novija istorija zapadnobalkanskih naroda.

Moderna kapitalistička društva karakteriše složenost socijalne strukture, relativno smanjenje imovinskih razlika i veća društvena pokretljivost pripadnika nižih klasa i slojeva. Klasni sukob, u smislu oštre polarizacije najamnog rada i kapitala i revolucionarnog naboja, slabi, izmešta se iz sfere rada, poprima drugačije dimenzije i širi opseg od tradicionalnog sukoba za veće ekonomske, političke i ideološke revandikacije. Ekonomska nemaština i beda prisutna u vremenu tzv. mančesterskog kapitalizma prestaje da bude uzrok klasnog sukoba, jer su „socijalna država“ i relativno blagostanje zaposlenih dobrim delom rezultat upravo klasne borbe.

Ovo ne dozvoljava zaključak (u teoriji veoma prisutan) da u razvijenim kapitalističkim društvima klasni sukob iščezava; on je i dalje duboko prisutan, s tim što zadobija složenije oblike, sadržinu, dinamiku, opseg, i što je institucionalizovan (kroz sindikalno i kolektivno pregovaranje).¹³ Naime, eksploatacija i klasna borba predstavljaju strukturni i suštinski element bića kapitalizma koji će se reprodukovati i opstajati sve dok postoje klasni oblici podele društva. Zbog toga klasna borba, iako gubi tradicionalne ekonomsko-političke i ideološke komponente, zadobija nove forme i vezana je za pitanja drugačijeg reda

¹³ Iz činjenice da institucionalizacijom sukoba nijedna strana ne dobija sve ono čemu teži, valja očekivati i izvesna nezadovoljstva, pa i ozbiljnije zamerke toj institucionalizaciji, posebno kolektivnom pregovaranju. Najprisutniji su danas „američki“ i „skandinavski“ model kolektivnog pregovaranja. U prvom se uočava zadržavanje izvesne premoći poslodavaca, a u drugom modelu nešto veći značaj imaju zaposleni u kolektivnom pregovaranju. Efekti „američkog“ modela pregovaranja su relativno predvidljiva i stabilna primanja zaposlenih. Time se izbegavaju ozbiljniji i masovniji sukobi tokom određenog perioda, uprkos neotklonjenoj suštinskoj suprotstavljenosti interesa ovih aktera rada. U „skandinavskom“ modelu kolektivnog pregovaranja, akteri pregovaranja su nacionalni sindikati i nacionalna udruženja poslodavaca i oni centralizovano i istovremeno ulaze u pregovaranje. Time su sprečavani lančani pritisci na povećavanje nadnica u firmama gde nadnice nisu još bile porasle. No, novije tendencije govore o promenama oba modela, pa i tendencijama približavanja tih modela. S. Bolčić, „Društveni sukobi u sferi rada savremenih društava“, *Sociologija*, no. 3, Filozofski fakultet, Beograd, 2000.

od onih neposredno egzistencijalnih, mada su i ona prisutna. U prvom redu, kao pitanja neposredne klasne borbe javljaju se: dostojanstvo i potisnutost ogromne većine u pogledu participacije i mogućeg uticaja na nove vrednosti, kulturne i ekološke sadržaje, strategije socijalnog razvoja i uslove društvene reprodukcije uopšte.

Problem čoveka i klasa u visokorazvijenim društvima nije više u siromaštvu, postojanju ili odsustvu revolucionarne, utopijske ili neke druge ideologije, već kako navodi A. Turen: u „nepredvidivosti budućnosti i manipulacijama od strane vladajuće klase, odnosno onih koji upravljaju spoznajom i čuvaju informacije... Klasni odnosi nisu nestali, naprotiv, njihovo polje delovanja neprestano se širi, ali je nestala granica koja je delila donji i gornji svet; ne poznajem nijedno društvo bez klasnih sukoba. Danas, čovek u socijalnim i kulturnim orijentacijama svog društva ne vidi drugog značenja sem onog koji mu plasira klasa upravljača i koji se svodi na podršku dominacije nad njim ... ono što traže najamnici jeste sigurnost, drugim rečima – budućnost koja bi se mogla predvideti“.¹⁴ Bliska su gledišta i H. Markuzea, koji smatra da „moderna društva samo prividno redukuju klasne sukobe putem konformizma koji ljude lišava samostalnosti i kritičnosti u rasuđivanju o društvenim promenama i vrednovanju tih promena“.¹⁵

Veliki broj autora danas u potpunosti odbacuje naučni značaj i aktuelnost Marksove teorije eksploatacije i na njoj zasnovane klasne borbe u modernim kapitalističkim društvima. U teoriji je sve više prisutan drugačiji model klasne podele, pri čemu se zanemaruje vlasništvo kao kriterijum klasne pripadnosti, a podela društvenog rada na manuelni i intelektualni uzima se kao opredeljujući i gotovo jedini kriterijum. Tako dve suprotstavljene klase modernih društava više nisu proletarijat i kapitalistička klasa, već nemanuelni radnici kao vladajuća, i manuelni radnici kao radnička klasa. U tom smislu, Aron smatra da je jedina savremena klasa radnička klasa, jer je homogena po stilu življenja, načinu sticanja sredstava za život i klasnoj svesti. Nasuprot njoj, buržoazija je heterogena s obzirom na to da njoj „pripadaju i vlasnik fabrike i menadžer koji upravlja fabrikom, i autor neke drame, iako se mnogo razlikuju u pogleda stila življenja i svesti o klasnoj pripadnosti. Drugačije govoreći, gornja klasa je sastavljena od elemenata različitog istorijskog i socijalnog porekla“. Proletarijat, kaže Aron, „kome se Marks priklonio u svojim filozofskim temama, realno i ne postoji, tj. svodi se na mit, ideološki, čak i religijski. Glavno i sumarno određenje današnjeg ‘realnog’ proleterijata sadržalo bi se u činjenici da on ostvaruje povoljan društveni položaj, prvenstveno u materijalnom smislu. Ekonomski progres učinio ga je najslobodnijim i najbolje plaćenom robom u istoriji,

¹⁴ A. Turen, *Postindustrijsko društvo*, Plato, Beograd, 1998, str. 47-62.

¹⁵ H. Marcuse, *Čovek jedne dimenzije*, Rad, Beograd, 1987, str. 64.

te stoga je iluzorna i izlišna svaka njegova borba, a posebno revolucionarni angažman¹⁶.

Ignorišući klasne suprotnosti na osnovama vlasništva, eksploatacije i privajanja, teorijske analize se kreću, znalački, ka premeštanju klasnog sukoba na polje interpersonalnih ili, u najboljem slučaju, intergrupnih mikrosukoba, čime se nastoji prikriti postojanje eksploatacije i društvene marginalizacije nevlasnika kapitala. U svojoj teoriji klasne strukture industrijskih društava, Darendorf (R. Dahrendorf) je privatnu svojinu kao glavni faktor koji vodi do klasne pocepanosti, zamenio fenomenom *društvene moći*. Za njega je svaki „savez moći“ polje klasne pocepanosti, računajući i one koji postoje u neproizvodnim područjima društvenog života.¹⁷ S druge strane, pokušava se dokazati da su klasne borbe iščezle u modernim društvima. Kao dokaz uzima se činjenica smanjivanja socijalnih razlika između klasa, veća društvena pokretljivost donjih klasa i slojeva, ili tvrdnja da materijalna dobra na skali vrednosti više nisu visoko kotirana, već su ustupila mesto nematerijalnim resursima: znanje, kultura, stvaralački rad i slično.¹⁸

U nekim analitičkim modelima modernog društva, koje se uglavnom zasnivaju na sociološkoj teoriji Vornera (L. Warner)¹⁹ i ranijim radovima Arona, u celosti se odbacuje pojam klasa, klasne borbe, čak i eksploatacije. Tako P. Saunders, iako ne spori da postoji mala skupina ljudi u britanskom društvu koja poseduje veliko bogatstvo i daleko više moći od ostalih pripadnika društva, odbacuje postojanje klasa. On beleži da „najviše nekoliko hiljada pojedinaca danas odgovara za veliku većinu ključnih finansijskih, proizvodnih i administrativnih odluka koje oblikuju budući razvoj britanske industrije i bankarstva“. Ipak, Saunders odbacuje stanovište da ti ljudi predstavljaju kapitalističku vladajuću klasu. On ih vidi samo kao „uticajnu ekonomsku elitu čiju strukturu čine: a) porodice koje i dalje poseduju većinu deonica u etabliranim kompanijama; b) preduzetnike koji su stvorili i poseduju velika preduzeća i kompanije, i c) velike zemljoposjednike“.²⁰ Interesantno je i stanovište britanskog analitičara Skota (J. Scott) koji, iako ne poriče postojanje klasa, smatra da predstavnici vladajuće kapitalističke klase svoje bogatstvo i uspeh duguju ne eksploataciji, već u prvom redu „nasledstvu ili ženidbi osobom koji je nasledila bogatstvo od svojih roditelja; to je glavni način na koje je većina muškaraca osigurala novac za investiranje u poslove koji su im kasnije doneli ogromno bogatstvo i status“²¹, zaključuje Skot.

¹⁶ R. Aron, *L Opium des intellectuels*, Calmann-Levy, Paris, 1968.

¹⁷ R. Dahrendorf, *Homo sociologikus*, Gradina, Niš, 1989.

¹⁸ S. H. Barnes, *Max Kasse et al. Political Action*, Beberly Hills, 1998

¹⁹ V. L. Warner, P. S. Lound, *The Social Life in a Modern Community*, Cambridge, 1941.

²⁰ P. Saunders, *Social Clas and Stratification*, Routledge, London, 1990, str. 18-22.

²¹ J. Scott, *Who Rules Britain?*, Polity Press, Cambridge, 1991, str. 85-86.

Ovim se kritika kapitalističkog načina proizvodnje, prisvajanja i klasnih sukoba zamenjuje različitim socio-psihološkim teorijama i teorijama elita, kojima se teško može dati odgovor na pitanje: zašto u najrazvijenijim društvima danas nekoliko procenata stanovništva raspolaže od dve trećine do tri četvrtine društvenog bogatstva, ili zbog čega se širi polje socijalnih nejednakosti (u SAD tokom 1997. godine polovina deonica bila je vlasništvo 1 odsto najbogatijih, a gotovo 90 odsto posedovalo je samo deseti deo, prema N. Čomskom) i siromaštva?²² Takođe, ne može se odgovoriti na pitanje uzroka zaoštavanja klasnih sukoba oko visine nadnica u mnogim od tih društava, kao i širenja polja najamnog rada²³, ili činjenice da najamni radnici predstavljaju izrazitu većinu zaposlenih. Pri tome, veći deo sveta u kome vlada kapital najrazvijenijih zemalja zaostaje u razvoju za tim zemljama. To potvrđuje činjenica da se posredstvom nejednake razmene obezbeđuje permanentan rast razvijenih zemalja dok u siromašnim društvima Trećeg ili, sve više, *n-tog sveta*, vlada beda i puko preživljavanje, što proizvodi svojevrsnu klasnu borbu „rada“ i „kapitala“ u planetarnim razmerama.²⁴

U visokorazvijenim zemljama eksploatacija najamnog rada može se najbolje videti ukoliko se identifikuje udeo nadnica u novostvorenom višku vrednosti, što potvrđuje osnovno Marksovo stanovište da sa razvojem kapitalizma raste i eksploatacija. Neuporedivo bolji životni standard i uslovi rada u odnosu na liberalni kapitalizam 19. veka ne isključuju postojanje eksploataisanosti (jer je to u elementarnom raskoraku sa bićem kapitalizma kao takvim), niti mogućnosti klasnog nezadovoljstva ili borbe. Prema „Liberasionu“ (18.5.2002), pedesetih godina 20. veka odnos u primanjima između radnika i gazda u zemljama Zapada iznosio je 1:40, a četrdeset godina kasnije taj odnos je povećan na 1:1000. U određenim slučajevima, posebno kada su u pitanju „donje“ društvene skupine (niže klase i slojevi, marginalni i „isključeni“ delovi društva, subproletarijat koji se formira na imigrantskoj, socijalnoj, nacionalnoj, rasnoj i verskoj osnovi – kao radna snaga, pravno i sindikalno nezaštićena), eksploatacija se ostvaruje kroz najnehumanije iscrpljivanje žive radne snage.

Suprotnosti i sukobi koji su ranije razdirali zapadna društva na klasnoj osnovi, ublaženi su najvećim delom tako što su preneti na relaciju između razvijenog i tzv. Trećeg sveta – pljačkom i nehumanom eksploatacijom kolonija, a

²² SAD drži rekord među industrijskim zemljama po pitanju smrtnosti dece ispod pet godina...; takođe drži rekord i u broju gladnih, u dečjem siromaštvu i drugim bazičnim društvenim indikatorima. N. Čomski, *Profit iznad ljudi, Neoliberalizam i globalni poređak*, Svetovi, Novi Sad, 1999, str. 134.

²³ Najamni radnici u visokorazvijenim zemljama su daleko najbrojnija kategorija u socijalnoj strukturi. U Americi oni sačinjavaju približno 90%, a u Francuskoj oko 80% radno aktivnog stanovništva. M. Haralambus, M. Holborn, *Sociologija: Teme i perspektive*, poglavlje VIII, Zagreb, 2001.

²⁴ Mekbin (A. McBean) navodi da prosečno nerazvijena zemlja može da dostigne sadašnji nivo prosečne razvijenosti zapadnih zemalja tek 2176. godine. Prema: *Trade and Transzition*, Frank Cass, London, 2000.

danas posredstvom mondijalizma ili neoimperijalizma. Umesto ranijih oštih klasnih podela unutar kapitalističkih zemalja, u epohi globalizacije na delu je podela na „kapitalističke“ i „proleterske“ nacije, društva obilja i bogatstva i društva siromaštva, odnosno gladi i bede (oni koji imaju i oni koji nemaju). O tome govori podatak da se u 2000. godini milijardu i trista miliona ljudi borilo da preživi raspolažući jednim dolarom dnevno,²⁵ ili podatak koji iznosi Z. Bžežinski: da sa dva dolara dnevno preživljava najveći deo stanovništva Azije.²⁶

Iako eksploatacija radne snage u najrazvijenijim zemljama gubi značaj u smislu sticanja viška vrednosti, njen udeo u svetskim razmerama stalno raste. Produblјivanje razlika između bogatih i siromašnih naroda i država je nužan uslov i rezultat svetske reprodukcije kapitala. Jeftine sirovine i još jeftinija radna snaga, uz dužničko i tehnološko ropstvo, jesu bitna, mada ne i jedina pretpostavka svetske reprodukcije kapitala. Jednodimenzionalna i „satelitska“ industrijalizacija Trećeg sveta, koja odgovara potrebama visokorazvijenog i pre svega ljudskim pravima nadahnutog Zapada, razara tradicionalnu društvenu strukturu i formira, s jedne strane, agrarni proletarijat ogromnih razmera, a s druge, ogroman broj gradskog pauperizovanog proleterijata čiji se život bitno ne razlikuje od onog iz vremena tzv. mančesterskog kapitalizma 19. veka. Time se umanjuje značaj eksploatacije unutar „liberalno-potrošačkog, postmodernog, demokratskog“ i sličnim izrazima imenovanog društva, i prenosi na većinski deo sveta – nerazvijene zemlje i zemlje u tranziciji. Ovim kapitalizam – kroz ideologiju neokonzervativizma i globalizacije – zadobija planetarne dimenzije gde se predmetom eksploatacije pojavljuju narodi Trećeg sveta, u koje spada većina društava u tranziciji.

Različita ideološka opravdanja o iščezavanju klasnog položaja, eksploataciji i sukobu u najrazvijenijim kapitalističkim društvima, svoje utemeljenje nalaze u većem učešću nivoa radničke potrošnje u ukupnom dohotku. Međutim, samo povećanje udela radnika u potrošnji ne dovodi po sebi do automatskog prevazilaženja klasnog položaja, marginalizacije u epohi ljudskih prava i demokratije, niti do iščezavanja klasnog antagonizma.

Fukujamina maksima o „kraju svih ideologija“²⁷ nastala je na istoj ideološkoj i teorijskoj ravni kao i teza S. Malea o „potpunom integrisanju“²⁸ radničke klase u kapitalistički sistem, nestajanju klasne borbe i premeštanju klasnih sukoba iz neposredne proizvodnje i raspodele u oblast potrošnje. Međutim, periodične krize, razmah neoliberalizma i slobodnog tržišta, slom države blagostanja, povećanje nezaposlenosti i socijalnih razlika, uveliko dovode u pitanje

²⁵ *Human Development Report*, 2000.

²⁶ Z. Bžežinski, *Američki izazov – Globalna dominacija ili globalno vođstvo*, Politička kultura, Zagreb, CID, Podgorica, 2004.

²⁷ F. Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997.

²⁸ Male tvrdi da je „radnička klasa izašla iz geta, a da radnik prestaje da se oseća radnikom čim izađe iz fabrike, on je postao suvlasnik i akcionar“. S. Male, *Nova radnička klasa*, Beograd, 1970, str. 5.

ovakve teorijske stavove. Događaji u Sijetlu (SAD) i Đenovi (Italija) početkom 2002. godine, nisu ništa do ponovljeni sukobi rada i kapitala, koji se nisu mogli na tradicionalan način razrešiti dogovorom sindikata i poslodavaca. Antiglobalistički pokreti, u suštini, osim kulturoloških, imaju dubokoklasni karakter, odnosno predstavljaju obnovljeni i neznatno modifikovani vid klasne borbe. To je donekle i uslovalo nestanak „istorijskog optimizma“ teoretičara tehnološkog i informatičkog napretka, i kako ističe Habermas – „ponovne pojave klasičnog oblika klasne borbe koji je dugo bio skrivan iza plašta nekenzijanizma“.²⁹

Kako ističu istraživači, na osnovama informatičkih tehnologija, procesa integracije i globalizacije, dinamičnog socio-ekonomskog razvoja i opšteg rasta blagostanja, javljaju se i novi oblici socijalnog raslojavanja i „novo“ siromaštvo.³⁰ To ukazuje da je Marksova teorija eksploatacije i klasne borbe primenljiva ne samo za liberalni kapitalizam 19. veka, već svoje pokriće ima u socijalnom položaju i egzistenciji većeg dela stanovništva savremenog sveta. Međutim, u informatičkim društvima, klasna borba nije usmerena na rušenje postojećeg sistema i uspostavljenih odnosa eksploatacije, jer su ti odnosi pravno i posredstvom sindikata regulisani i institucionalizovani, dok je životni standard najamnih radnika u stalnom usponu.³¹ Stoga, pogrešno je stanovište koje klasne sukobe i borbu automatski dovodi u vezu sa revolucionarnom praksom.

U savremenim kapitalističkim društvima od klasnih sukoba ne mogu se očekivati radikalne i revolucionarne izmene odnosa proizvodnje i društvenog sistema. Savremenost pokazuje da je moguće postojanje najamnih odnosa i eksploatacije na jednoj i razvijena građanska demokratija na drugoj strani. To je moguće u istoj onoj meri kao što je moguće i postojanje neeksploatacije (realsocijalizam) koja donosi relativno bedan život i radnika i ostalog dela društva. Naime, mora se uspostaviti konkretna istorijska ravan između fenomena eksploatacije i klasne borbe.

3. Klasni sukobi u zemljama u tranziciji

Kada je reč o društvenim sukobima nakon sloma realsocijalizma, kao njihovo temeljno obeležje javlja se promena njihovog pravca. To je sasvim logično s obzirom na formiranje i legitimaciju klasnog poretka, odnosno stvaranja

²⁹ J. Habermas, *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd, 2002.

³⁰ Komisija za socijalna pitanja OECD za 2000-2005. predviđa da će doći do znatnih restrikcija državnih beneficija kada se ima u vidu povećanje broja nezaposlenih, siromašnih, penzionera i drugih socijalnih kategorija; prema: Comision of the OECD Communities, Luxemburg, 1999. Osim toga, procenjuje se da je u zemljama EU nezaposleno oko 8% ukupne radne snage sa tendencijama daljeg rasta, dok približno 52 miliona ljudi živi ispod granice siromaštva. Prema: Department for Economic and Social information and Policy Analysis: *World and Social Survey*, UN, New York, 2005 (online).

³¹ A. Gidens, *Sociologija*, CID, Podgorica, 1997.

kapitalističkog društvenog uređenja, tj. eksploatacije, tržišta, profita, najamnog rada i ostalih ekonomskih kategorija društvenog sistema. U pojedinim od nekadašnjih socijalističkih zemalja (SSSR, SFRJ), trend sukoba u periodu državnog socijalizma imao je smer od klasnih prema ratnim (koji su bili posredovani nacionalnim i verskim sukobima), da bi u fazi izgradnje tržišne privrede i liberalne demokratije na doktrini, strategiji i ideologiji neoliberalizma, sasvim logično smer društvenih sukoba imao smer od ratnih ka klasnim.

Krupne promene globalnog pravca i težišta društvenih sukoba u zemljama u tranziciji mogu se u najopštije izraziti na sledeći način: „od političke egzaltacije 'revolucijama' iz 1989-1990. godine, do masovne rezignacije i socijalne provalije; od te rezignacije i provalije do moguće socijalno-političke eksplozije, usled izneverenih očekivanja i razočaranja novim stanjem, prvobitnom akumulacijom kapitala i tržišnom privredom“.³²

U novim državama-nacijama nastalim raspadom socijalističkih federacija (SSSR, Čehoslovačka, SFRJ) došlo je brzo do osveščivanja masa u pogledu vrednosti posebnih nacionalnih država i nacionalizma. Tako su se kao osnovna pitanja ubrzo nametnula ne ona vezana za samostalnu, suverenu, etnički i verski što čistiju nacionalnu državu, već ona vezana za sferu tržišnih zakona, eksploatacije, egzistencijalnog opstanka, zaposlenja i socijalne perspektive dominantnog dela društva.

Za razliku od višenacionalnih i multikonfesionalnih država u kojima je nacionalizam proizveo involutivne društvene, političke i privredne tokove, u ostalim istočnoevropskim i balkanskim zemljama krah državnog socijalizma označio je ne samo epohu političkih sloboda i demokratije, već i epohu novih neizvesnosti i novih dubokih kriza vezanih za kapitalizam evropske periferije. Tako su se ove zemlje suočile na različite načine i na različitim nivoima sa teškim socijalnim i ekonomskim problemima, pre svega enormnom nezaposlenošću (od 10 odsto do 30 odsto u svim zemljama u tranziciji), razaranjem domaće privrede, povećanjem siromaštva, drastičnim socijalnim nejednakostima, pauperizacijom, lumpenizacijom i besperspektivnošću društvene većine. Kriza koja je nastala otpočinjanjem tranzicije spojila se sa nasleđenom društvenom krizom i posledicama kraha prethodnog sistema.

Početak transformacije zemalja državnog socijalizma došlo je do stvaranja klasno raslojenog društva na osnovama vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i bogatstva, dok je klasna diferencijacija na temeljima moći, odnosno vlasti, nastavila kontinuitet iz prethodnog sistema, ali sada u znatno produbljenijem vidu. Naime, proces tranzicije, u suštini, nije ništa drugo do izgradnja kapitalističkih društvenih odnosa na neoliberalnim principima, odnosno stvaranje klasno podeljenog društva utemeljenog na najamnog rada i eksploataciji. Samim tim, stvaraju se pretpostavke za revitalizaciju temeljnih Marksovih kategorija (borbe najamnog rada i kapitala, viška vrednosti, relativnog i apsolutnog osiromašenja i

³² Z. Vidojević, *Društveni sukobi od klasnih do ratnih*, Institut za novinarstvo, 1993, str. 119.

dr.), utoliko više što se vraćanje na kapitalističku reprodukciju društvenog života ostvaruje unutar neke vrste kombinacije kapitalizma prvobitne akumulacije i savremenog latinoameričkog tipa kapitalizma.³³ Taj povratak, između ostalog, pokazatelj je da postsocijalistička društva nisu prošla kroz nužne faze „prirodnog“ razvoja, nego su ih „dekretom“ i voluntarizmom izostavljala po drugi put u 20. veku.

Socijalna struktura – u smislu celine stabilnih i trajnih, vertikalnih i horizontalnih odnosa među oblastima i oblicima društvenog života, kao i među društvenim grupama koje se razlikuju po svom društvenom položaju, funkcijama i načinu konstituisanja – u zemljama u tranziciji još uvek nije jasno iskristalisana, mada se mogu uočiti njene osnovne konture koje idu linijom vlasništva moći i moći vlasništva, s jedne, i najamnog rada, eksploatisanosti i nemoći, s druge strane. Tako se stvara dihotomna podela na ogroman broj siromašnih i politički malo moćnih „izvršilaca“ u procesu rada, proletera i nezaposlenih, dok se na drugom polu stvara koalicija posednika političke moći i novih bogataša kao vladajuće klase. Kolike su socijalne nejednakosti i koliki je jaz između bogatih i sve šire skupine siromašnih kao nužne pretpostavke najrazličitijih socijalnih sukoba, pre svega onih klasnih, najbolje pokazuje Džinijev koeficijent nejednakosti. On je u zemljama u tranziciji tokom devedesetih godina 20. veka iznosio preko 0,30. Istraživači smatraju da Džinijev koeficijent ne bi smeo biti veći od 0,30 za zemlje u razvoju. Kada je reč o zemljama u tranziciji, koeficijent je u Jugoslaviji tokom 1993. iznosio 0,45, u Bugarskoj 0,30, dok je u 1995. godini imao vrednost 0,36. U Rusiji, gde je nejednakost imala oštar rast u periodu 1993-1995. godine, koeficijent je imao vrednost 0,45, dok je 2000. godine iznosio 0,40, što je bio slučaj i sa Estonijom. U Rumuniji je koeficijent tokom 1997. godine iznosio 0,31, u Poljskoj je tokom prethodne decenije varirao od 0,34 do 0,32.³⁴

Podaci jasno ukazuju da su zemlje u tranziciji u pogledu raspodele društvenog bogatstva izuzetno nepravedne, pri čemu ogromna nejednakost uslova života ima blokirajuće efekte na razvoj proizvodnih snaga i modernizacijske procese uopšte. Osim toga, visok Džinijev koeficijent upućuje na zaključak da je najveći broj zemalja u tranziciji prošao kroz model „razvojno-nesposobnog i pljačkaškog kapitalizma“, te da su to po svojoj prirodi visokokonfliktna i veoma nestabilna društva.

Za sagledavanje klasnih sukoba u zemljama u tranziciji (mada usled nepostojanja modernih radničkih instituta poput sindikata, s obzirom da su oni u manjoj ili većoj meri pod uticajem političko-partijskih i novobogataških oligarhija, te klasni sukobi bivaju nedovoljno jasni), neophodno je ukazati na osnovna svojstva društvene strukture i kriterijume na kojima se ona formira. Naime, osnova i kriterijum klasno-slojne diferencijacije u istočnoevropskim zemljama

³³ Opširnije videti u: Z. Vidojević, *Tranzicija, restauracija i neototalitarizam*, IDN, Beograd, 1997.

³⁴ Izvor: *World Fact-CIA*; <http://www.worldfact.cia.com/>, 18.4.2005.

nakon 1989. godine postaje krupna privatna svojina (koja nastaje ubrzanom reprivatizacijom), koja preuzima primat političkoj moći iz prethodnog sistema. Istovremeno, krupna privatna svojina teži da pribavi i neposrednu političku moć. Dok je u fazi raspadanja ranijeg sistema politička moć bila način za sticanje svojine, danas je krupna privatna svojina jedan od glavnih puteva za sticanje političke moći. Posedovanje privatne svojine postaje odlučujuće važna činjenica za oblikovanje klasne i slojne strukture društva. Na taj način stvorene su društvene pretpostavke za nastanak „klasičnih“ formi klasnih antagonizama i sukoba između radničke i kapitalističke klase u nastajanju.

Novonastala kapitalistička klasa u zemljama u tranziciji po poreklu je heterogena. Nju sačinjavaju raniji sitni sopstvenici, „uspešni“ rukovodioci ranije društvenih ili državnih, sada privatizovanih preduzeća, znatan deo visokih državnih i partijskih funkcionera iz perioda realsocijalizma, ali i mafijaške grupacije koje su često u čvrstim poslovnim odnosima sa ovim prethodnim. Ti heterogeni segmenti socijalne strukture, bez obzira na svoju unutrašnju različitost imaju jednu zajedničku odliku, a to je ideologija – i to ideologija što većeg i što bržeg bogaćenja. Oni sklapaju savezništvo iz interesa ali i nužde, formirajući tako novu vladajuću klasu. Njihova koalicija se stvara na određen rok zato što ideološki preobraćena politička birokratija (jer u velikom procentu ima personalni kontinuitet i u novom sistemu), gubeći ideološko-manipulativnu i kontrolnu moć koju je imala u prethodnom sistemu nad celinom društvene reprodukcije, posebno nad raspodelom društvenog proizvoda i agencijama sile (vojske i policije), postepeno gubi moć da sama vlada, dok novonastala kapitalistička klasa nije dovoljno jaka da istisne politokratiju kao klasu u osipanju. U neposrednoj budućnosti najverovatnije će se *zadržati ovaj dualizam klasne vladavine* (Z. Vidojević), sa postepenim unutrašnjim pomeranjem ka kapitalističkoj klasi kao osnovnom subjektu u toj podeli vlasti. Istovremeno, to znači pomeranje i u pogledu preovlađujućeg tipa klasnih sukoba.

Kada je reč o političkoj birokratiji kao delu vladajuće klase u zemljama u tranziciji, ona stvara savez i sa novonastalom kapitalističkom klasom i sa lumpenburžoazijom³⁵ – novim bogatašima koji su imovinu stekli naglo, na kriminalizovani način: švercom, finansijskim mahinacijama, pljačkom državne/društvene imovine, trgovinom strateškom robom, oružjem, narkoticima, i slično. Taj deo političke birokratije i finansijske mafije nastoje da svoje savezništvo zasnovano na „podeli plena“, brani surovim sredstvima lične vlasti i nasilja, a ukoliko bude potrebno – i otvorenim terorom.

³⁵ Poreklo, mada ne i status lumpenburžoazije u zemljama u tranziciji, vrlo je slično Marksovom određenju lumpenproleterijata za koji on kaže da ga sačinjavaju: „Ološ sastavljen od deprivilegovanih elemenata iz svih klasa..., uličarke, luralice, otpušteni vojnici, bivši zatvorenici, prevaranti, šarlatani, varalice, društvena ološ, ona pasivno truleća masa koju su odbacili najniži slojevi starog društva.“ K. Marks, F. Engels, *Dela, Tom X, Prosveta, Beograd, 1975, str. 24.*

Sa stanovišta klasnih sukoba u zemljama u tranziciji, značajno je i paradoksalno što se:

- istorijsko kašnjenje nadoknađuje na osnovama neoklasične, tj. neoliberalne strategije i ideologije, što znači razgradnju redistributivne države, primenu surovih zakona tržišta, eksploatacije i oštre klasne podvojenosti, koja sa svoje strane zakonomerno proizvodi gomilanje nezadovoljstva i tenzija na nivou donjih klasa i slojeva;
- prevladava odsustvo socijalnog bunta i socijalna tišina, i pored postojanja objektivne podloge za nastanak „klasičnih“ oblika klasnih sukoba između radničke i novonastale kapitalističke klase, između bogatih i siromašnih, moćnih i u svakom pogledu nemoćnih. Sporadični protesti radničke klase za veće nadnice ili kakvu-takvu sigurnost zaposlenja, ostaju bez većeg efekta i uticaja u svim društvima u tranziciji.

Moguće objašnjenje tog fenomena je da siromaštvo i socijalna beda ne dovode sami po sebi do masovnih socijalnih protesta i pokreta koji mogu promeniti postojeće društvene odnose. Da bi do toga došlo, činjenice socijalne bede moraju biti u prvom redu ideološki osveščene, a socijalno nezadovoljstvo mora biti politički artikulisano. Osim toga, tokom protekle decenije transformacije društva, klasno-socijalni sukobi su samo delimično bili vezani za odnose eksploatacije, jer eksploatacija kao osnovno svojstvo kapitalističkog načina proizvodnje podrazumeva stvaranje viška vrednosti. U većini zemalja u tranziciji, s obzirom na drastičan pad proizvodnje, duboku ekonomsku krizu i nezaposlenost, višak vrednosti gotovo da nije postojao. Usled toga, eksploatacija najamnog rada javljala se kao marginalna pojava, a onde gde je postojala (npr. u privatnom sektoru), imala je nehumane oblike poput onih u vremenu mančesterskog kapitalizma 19. veka.

Zbog toga tradicionalna klasna borba između radničke i nastajuće kapitalističke klase u zemljama u tranziciji nije dominantan niti najoštiji vid klasnog sukoba, jer radnička klasa ima kakvo-takvo zaposlenje i makar minimalnu zaradu. Pri tome, strah od gubitka radnog mesta i pojave ogromne i stalno narastajuće „armije“ rezervnog industrijskog, službeničkog, intelektualnog i agrarnog proleterijata, otupljuje klasne suprotnosti i antagonizme. Raniji socijalni amortizeri klasnih sukoba u vidu plaćenog nerada (prinudni odmori, sigurnost zaposlenja, inflatorni novac i slično) i mehaničkog egalitarizma na nivou dominantnog dela društva, zamenjeni su ideološkim amortizerima, pre svega nacionalizmom i šovinizmom. Mada se u okolnostima prelaska društvene krize u socijalno propadanje i besperspektivnost otvoreni i latentni klasni sukobi ne mogu neutralisati dejstvom ideoloških činilaca, oni se mogu oslabiti nacionalizmom i šovinizmom i (ili) preusmeriti na spoljašnje okruženje. Tada se za određeno vreme „gube ili slabe početni i glavni uzroci sukoba, koji su prvenstveno klase prirode, pre svega suprotnosti interesa političke birokratije i novih bogataša, s jedne, i celine proizvođačkih klasa, nepriviligovanih, socijalno ugroženih i

„lumpenizovanih“ slojeva društva, s druge strane“.³⁶ U tom kontekstu, unutrašnji sukobi u zemljama u tranziciji u velikoj meri su blokirali emancipatorsku energiju klasnih sukoba i štrajkova kao njihovog oblika.

U zemljama u tranziciji na pomolu su specifični klasni sukobi koji imaju drugačije subjekte od „klasičnih“ sukoba na relaciji radnici-kapitalisti. Kao nosioci savremenih, postsocijalističkih klasnih sukoba javljaju se velike heterogene skupine sirotinje (nezaposleni i socijalno ugroženi) na jednoj, i bogataške, privilegovane i mafijaške klase i slojevi na drugoj strani. Grupacija subproleterijata, formirana „racionalnom i pravednom“ privatizacijom proizvodnog bogatstva društva nastalog iz rada više generacija, brojčano predstavlja ne marginalnu, već kvantitativno značajnu socijalnu kategoriju. Ona, mimo svih dosadašnjih teorijskih i ideoloških kriterijuma, predstavlja novu, „najnižu“ klasu i glavnu „negativnu stranu“ društva.

Osnovna karakteristika subproleterijata kao klase određuje ne njen položaj u radu, već položaj bez rada, nemanje bilo kakve stalne zarade, nemaština i beda. To je njeno glavno strukturalno i egzistencijalno određenje. Ovu društvenu grupaciju sačinjavaju uglavnom obrazovani, mladi i stručni ljudi, i verovatno će u skoroj budućnosti doći i do nekog njenog ozbiljnijeg političkog organizovanja. Zbog toga ova skupina nije klasična „rezervna armija“ rada. Time se može očekivati, smatra Z. Vidojević, u smislu klasne borbe, „sukobljavanje subproleterijata sa nastajućom kapitalističkom klasom, političkom birokracijom i privilegovanim srednjim slojevima, ali i sa delovima zaposlenih radnika i službenika. Isto tako može se očekivati u najvećem broju zemalja u tranziciji i pojava klasne borbe unutar 'nižih' klasa i slojeva kao posledica borbe za bilo kakvo radno mesto i zaradu ma koliko ona bila niska. Društvena kriza i nesigurnost poslovanja, privredni slom i osiromašenje najamnih radnika pojačava unutarklasnu borbu za opstanak.“³⁷ U takvim društvenim uslovima sukobi unutar radničke klase mogu po intenzitetu i posledicama biti oštrij i suroviji od sukoba radničke i kapitalističke klase u nastajanju.

Procesi izgradnje kapitalizma u bivšim realsocijalističkim društvima proizveli su ne samo oštru polarizaciju klasa po liniji vlasništva i bogatstva, već i degeneraciju radničke klase. Klasna degeneracija radništva ne ide samo u pravcu da se ono jedva reprodukuje kao klasa po sebi, nego tendira i ka razvoju radništva u klasu protiv sebe same, te zato i u neku vrstu pretklasnog stanja, jer beda više razara nego ujedinjuje radnike. Borba za opstanak na poslu, za parče hleba, ne može da vodi modernoj klasi i modernoj klasnoj borbi, nego mnogo više nekoj vrsti sužanjstva u procesu rada, ili nasilnih eksplozija klasnog nezadovoljstva sa elementima neoludizma. U svakom slučaju, više od

³⁶ Z. Vidojević, „Društveni sukobi kao sudbinsko pitanje“, *Teme*, 1-2, Niš, 1992.

³⁷ Z. Vidojević, *Društveni sukobi od klasnih do ratnih*, Institut za novinarstvo, Beograd, 1993, str. 129.

decenije i po izgradnja kapitalizma u zemljama u tranziciji objektivno vodi tome.

Kao osnovni oblik klasnih sukoba u zemljama u tranziciji, sa stanovišta uslova života, interesa i političke prakse proizvodnih i drugih najamnih radnika, su: štrajk, javne i masovne demonstracije socijalnog nezadovoljstva, borba za očuvanje radnih prava, organizovanje strukovnih sindikata i slično. Međutim, to su najčešće nepovezani i malo efikasni i zajedničkim ciljem neosmišljeni poduhvati koji govore o nedostatku organizovane klasne akcije radništva. Stoga je i rezultat ovih oblika klasne borbe više nego skroman. I tako, dok se Marksovom teorijom klasa i klasnih sukoba sve manje može objasniti struktura visokorazvijenog informatičkog kapitalizma, dotle ona stiže novu aktuelnost kada je reč o zemljama u tranziciji, koje nastoje da nadoknade svoje istorijsko kašnjenje i u što kraćem roku uspostave liberalni kapitalizam.

Literatura

- Aleksić, M.: „Društveni odnosi i društveni konflikti“, Zbornik: *Socijalni konflikti u zemljama tranzicije*, Institut društvenih nauka i Ruska akademija nauka, Beograd, 1996.
- Aron, R.: *L Opium des intellectuels*, Calmann-Levy, Paris, 1968.
- Babić, B.: *Prelaz u tranziciju*, Prometej, Beograd, 1996.
- Barnes, S. H.: *Max Kasse et al. Political Action*, Beberly Hills, 1998.
- Bolčić, S.: „Društveni sukobi u sferi rada savremenih društava“, *Sociologija*, no. 3, Filozofski fakultet, Beograd, 2000.
- Bžežinski, Z.: *Američki izazov – Globalna dominacija ili globalno vođstvo*, Politička kultura, Zagreb, CID, Podgorica, 2004.
- Čomski, N.: *Profit iznad ljudi, Neoliberalizam i globalni poredak*, Svetovi, Novi Sad, 1999.
- Dahrendorf, R.: *Homo sociologikus*, Gradina, Niš, 1989.
- Department for Economic and Social information and Policy Analysis: *World and Social Survey*. UN, New York, 2005. (online)
- Fukujama, F.: *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica, 1997.
- Geler, M. – Nekrič, A.: *Utopija na vlasti*, CID, Podgorica, 2000.
- Gidens, E.: „Globalizacija – shvaćena ozbiljno“, *Republika*, br. 246, 1-15.10. 2000, *Sociologija*, CID, Podgorica, 1997.
- Goldtorp, J. H.: *Globalisation and Social Class*, Manuheimer *Vortage* 9*, 2001.
- Habermas, J.: *Postnacionalna konstelacija*, Otkrovenje, Beograd, 2002
- Haralambus M. – Holborn M.: *Sociologija: Teme i perspektive*, Zagreb, 2001.
- *Human Development Report*, 2000

- Male, S.: *Nova radnička klasa*, Beograd, 1970.
- Marcuse, H.: *Čovek jedne dimenzije*, Rad, Beograd, 1987.
- Marks, K. – Engels, F.: *Dela, Tom X*, Prosveta, Beograd, 1975.
- McBean, A.: *Trade and Tranzition*, Frank Cass, London, 2000.
- Milašinović, S. – Bajagić, M.: „Globalizacija i fragmentacija – vladajuće dinamike globalnog društva“, *Megatrend revija*, no. 2, 2005.
- Milašinović, S. – Milašinović, R.: *Teorije konflikata*, Fakultet bezbednosti, Univerzitet u Beogradu, 2007.
- Nye, J. S. Jr.: *Understanding International Conflicts: An Introduction to Theory and History* (3. ed.), Longman, New York, 1999.
- Pečujlić, M.: *Savremena sociologija*, NIU „Službeni list SFRJ“, Beograd, 1991.
- Pečujlić, M.: *Globalizacija – dva lika sveta*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2002.
- Pečujlić, M.: *Drama socijalizma*, Jugoart, Zagreb, 1990.
- Popov, Č.: *Novi svetski poredak – prethodnici istorijske epohe*, Smisao, Beograd, 1999.
- Rosenau, J. N.: „Minous Tensions in a Globalizing World“, Conference on International Relations, Middle East Technological University, Ankara, Turkey, 3. jul 2002.
- Saunders, P.: *Social Class and Stratification*, Routledge, London, 1990.
- Scott, J.: *Who Rules Britain?*, Polity Press, Cambridge, 1991.
- Šuković, D.: „Globalizacija i siromaštvo“, u: *Globalizacija i tranzicija*, IDN, Fridrich Ebert Stiftung, Beograd, 2001.
- Turen, A.: *Postindustrijsko društvo*, Beograd, 1998.
- Vidojević, Z.: „Društveni sukobi kao sudbinsko pitanje“, *Teme*, 1-2, Niš, 1992.
- Vidojević, Z.: *Društveni sukobi od klasnih do ratnih*, Institut za novinarstvo, Beograd, 1993.
- Vidojević, Z.: *Kuda vodi globalizacija*, „Filip Višnjić“, Beograd, 2000.
- Warner, V. L. – Lound, P. S.: *The Social Life in a Modern Community*, Cambridge, 1941.
- *World Fact – CIA*, <http://www.worldfact.cia.com/>, 18.4.2006.
- Wright, E. O.: *The Debate on Classes*, Verso, London, 1989.

PROF. DR ĐURO KUTLAČA

Institut „Mihajlo Pupin“, Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije, Beograd

TEHNOLOŠKO PREDVIĐANJE U NAUCI I TEHNOLOŠKOM RAZVOJU

Rezime: Tehnološko predviđanje (TP) u razvijenim zemljama je proces fokusiran na identifikaciju kritičnih generičkih tehnologija koje će, najverovatnije, imati veliki uticaj na ekonomski, ekološki i ukupni društveni razvoj. Za nerazvijene i zemlje u razvoju je oportunita i svrsishodnija uloga tehnološkog predviđanja u identifikaciji tehnoloških niša – tehnoloških oblasti u kojima je moguće ostvariti konkurentnu poziciju na svetskom tržištu. Aktivnosti tehnološkog predviđanja se intenzivno primenjuju u zemljama OECD, kao posledica prepoznavanja sve većeg značaja novih tehnologija za konkurentnost industrije i za ostvarenje ciljeva privrednog i ukupnog društvenog razvoja, ali i zbog potreba uspostavljanja prioriteta u istraživačko-razvojnoj delatnosti usled sve većih budžetskih ograničenja i povećanja kompleksnosti i diversifikovanja tehnološkog razvoja, koje rapidno povećavaju troškove za istraživanje i razvoj. Zato se tehnološko predviđanje definiše i kao sistemski pristup u analizi dugoročnog razvoja nauke, tehnologije, ekonomije i društva u celini, sa ciljem da se identifikuju „dolazeće“ generičke tehnologije koje treba da daju najveću ekonomsku i društvenu korist. Pri tome se pod dugoročnim smatra vremenski horizont od 10 godina, ali ima analiza i sa periodima od pet, pa sve do 30 godina.

Rad je organizovan u dva dela. U prvom se izlažu: (a) tipologija programa tehnološkog predviđanja prema sedam glavnih karakteristika tih programa; (b) struktura procesa TP; (c) model procesa TP; (d) osnovni preduslovi za pokretanje programa TP, i (e) argumentacija o potrebi pokretanja programa TP u Srbiji. U drugom delu rada, u formi priloga, saopšteni su najvažniji elementi i rezultati programa TP u Švedskoj, Austriji, Mađarskoj, Nemačkoj i Velikoj Britaniji.

Ključne reči: tehnološko predviđanje, naučno-tehnološki razvoj, tipologija, model, Srbija, studije slučaja

ĐURO KUTLAČA, PHD, SENIOR RESEARCH ASSOCIATE

“Mihajlo Pupin” Institute, Science and Technology Policy Research Centre, Belgrade

TECHNOLOGICAL FORESIGHT IN SCIENCE AND TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT

Abstract: Technological foresight (TF) in developed countries is a process focused on the identification of critical generic technologies that will most probably have a major influence on economic, ecological and the entire social development. However, in underdeveloped and developing countries TF has a more appropriate and purposeful role in the identification of so called technological niches – that is, technological areas in which it is possible to achieve some kind of competitive position on the world market. TF activities have been actively implemented in OECD countries for various reasons - as a result of recognising an increasing importance of new technologies for industrial competitiveness

and the achievement of economic and entire social development, but also in order to establish priorities in the research and developmental (R&D) activities, which is a pressing need stemming from the increasing budget limitations and stepping up of the technological advance complexity and diversification which, in turn, cause the R&D expenses to soar. That is why TF is often defined as a systemic approach in the long-term scientific, technological, economic and social development analysis, all with a view to identifying "upcoming" generic technologies that are supposed to yield the greatest economic and social benefit. This said, "long term" is to be understood as a ten-year period of time, though there have been analyses that used five up to thirty-year time period as a benchmark.

The paper is divided in two sections. The first elaborates on: a) types of TF programmes according to its main seven characteristics; b) TF process structure; c) TF process model; d) basic prerequisites for the initiation of TF programmes; and e) arguments on the need to launch TF programmes in Serbia. The second part is in the form of an annex and it explores several case studies, stressing on the most significant elements and results of TF programmes in Sweden, Austria, Hungary, Germany and Great Britain.

Key words: Technology Foresight, Science and Technology Development, Typology, Model, Serbia, Case studies

1. Potreba za tehnološkim predviđanjem

Analitičari najvažnijih procesa koji su obeležili svetsku ekonomiju u poslednjoj deceniji 20. veka, naglašavaju da je jedna od posledica ekonomske liberalizacije u Kini, procesa industrijalizacije u Istočnoj Aziji i političkih promena u Centralnoj i Istočnoj Evropi, dramatičan porast broja „igrača“ na svetskom tržištu krajem 20. i na početku 21. veka, što je uticalo na povećanje industrijske i ekonomske kompeticije.¹ Za razvijene zemlje, pritisak na konkurentsku poziciju posebno obeležavaju enormne razlike u ceni rada, od više desetina dolara na sat (za ukupne troškove rada uključujući i poreze i doprinose) u OECD zemljama, do svega par dolara i manje, za sat rada u Istočnoj Evropi, Kini i nizu drugih nerazvijenih i država u razvoju. Razlike u ceni rada podstiču firme da, u ovo doba globalizacije, lako prenesu proizvodnju, investicije itd., iz jedne u drugu zemlju u potrazi za nižim troškovima i većim profitom. Zato domaće kompanije u nerazvijenim i u zemljama u razvoju, u borbi za održanje i (ili) bolju tržišnu poziciju i ekonomski rast, moraju da intenziviraju inovacione aktivnosti (IA), što je posebno važno za industrije i servise zasnovane na znanju. Ovo, dalje, još više ističe značaj nauke i tehnologije, naučnoistraživačkog (NI) i istraživačko-razvojnog (IR) rada, ne samo za razvijene, već i za nerazvijene i zemlje u razvoju. Ali s druge strane, vreme u kojem živimo obeleženo je pojavama koje umanjuju mogućnosti finansiranja NI i IR rada iz javnih fondova. Naime, starenje nacija i rastući zahtevi za boljim kvalitetom života, što su socijalni indikatori koji obele-

¹ B. R. Martin, R. Johnston, „Technology Foresight for Wiring up the National Innovation System: Experiences in Britain, Australia and New Zealand“, *Technological Forecasting and Social Change*, 60, 1999, str. 37-54; OECD, 1999; STI 1998; STI 2000.

žavaju većinu bogatih država, iziskuju sve veće finansiranje zdravstva i drugih socijalnih funkcija, što prisiljava vlade da balansiraju budžete, smanjuju učešće javnih troškova u bruto društvenom proizvodu (BDP) i smanjuju poreze. Sukobi interesa različitih korisnika javnih fondova direktno povećavaju odgovornost i javnost rada, kao i zahteve finansijera da dobiju „vrednost za novac“, odnosno, da se za uložena sredstva dobiju rezultati od neposredne koristi za ekonomiju i društvo u celini. Ovi zahtevi ne mogu zaobići ni nauku i tehnologiju, koje su u velikoj zavisnosti od javnih fondova, a sa sve većim troškovima za NI i IR rad. To, naravno, ima za posledicu da ni bogate zemlje ne mogu više da finansiraju sve oblasti nauke i tehnologije (NT) prema njihovim potrebama i zahtevima. Otuda se javlja potreba za:

- a) kreiranjem mehanizama za definisanje prioriteta i donošenje odluka o izboru između konkurentnih alternativa u nauci i tehnologiji, i
- b) povezivanjem nauke i tehnologije sa ekonomskim i društvenim potrebama.

Kao što se struktura industrijske proizvodnje menja sa sve većim naglašavanjem značaja umrežavanja, strateških alijansi, kanala snabdevanja i nacionalnih inovacionih sistema (NIS), tako evoluira i proizvodnja znanja, sa rastućom transdisciplinarnošću i heterogenošću, sa sve većom primenljivošću rezultata NI i IR rada. Otuda, sve je veća potreba da se uspostavi komunikacija, mreža, partnerstvo i saradnja, ne samo između istraživača, već i između istraživača i korisnika NI i IR rada u industriji, vladi i društvu uopšte.

Navedene tri pojave: (1) globalizacija i rastuća ekonomska kompeticija, (2) rast troškova IA uz smanjenje javnih fondova i sve izraženiji zahtev „vrednost za novac“ od nauke i (3) povezivanje istraživačke zajednice sa svim segmentima ekonomije i društva, nalaze svoju sintezu i rešenje u tehnološkom predviđanju (TP; Technology Foresight – TF).

2. Šta je tehnološko predviđanje u nauci i tehnološkom razvoju?

„*Foresight* je priprema za budućnost – alokacija resursa za konkurentnost, za poboljšane uslove života i za održiv razvoj. To je kreiranje promene kulture, kao načina na koji država pristupa budućnosti. To je zajednički rad, partnerstvo sa drugim organizacijama u istraživanju potencijalnog učešća nauke, tehnologije i industrije u doprinosu za uspeh u poslovanju“.²

Cilj *foresight* programa je da kreira održivu konkurentnu prednost i unapredi kvalitet života, integrišući poslovni sektor, nauku i vladu u procesu identifikacije i reakcije na nadolazeće tržišne i tehnološke oportunitete. „*Foresight*

² OST, 1998: „*Foresight* – The Regulatory Implications of the Convergence in Telecommunications, Broadcasting and Information Technology“.

je proces kojim se dolazi do potpunijeg razumevanja sila koje dugoročno oblikuju (utiču na) budućnost i koje moraju da se uvažavaju prilikom formulisanja politike, planiranja i donošenja odluka.³ Pri tome, ideja *foresighta* je da studije budućnosti *ne* treba da pokušavaju da prognoziraju (*forecast*), već treba da se protegnu na vremenski horizont strategije naučno-tehnološke i drugih politika i da izazovu aktere da preuzmu svoj deo posla u oblikovanju budućnosti. Rezultat *foresight* studija je *proces objašnjavanja* mogućih budućnosti, a *ne* čarobni odgovor kakva će budućnost biti.

Tehnološko predviđanje u razvijenim zemljama je proces fokusiran na identifikaciju *kritičnih generičkih tehnologija* koje će, najverovatnije, imati veliki uticaj na ekonomski, ekološki i ukupni društveni razvoj (generičke tehnologije uključuju: informacione i komunikacione tehnologije, biotehnologije, nano tehnologije, nove materijale). Za nerazvijene i zemlje u razvoju je oportunistička i svrsishodnija uloga TP u identifikaciji tehnoloških niša – tehnoloških oblasti u kojima je moguće ostvariti konkurentnu poziciju na svetskom tržištu.⁴

Aktivnosti tehnološkog predviđanja se intenzivno primenjuju u zemljama OECD, kao posledica prepoznavanja sve većeg značaja novih tehnologija za konkurentnost industrije i za ostvarenje ciljeva privrednog i ukupnog društvenog razvoja, ali i zbog potreba uspostavljanja prioriteta u IR delatnosti usled sve većih budžetskih ograničenja i povećanja kompleksnosti i diversifikovanja tehnološkog razvoja, koje rapidno povećavaju troškove za istraživanje i razvoj. *Zato se TP definiše i kao sistemski pristup u analizi dugoročnog razvoja nauke, tehnologije, ekonomije i društva u celini, sa ciljem da se identifikuju „dolazeće“ generičke tehnologije koje treba da daju najveću ekonomsku i društvenu korist.* Pri tome se pod dugoročnim smatra vremenski horizont od 10 godina, ali ima analiza i sa periodima od 5 do 30 godina.⁵

Eksperimenti tehnološkog predviđanja su balansiranje između „NT ponude“ i „tržišne tražnje“ u identifikaciji tehnologija koje su još uvek u pre-kompetitivnoj fazi, u kojoj je opravdana i često neophodna vladina podrška. Posebno se naglašava ne samo uticaj novih tehnologija na industriju i ekonomiju, već i na društvene koristi, uključujući zaštitu životne sredine i slično.⁶

³ J. F. Coates, „Foresight in Federal Government Policy Making“, *Futures Research Quarterly*, 1985; 1:29-53, u: B. Menlen, „The Impact of Foresight on Environmental Science and Technology Policy in the Netherlands“, *Futures*, vol. 31, no. 1, str. 7-23, 1999.

⁴ G. Aichholzer, „The Austrian Foresight Programme – Overall Organisation and Technology Delphi“, 1999.

⁵ M. Godet, *Creating Futures – Scenario Planning as a Strategic Management Tool*, Economica Ltd., London, 2001; STI, 1998, Paris, OECD.

⁶ IPTS, 2005; OECD, 1999.

3. Tipologija programa tehnološkog predviđanja

Programi TP mogu biti organizovani i izvedeni na različite načine. U tabeli 1 dat je pregled tipova programa TP prema sedam glavnih njihovih karakteristika.

1. *Vrste korisnika.* Razlikuje se sledećih sedam glavnih kategorija organizacija korisnika programa TP:
 - 1.1.vladina tela (ministarstva, agencije) direktno nadležna za koordinaciju i planiranje nacionalne NT i inovacione politike;
 - 1.2.nezavisna javna savetodavna tela zadužena za identifikaciju budućih potreba i mogućnosti NI i IR sektora, kao i za praćenje i identifikaciju potencijalnih problema u realizaciji NT politike;
 - 1.3.institucije zadužene za finansiranje osnovnih istraživanja;
 - 1.4.nacionalne akademija nauka i druge profesionalne organizacije u okviru istraživačke zajednice;
 - 1.5.vladine laboratorije i agencije zadužene za finansiranje i (ili) realizaciju strateških IR projekata;
 - 1.6.industrijske asocijacije koje okupljaju kompanije oko zajedničkih interesa ili dugoročnih generičkih IR programa i projekata;
 - 1.7.naučno zasnovane firme u oblastima visokih tehnologija, sa investicijama u strateška istraživanja i razvoj.
2. *Stepen specifičnosti:*
 - 2.1.Holistički – globalni nivo: TP se širi na čitav spektar oblasti nauke i tehnologije i koristi se za kreiranje obuhvata celokupne nacionalne NT politike, kao podloga za niže nivoe programa TP koja treba da obezbedi polazne osnove i nacionalne prioritete.
 - 2.2.Makronivo – program TP se fokusira na ograničen broj NT oblasti, u cilju određivanja prioriteta, istraživanja mogućnosti interdisciplinarnih IR aktivnosti i identifikacije glavnih inicijativa u jednoj ili manjem broju NT disciplina.
 - 2.3.Mezonivo – program TP se fokusira na jednu naučnu disciplinu ili tehnološki sektor; koristi se za identifikaciju NT oblasti sa najvećim društveno-ekonomskim potencijalima, odnosno kada treba da se selektuju glavne aktivnosti za planirani NT program.
 - 2.4.Mikronivo – program TP se izvodi za potrebe specifične NT i (ili) industrijske i druge organizacije, npr. na nivou kompanije koja želi da definiše svoje razvojne ciljeve, proizvode, procese, servise.
3. *Svrha, cilj i funkcija:*
 - 3.1.Identifikacija pravaca razvoja – program TP se koristi za uspostavljanje konsenzusa o ograničenom broju NT oblasti u kojima treba da se alociraju nacionalni NI i IR resursi.

- 3.2. Definisanje prioriteta – programi TP se koriste posle prethodne aktivnosti, kada u okviru ograničenog broja NT oblasti treba alocirati resurse po pojedinačnim NI i IR programima/projektima.
- 3.3. Anticipacija trendova NT razvoja.
- 3.4. Generisanje konsenzusa – programi TP se koriste za uspostavljanje konsenzusa o identifikovanim IR potrebama i mogućnostima, i to u okviru: (a) IR zajednice i (b) između IR zajednice i finansijera i korisnika IR aktivnosti.
- 3.5. Argumentovana odbrana – programi TP se koriste za promociju odluka kreatora NT politike.
- 3.6. Komunikacija i obrazovanje – programi TP se koriste za promociju: (a) interne komunikacije u okviru IR zajednice; (b) eksterne komunikacije IR zajednice sa industrijom i drugim korisnicima i finansijerima inovacionih aktivnosti; kao i za (c) edukaciju šire zajednice: političara, vlade, zainteresovane javnosti, koja nije direktno involvirana u aktivnosti NIS, ali želi, može i treba da bude informisana i involvirana u kreiranje nacionalne inovacione politike.
4. *Strukturne karakteristike IR aktivnosti* – programi TP orijentisani na:
 - 4.1. bazna istraživanja,
 - 4.2. primenjena istraživanja,
 - 4.3. razvojna istraživanja,
 - odnosno:
 - 4.4. specifičnu, dobro definisanu NT oblast;
 - 4.5. kompleksne, dinamično razvijajuće, hibridne NT oblasti.
5. *Interne karakteristike programa TP*. U ovom slučaju podela se vrši na:
 - 5.1. Programe TP podstaknute iz IR sektora (science-push) ili od korisnika IR aktivnosti (demand-pull).
 - 5.2. Programe TP sa pristupom „odozdo nagore“ (bottom-up) ili „odozgo nadole“ (top-down), u zavisnosti od nivoa involviranosti u aktivnosti programa TP učesnika iz IR zajednice, finansijera i korisnika programa.
 - 5.3. Programi TP koje realizuju direktno zainteresovane strane (npr. istraživači iz NT oblasti za koje se radi program TP) ili neutralni realizatori (npr. program TP izvode eksperti nezavisnih savetodavnih tela/agencija).
6. *Vremenski horizont* – prema vremenu u budućnosti na koje se aktivnosti TP odnose:
 - 6.1. kratkoročni TP programi – za period od 1 do 2 godine;
 - 6.2. srednjoročni TP programi – za period 3-5 godina;
 - 6.3. dugoročni TP programi – obično za period od 10 godina, moguće i 5-30 godina.
7. *Metodološki pristup*. Programi TP se u ovom slučaju dele na:
 - 7.1. neformalne, odnosno formalne programe TP;
 - 7.2. kvalitativne, odnosno kvantitativne programe TP.

Tabela 1. Tipologija programa tehnološkog predviđanja

R.br.	Glavne karakteristike	Tipovi programa TP u okviru glavne karakteristike
1.	Organizacije korisnici TP	<ul style="list-style-type: none"> • Vladina tela direktno nadležna za koordinaciju i planiranje nacionalne NT i inovacione politike. • Nezavisna javna savetodavna tela zadužena za identifikaciju budućih potreba i mogućnosti NI i IR sektora, kao i za identifikaciju problema u realizaciji NT politike. • Institucije zadužene za finansiranje osnovnih istraživanja. • Nacionalne akademija nauka i druge profesionalne organizacije u okviru istraživačke zajednice. • Vladine laboratorije i agencije zadužene za finansiranje i (ili) realizaciju strateških IR projekata. • Industrijske asocijacije. • Naučno zasnovane firme.
2.	Specifičnosti TP	<ul style="list-style-type: none"> • Holistički – globalni nivo • Makronivo • Mezonivo • Mikronivo
3.	Funkcija TP	<ul style="list-style-type: none"> • Identifikacija pravaca razvoja • Definisanje prioriteta • Anticipacija trendova NT razvoja • Generisanje konsenzusa • Argumentovana odbrana • Komunikacija i obrazovanje
4.	Struktura IR aktivnosti	<ul style="list-style-type: none"> • Bazna istraživanja • Primenjena istraživanja • Razvojna istraživanja • Specifična, dobro definisana NT oblast • Kompleksna, dinamično razvijajuća hibridna NT oblast
5.	Interne karakteristike TP	<ul style="list-style-type: none"> • Science-push vs. demand-pull • Top-down vs. bottom-up • Zainteresovane strane vs. neutralni realizatori
6.	Vremenski horizont	<ul style="list-style-type: none"> • Kratkoročni TP programi • Srednjeročni TP programi • Dugoročni TP programi
7.	Metodološki pristup	<ul style="list-style-type: none"> • Neformalni vs. formalni TP programi • Kvalitativni vs. kvantitativni TP programi

4. Struktura procesa tehnološkog predviđanja

1. Izložena tipologija programa TP upućuje na sledeće karakteristike TP procesa.

1. Pristup TP u kreiranju NT politike firme, industrije, sektora ili nacionalne ekonomije karakteriše „4K“:
 - K1 - Komunikacija: *u TP aktivnostima mora da učestvuje mnogo učesnika, u taj proces se uključuju svi zainteresovani elementi društvene zajednice: vlada, svi privredni sektori, sektori nauke, obrazovanja, zdravstva, kulture, nevladine organizacije i asocijacije.*
 - K2 - Koncentracija: *u TP aktivnostima se „posmatra“ duži period, od 5 do 30 godina.*
 - K3 - Koordinacija: *angažovanje više učesnika zahteva njihovu koordinaciju i usmeravanje njihovih aktivnosti ka zajedničkim ciljevima.*
 - K4 - Konsenzus: *konačni rezultati TP aktivnosti predstavljaju usaglašene nalaze i usklađene zahteve svih učesnika (uglavnom suprotstavljene u početku).*
2. Proces TP je:
 - sistemski i sveobuhvatan pristup koji daje analizu realnih NT kapaciteta i sposobnosti;
 - proces čije je vreme realizacije značajno – jedan ciklus TP programa traje prosečno 2-3 godine, ali ne kraće od godinu dana, i
 - uslovljen visokom organizovanošću za koju odgovara posebna organizaciona jedinica (npr. agencija pod kontrolom ministarstva za NT ili industriju).
3. Prema primenjenim metodama u TP projektima, TP procesi se mogu podeliti na:
 1. studije TP bazirane na primeni „Delphi“ metode;
 2. studije kritičnih tehnologija;
 3. studije TP bazirane na konsultacijama i ekspertizama, koje u većini slučajeva integrišu studije kritičnih tehnologija i „Delphi“ istraživanja.

Svaka nova TP studija/projekat se formira i realizuje korišćenjem iskustva drugih zemalja. Ipak, TP projekte karakteriše njihova unikatnost i pored korišćenja opšteprihvaćenih, poznatih metoda. Poznati „Delphi“ metod se realizuje posebnim upitnikom razvijenim za NI i IR sistem i interese i prioritete zemlje u kojoj se TP projekat izvodi. U samom TP procesu, originalne metode tehnološke prognoze (technology forecasting) postaju deo šireg eksperimenta tehnološkog predviđanja, koji uključuje i druge aktivnosti, kao što su: (a) „Delphi“ istraživanja (u više rundi), (b) paneli, (c) studije kritičnih ili ključnih tehnologija, (d) izrada scenarija i druge.⁷

4. Pored razlika koje proističu iz specifičnosti NI i IR sistema zemlje u kojoj se izvodi TP projekat, ističu se i razlike koje proističu iz načina na koji se TP studije vezuju za politiku i IR sistem, u ciljevima i stepenu u kojem se TP studije odnose na šire društveno-ekonomske faktore koji utiču na IR sistem,

⁷ M. Godet, *ibid.*

kao i u načinu na koji se u TP studijama pribavljaju i generišu ekspertske izveštaji. Ciljevi se kreću od pokušaja da se stimuliše rasprava, formiraju mreže aktera inovacionih aktivnosti, do uspostavljanja prioriteta za nauku i tehnologiju. U svakom slučaju, to su napori da se prevaziđu institucionalne barijere i barijere između disciplina i napori za identifikaciju mogućih i poželjnih budućih IR i drugih društveno-ekonomskih aktivnosti, uz postizanje opšteg konsenzusa kroz proces koji uključuje veliki broj eksperata i administratora.

5. Analitičari realizovanih TP programa ističu važnost *proces* tehnološkog predviđanja, stavljajući ga u isti red sa rezultatima programa. Interakcija svih uključenih u taj proces generiše važne povratne informacije istraživačima i kreatorima politike. To je proces u kojem svi uspeavaju da bolje razumeju sile koje će dugoročno oblikovati budućnost, proces koji vodi ka postizanju generalnog konsenzusa između eksperata i kreatora politike u aktivnom kreiranju puta ka željenoj budućnosti. Upravo ta interaktivnost i aktivan odnos prema budućnosti, karakterišu TP studije u zemljama OECD-a. Većina analitičara naglašava da je identifikacija budućih tehnologija manje važna u poređenju sa koristima od TP procesa koji uvodi istraživačku zajednicu i industriju u zajedničko analiziranje oportuniteta i izazova za inovacije koje mogu da se realizuju na tržištu. Važnost TP je u procesu, a ne u predikciji: kroz taj interaktivni proces realizuje se proaktivno ukrštanje proizvođača i korisnika tehnologija sa potrebama i zahtevima društva. Sve ovo je još važnije za nerazvijene i zemlje u razvoju, u njihovom nastojanju da pronađu put ka održivom budućem razvoju koji najviše obećava.⁸

5. Model procesa tehnološkog predviđanja

Model TP procesa čine tri faze, čiji je dijagram toka izvođenja dat na slici 1.⁹

1. *Prva faza je faza pripreme za TP.*

U prvoj fazi je neophodno da se donese odluka o iniciranju TP programa. U zemljama koje prvi put pokreću TP program, ovu odluku po pravilu donosi vlada. U okviru ove faze mora da se ostvari konsenzus svih zainteresovanih strana (sektora privrede, nauke, obrazovanja, vladinih i nevladinih organizacija i asocijacija, itd.) o potrebi definisanja razvojnih prioriteta i dugoročne NT strategije i politike.

Drugi korak u ovoj fazi čine pripremne aktivnosti koje obuhvataju ugovaranje realizacije programa, definisanje resursa i administrativne podrške i slično. Glavne funkcije ovog koraka su:

⁸ G. Aichholzer, *ibid.*

⁹ B. R. Martin, „Technology Foresight – a Tool for Strategic Research Policy“, 1995.

- (a) priprema strateškog plana sa specifikacijom glavnih aktivnosti, osnovnih pristupa i metoda koje će se koristiti i procedura izveštavanja i praćenja realizacije programa;
- (b) uspostavljanje organizacionog okvira za realizaciju programa TP, uz detaljan plan uključivanja svih planiranih učesnika u programu.

2. *Druga faza je izvođenje glavnih aktivnosti TP. Te aktivnosti su:*

- Projektovanje procesa TP i definisanje Agencije ili sličnog tela za koordinaciju i rukovođenje programom TP. Projektovanje obuhvata sledeće aktivnosti:
 - (i) dalja razrada predmeta programa TP;
 - (ii) izrada plana rada i plana potrebnih resursa (ljudi, sredstva);
 - (iii) određivanje procedura za generisanje različitih tipova informacija (formalne ili neformalne konsultacije, pregledi sa upitnicima, analize bibliometrijskih i patentnih informacija itd.);
 - (iv) izbor eksperata koje treba uključiti u proces TP u okviru panela i diskusionih sesija; angažovanje spoljnih konsultanata i specijalizovanih institucija za izvođenje specifičnih istraživanja;
 - (v) uspostavljanje procedura za obradu, prezentiranje i analizu generisanih podataka;
 - (vi) obezbeđivanje adekvatnih mehanizama koordinacije različitih aktivnosti programa TP, posebno onih koje izvode strani konsultanti i institucije;
 - (vii) uspostavljanje sistema praćenja i evaluacije kvaliteta analize podataka i drugih informacionih ulaza i ocene izvedenih zaključaka;
 - (viii) definisanje dinamike i metoda konsultacije i informisanje finansijera, istraživača-realizatora i korisnika programa TP o toku realizacije programa TP.
- Strateške analize potencijalnih efekata identifikovanih opcija NT razvoja.

Te analize se vrše s obzirom na sledeće četiri grupe kriterijuma:

- (i) Društveno-ekonomske potrebe, prepreke i opasnosti.
Analize u ovom delu programa TP mogu obuhvatiti različite statističke informacije i primenu sofisticiranih tehnika prognoze, monitoringa i skeniranja.
- (ii) Očekivani IR oportuniteti.
U ovim analizama mogu se koristiti neformalne diskusionne sesije, obilasci stranih programa TP, paneli, „Delphi“ istraživanja, analize bibliometrijskih i patentnih informacija, itd.
- (iii) Komparativne prednosti i slabosti, koje se odnose na ekonomske i druge resurse.

Tipični faktori koji se analiziraju su:

- a. prirodne prednosti ili ograničenja koja potiču od klime, geografskog položaja i sirovinske baze;
- b. konkurentnost različitih naučno zasnovanih industrijskih sektora;
- c. tekuće ili projektovane vladine politike, posebno u oblasti obrazovanja, zdravstva, oporezivanja, industrijskih standarda, ekologije, visokih tehnologija i odbrane;
- d. efekti mogućih promena u vladi i političkoj strukturi;
- e. ostala društveno-ekonomska ograničenja, kao npr. jezik i slično.

(iv) Postojeće IR mogućnosti i tehnološke sposobnosti.

Analize obuhvataju:

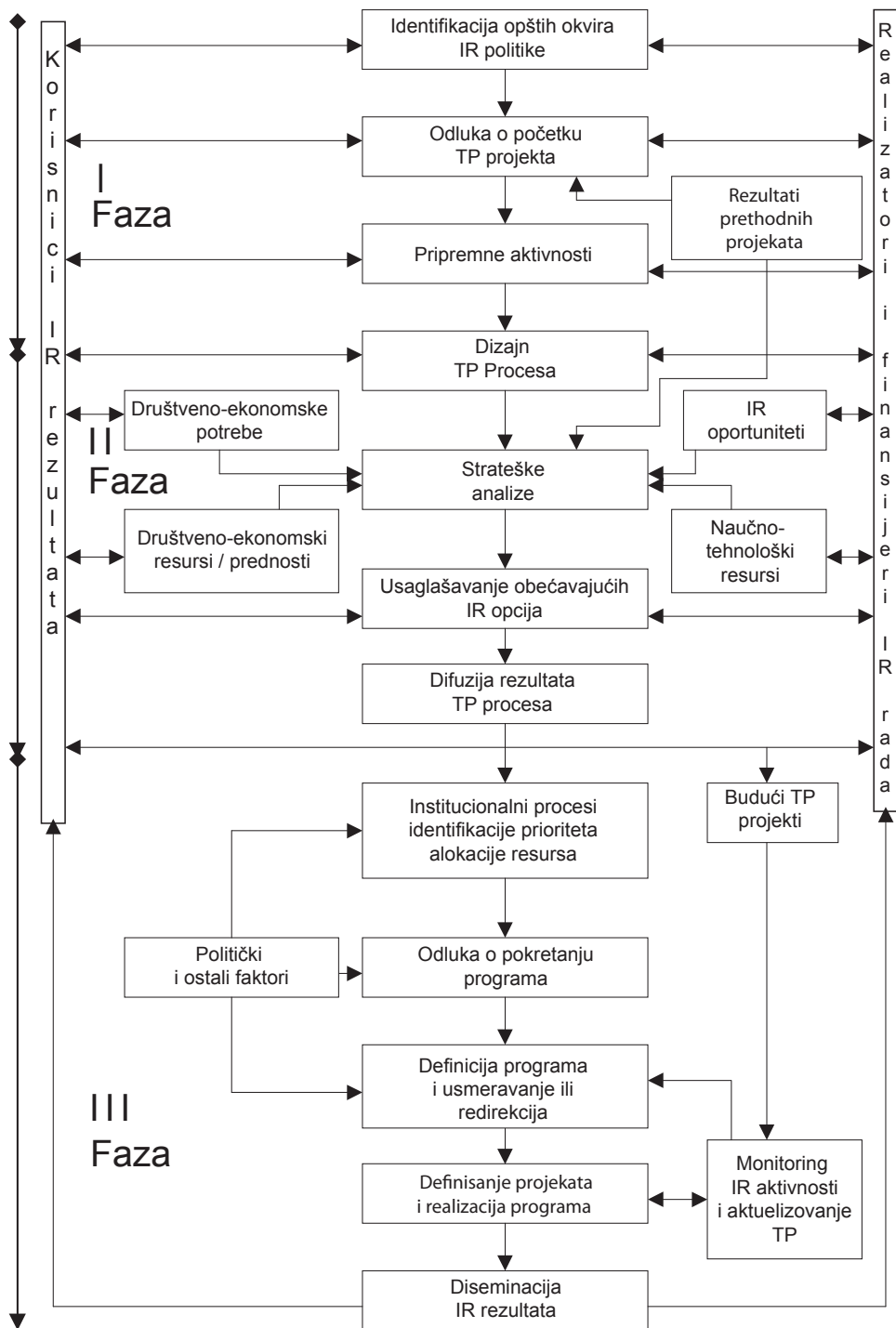
- a. postojeće IR sposobnosti i slabosti;
 - b. obim i kvalitet NT veština trenutno raspoloživih i potrebnih u budućnosti;
 - c. potrebe u IR laboratorijama, opremi i sl.;
 - d. veze novih IR oblasti sa postojećim ili planiranim IR aktivnostima;
 - e. očekivani finansijski resursi i ocenjeni troškovi pojedinih opcija TP;
 - f. adekvatnost postojeće NT infrastrukture i umreženosti IR sistema sa industrijom i drugim korisnicima i učesnicima NIS.
- Definisane najverovatnijih opcija (scenarija) budućeg razvoja i usaglašavanje stavova o najverovatnijim i najviše obećavajućim opcijama.

Sinteza opcija se obavlja s obzirom na:

- (i) najverovatnije NT i društveno-ekonomske koristi i troškove;
 - (ii) verovatnoće mobilisanja potrebnih finansijskih, organizacionih i ljudskih resursa;
 - (iii) šire implikacije za dugoročnu politiku.
- Konačni korak u ovoj fazi je difuzija rezultata procesa TP zainteresovanim učesnicima programa. Program TP se ne završava podnošenjem finalnog izveštaja, već mora da se obezbedi upoznavanje široke zainteresovane javnosti o nalazima, predlozima i opcijama programa TP.

Za difuziju rezultata programa TP treba koristiti sve vrste medijske podrške, organizaciju seminara, konferencija, štampanje publikacija i drugo.

Slika 1. Model i faze programa TP



3. Treća faza je faza implementacije rezultata TP.

U trećoj fazi se realizuju sledeće aktivnosti:

- (1) Prvo se donosi politička odluka o pokretanju NT programa zasnovanih na rezultatima TP analize.
- (2) Zatim se vrši definisanje tih programa, što obuhvata artikulisanje hijerarhije postavljenih ciljeva, donošenje strategije za ostvarenje tih ciljeva i uspostavljanje efikasnog sistema za upravljanje realizacijom programa.
- (3) Sledeće aktivnosti su: definisanje projekata, izbor projekata za finansiranje, uz identifikaciju korisnika rezultata programa i uspostavljanje procedura monitoringa i evaluacije realizacije programa.

U okviru ove faze mora da se uspostavi sistem kontrole realizacije programa, ocenjivanja i eventualnog prekida pojedinih aktivnosti, zbog neuspešnosti i (ili) zbog pojave novih NT oportuniteta i promenjenih društveno-ekonomskih uslova i potreba.

6. Okvir za uspešan program tehnološkog predviđanja

Komparativna analiza niza izvedenih programa TP u zemljama OECD, ali i drugim državama, među kojima je i Mađarska kao prva zemlja Centralne i Istočne Evrope koja je završila prvi ciklus TP, ukazuje na mogućnost da se faktori koji determinišu uspešnost ili neuspešnost realizacije programa TP odrede iz analogije sa faktorima koji utiču na realizaciju industrijske inovacije. Ti faktori su sledeći:

- (1) I inovacije i program TP su procesi projektnog tipa, tj. realizuju se u određenom periodu vremena. U slučaju programa TP, taj proces, koji uključuje pregovore između različitih interesnih grupa, generisanje konsenzusa i stvaranje poverenja u nove pravce IR rada, često je ne manje značajan od konačnog rezultata (npr. identifikovane NT oblasti koja je najperspektivnija).
- (2) Kao i u slučaju tehnološke inovacije, rezultati programa TP imaju male šanse da se implementiraju ukoliko nisu prepoznate potrebe osnovnih korisnika (IR zajednice, finansijera, industrije i drugih subjekata ekonomije i društva). Te potrebe moraju da se identifikuju u najranijoj mogućoj fazi realizacije programa TP.
- (3) Oba procesa moraju da uključe one koji će najverovatnije biti „pogođeni“ rezultatima. To će se ostvariti balansiranjem interesa pojedinačnih učesnika i kombinacijom *top-down* i *bottom-up* ulaza i integracijom *science-push* i *demand-pull* pristupa, ne dozvoljavajući nijednom dominaciju u realizaciji.
- (4) Za oba procesa je bitna diseminacija rezultata. To znači neophodnost obezbeđenja efikasnog marketinga i edukacije korisnika. U oba slučaja neophodno je uspostavljanje mehanizama transfera rezultata u ranoj fazi procesa. Usko

- povezano sa tim je i uspostavljanje dobre komunikacije između direktno uključenih u proces i onih koji su izvan procesa, ali su potencijalni korisnici.
- (5) Uspešni industrijski inovatori ulažu značajne napore u istraživanje tržišta, konsultujući korisnike za njihove promenjene zahteve i potrebe i uključujući relevantne NT oblasti radi identifikacije dolazećih oportuniteta. Oni takođe moraju da obezbede da se njihova dugoročna strategija tehnološke diversifikacije gradi na postojećim korporativnim prednostima u odnosu na konkurenciju.¹⁰ Na isti način, ključni ulaz za uspešan program TP je sistematsko praćenje razvoja društveno-ekonomskih potreba i NT oportuniteta u svetu, zajedno sa ocenjivanjem raspoloživosti neophodnih IR resursa za otpočinjanje određene inicijative.
 - (6) Kao što IR aktivnosti u inovacionom procesu zahtevaju povezanost sa ostalim poslovnim funkcijama (npr. proizvodnjom, finansijama, postprodajnim servisom), tako se i program TP ne može izvesti u izolaciji od postojećih mehanizama planiranja i kreiranja budžeta ili aktivnosti koje se odnose na upravljanje, realizaciju i korišćenje IR.
 - (7) I u inovaciji i u programu TP centralnu ulogu imaju pojedinci, ali kao i u slučaju inovacija, uloga pojedinaca postaje manje odlučujuća kada se program TP institucionalizuje ili gde se preferiše kolektivan pristup u donošenju odluka.
 - (8) Uspešno upravljanje sa oba procesa zahteva niz veština. U slučaju programa TP to uključuje:
 - ekspertnost u nizu NT oblasti;
 - razumevanje dinamike tehnološke promene i prirode inovacionih aktivnosti;
 - razumevanje potreba potencijalnih korisnika;
 - organizacione i sposobnosti upravljanja ljudima;
 - kompetentnost u dizajniranju istraživanja i tehnikama analize podataka;
 - dobro predznanje tehnika prognoze i kreiranje NT politika.
 - (9) Konačno, kao što administrativna struktura i organizaciona kultura u kompaniji može da utiče na pristup tehnološkoj inovaciji, tako i program TP zavisi od NT, institucionalnog i političkog okruženja u kojem se realizuje.

¹⁰ K. Pavitt, „Patterns of Technical Change – Evidence, Theory and Policy Implications“, *Papers in Science, Technology and Public Policy*, no. 3, Brighton, University of Sussex, UK, 1983.

7. Posebne napomene za pokretanje nacionalnog programa tehnološkog predviđanja

Komisija EU sugeriše metodologiju TP za kreiranje nacionalnih programa i politika NT razvoja,¹¹ a OECD ističe da je u tome TP pristup posebno efikasan.¹² Za zemlje u razvoju i zemlje Centralne i Istočne Evrope (CIE) poseban problem u primeni TP pristupa jesu dugotrajnost i visoka cena njegove realizacije. Tehnološko predviđanje zahteva duže vreme za sintezu nalaza i izradu preporuka koje treba u nekoliko ciklusa da se evaluiraju, modifikuju i konačno usvoje kao razvojni prioriteti. Trajanje ovog procesa, kao i angažovanje velikog broja učesnika u samom postupku, zahteva sredstva kojima ove zemlje ne raspolažu. S druge strane, od kreatora NT politike se zahtevaju brze akcije, što najčešće vodi ka ishitrenim i pogrešnim izborima i odlukama, što opet u dužem periodu ukazuje na prednosti TP pristupa i u ovim zemljama. Zato se primer Mađarske, koja je izvela TP projekat još 1999. godine, a zatim i Rumunije, Bugarske i drugih zemalja CIE, koje su pokrenule TP programe u periodu 2002-2007. godine, ističe u EU i u OECD-u kao prvi i pravi pristup kreiranju nacionalne tehnološke politike i u zemljama CIE. U prilogu ovog rada se daje nekoliko kraćih prikaza TP studija, kako većih (Nemačka, V. Britanija), tako i manjih zemalja (Austrija, Švedska) i Mađarske.

8. Potreba za tehnološkim predviđanjem u nauci i tehnološkom razvoju u Republici Srbiji

Razlozi za pokretanje TP programa u Srbiji su isti ili veoma bliski razlozima ostalih zemalja navedenim u prvom poglavlju rada, iako će njegov sadržaj i obuhvat biti drugačiji. U Srbiji postoji neodložna potreba za zasnivanjem i unapređenjem procesa kreiranja razvojnih politika, kao sistematske i kontinualne aktivnosti, a ne *ad hoc*. Određivanje ciljeva politike je najteži zadatak u procesu njenog kreiranja i nije moguće bez temeljnog i celovitog sagledavanja razvojnih aspiracija, mogućnosti i uslova, a posebno u nauci i tehnološkom razvoju (zbog specifičnosti tražnje NT usluga). Pokretanjem TP programa u Srbiji ostvario bi se proces utvrđivanja razvojnih ciljeva i odredila uloga nauke i tehnologije u njihovoj realizaciji. Pored toga, utvrdili bi se prioriteti razvoja, kako bi se uvek oskudna sredstva usmeravala za najpreče potrebe. U procesu realizacije TP programa ostvaruje se bliska saradnja, upoznavanje i umrežavanje svih učesnika u programu, iz privrede, nauke i vladinih organizacija, što je veoma značajno za potonju izradu i realizaciju razvojnih politika.

¹¹ IPTS, 2005.

¹² STI, 1998.

Jasno je da bi za TP program u Srbiji bili iskorišćeni rezultati TP programa drugih zemalja, naročito onih koji se odnose na razvoj nauke i pojedinih tehnologija, kao i na razvoj njihove primene u privredi i drugim delatnostima. Ostaje, međutim, veoma važan i težak zadatak projektovanja ostvarive budućnosti Srbije kroz 5, 10 ili 15 godina, uvažavajući početne uslove, razvoj okruženja i oportunitete budućnosti. Proces „hvatanja priključka“ sa razvijenim zemljama nije i proces ponavljanja njihovih razvojnih trajektorija, jer postoje mnoge prečice, ali i zamke, zbog izmenjenih razvojnih uslova i novih oportuniteta. Zbog toga je realizacija TP programa i u zemljama u razvoju složen i kreativan proces. Posebnu teškoću u TP procesu u Srbiji predstavljaće spornost procesa tranzicije. Još nisu realizovane (pa ni urađene) najvažnije stabilizacione politike, a neke tranzicije nisu završene (npr. vlasnička transformacija), što veoma otežava izradu razvojnih politika jer postoji visok stepen neizvesnosti niza razvojnih pretpostavki.

Uvažavajući prethodno rečeno, najvažniji razlozi za pokretanje TP programa u Srbiji su:

1. Projektovanje najvažnijih razvojnih ciljeva u svim značajnijim privrednim i društvenim delatnostima u Srbiji, s obzirom na razvojne oportunitete u nauci i tehnologiji.
2. Sagledavanje uloge nauke i tehnologije u realizaciji razvojnih ciljeva i identifikacija potreba i ostvarljivih aspiracija u naučnom i tehnološkom razvoju, kao osnove naučne i tehnološke politike u Srbiji.
3. Ostvarenje i održavanje bliske saradnje između učesnika u programu iz privrede, nauke i Vlade Republike Srbije, koju treba nastaviti i razvijati u procesima izrade i realizacije naučne, tehnološke i drugih razvojnih politika.

Ne prejudicirajući rezultate TP programa, izvesno je da se u identifikaciji aspiracija u NT razvoju mora polaziti od stanja u NI sistemu u Srbiji, koje se neprekidno pogoršava od početka 1990-ih godina.¹³ Skoro je izvesno da deo tih aspiracija mora biti:

- uspostavljanje efikasnog i efektivnog nacionalnog inovacionog sistema (NIS);
- podizanje nivoa apsorptivnih sposobnosti NIS za preuzimanje, difuziju i razvoj tehnologija;
- očuvanje i razvoj IR centara izvrsnosti;
- uključivanje nacionalnog inovacionog sistema u aktivnu saradnju sa nacionalnim inovacionim sistemima zemalja u okruženju i drugih zemalja sa kojima je identifikovana potreba i mogućnost za naučnu, tehnološku i druge oblike saradnje, od interesa za ukupan razvoj ekonomije i društva.

¹³ D. Kutlaca, „Federal Republic of Yugoslavia: restructuring the S&T system – indicators of transformation“, 2004, str. 307-336; D. Kutlaca, „Science and Technology Policy in Serbia and Montenegro“, 2005, str. 52-60.

9. PRILOG: Primeri nacionalnih projekata tehnološkog predviđanja

Završna napomena ovog dela rada odnosi se na prilog, odnosno drugi deo rada. U prilogu rada saopšteni su najvažniji elementi i rezultati programa tehnološkog predviđanja u Švedskoj, Austriji, Mađarskoj, Nemačkoj i Velikoj Britaniji. Date u formi sažetih iskustava i rezultata, ove studije slučaja su istovremeno i dodatna argumentacija za pokretanje TP programa u Srbiji, jer ukazuju na posvećenost tih država da sistematski i organizovano pristupaju svom razvoju. Razlike između izloženih TP programa ističu neophodnost uvažavanja specifičnosti svake države, odnosno nužnost originalnosti: nije uputno da se „kopiraju“ razvojni prioriteti drugih država; suština TP programa je identifikovanje sopstvene razvojne trajektorije. Iskustva drugih treba da ukažu upravo na metodološke pristupe koji mogu da pomognu u realizaciji sopstvenog TP programa.

9.1. Primer: Tehnološko predviđanje u Švedskoj

Projekat tehnološkog predviđanja u Švedskoj započet je 18.1.1999. i završen 2000. godine. Analiziran je period od 10 do 20 godina. Projekat su zajednički realizovali Švedska kraljevska akademija inženjerskih nauka, Nacionalni komitet za industrijski i tehnički razvoj, Fondacija za strateška istraživanja i Federacija švedske industrije, u cilju da se postigne razumevanje i vizija dugoročnog tehnološkog razvoja i identifikuju pokretači obrazovanja, istraživanja i razvoja koji će promovisati razvoj zemlje.¹⁴

Projektom tehnološkog predviđanja su definisane sledeće oblasti kao prioritetne za razvoj:

1. zdravlje, medicina i briga (bionauke, biotehnologije, medicinske tehnologije, briga);
2. biološki prirodni resursi (šumarstvo i poljoprivreda, korišćenje voda, hrana, papir, drvo, sirovine za bioenergiju);
3. komunalna infrastruktura (stanovanje, industrijske zone, planiranje gradova, transportni sistemi, logistika, distribucija, regionalni razvoj);
4. proizvodni sistemi (inženjerske tehnologije, proizvodni sistemi, auto-industrija);
5. informacioni i komunikacioni sistemi (hardver, softver, tele i radio komunikacije, računarske mreže, baze podataka);
6. materijali i protok materijala u komunama (funkcionalni materijali, konstrukcioni materijali, ekstrakcija i procesne tehnologije, recikliranje, hemijsko inženjerstvo);
7. uslužne industrije (mediji, zabava, trgovina, osiguranje i finansije);
8. obrazovanje i obuka.

¹⁴ E. Deiac, „Technology Foresight in Sweden“, 1999.

Projektom tehnološkog predviđanja za sve prioritetne oblasti analizirani su sledeći aspekti:

1. ekologija i aspekti zaštite životne okoline;
2. ekonomije i tržište;
3. vrednosti i stavovi;
4. odnosi: ljudi-sistemi-menadžment;
5. IT, računarski sistemi i matematičko-statističke metode;
6. energija;
7. multidisciplinarni razvoj u nauci i tehnologiji;
8. fundamentalna istraživanja;
9. regionalni razvoj.

Troškovi TP projekta u 1999. godini iznosili su 6.000.000 američkih dolara, a ukupno trajanje TP projekta je bilo 15 meseci od starta do sintetičkog izveštaja.

9.2. Primer: Tehnološko predviđanje u Austriji

Projekat tehnološkog predviđanja u Austriji započet je polovinom 1996. godine. Prva, pripremna faza trajala je do maja 1997. godine i njen rezultat je izbor 13 prioritetnih oblasti, koje su dalje redukovane na sedam najznačajnijih za razvoj. U drugoj fazi je realizovano „Delphi“ istraživanje, od juna do kraja 1997. godine (prva „Delphi“ runda jun-jul, druga septembar-oktobar 1997). U tabeli P1 dat je prikaz učesnika u panelima i „Delphi“ istraživanjima. Treća faza je faza analize i traje od kraja 1997. do proleća 1998. godine. Četvrta faza je difuzija i implementacija rezultata TP projekta, započeta aprila 1998. godine. Vremenski horizont predviđanja je 15 godina.¹⁵

Tabela P2 sadrži izabrane oblasti TP projekta Austrije.

Ciljevi i principi kojima se vode sve akcije TP projekta su:

1. Identifikacija inovacionih potencijala gde Austrija može da ostvari dugoročnu međunarodno vodeću ulogu – cilj *nije* identifikacija dolazećih tehnologija – to će dati analiza stanja u SAD, Japanu, Velikoj Britaniji, Nemačkoj, itd.; cilj je identifikacija *tehnoloških niša* za Austriju!
2. Poboljšanje saradnje između biznisa i nauke.
3. Proširenje horizonata planiranja, informisanje o tehnološkoj politici.
4. Dizajn u skladu sa domaćom situacijom (problemski orijentisano, okrenuto tražnji, organizovano odozdo nagore i sa primenom na umu).

U ekspertizi je primenjen višedimenzionalni koncept:

- naučno-tehnološki,
- socio-kulturni,
- ekonomski,

¹⁵ G. Aichholzer, *ibid.*

- politički,
- administrativni,
- praktična znanja u specifičnim oblastima,
- interesi korisnika, raznih organizacija, nevladinih organizacija.

Glavni rezultati TP projekta u Austriji – primeri obećavajućih inovacionih fokusa:

- „*High-tech*“ čelik i laki materijali.
- *Simulacione tehnike*: (a) izgradnja alata za razvojne procese, (b) efikasnost u vremenu i troškovima postaje sve važnija (proizvodnja materijala, konstrukcija motora, dizajn delova vozila, kontrolno inženjerstvo – integracija naprednih tehnika merenja u simulaciji), (c) aspekti za promociju: pul veština, prednosti za specijalizaciju, kapaciteti za razvoj hardvera i softvera.
- *Biohrana*: (a) izvanredni potencijali za međunarodno liderstvo, (b) do sada bez IR aktivnosti, (c) obećavajuće razvojne šanse: proizvodnja semena, gajenje odgovarajućih životinja, razvoj „lakih“ metoda čuvanja, detekcione metode za razlikovanje bio i običnih proizvoda, (d) razvoj odgovarajućih oblasti i institucija.
- *Proizvodnja sa „sluhom“ za okolinu*: (a) postojeće snage u nekoliko oblasti (procesu u proizvodnji metala i papira, površinske tehnologije), (b) elementi vodećih tržišta s obzirom na okolinu i zakonodavstvo, (c) institucionalna podrška (osnivanje centara za održivu ekonomiju).

Tabela P1. Kompozicija panela i učesnici rundi „Delphi“ istraživanja

Učesnici	Panel sesije		„Delphi“ istraživanje	
	Broj	Učešće	Broj	Učešće
Nauke	42	34	321	25
Biznisa	53	41	451	35
Administracije	21	16	214	17
Zainteresovanih organizacija	12	9	90	7
Ostali	-	-	209	16
Ukupno	128	100	1285	100

Tabela P2. Prioritetne oblasti TP projekta

Tehnološki „Delphi“	Socio-kulturni „Delphi“
Doživotno učenje	Doživotno učenje
Građevinarstvo u skladu sa okolinom	Nove forme stanovanja i života
Medicinske tehnologije i tehnologije za pomoć starijima	Zdravlje i bolesti u društvenoj transformaciji
Čistija proizvodnja i održiv razvoj	Čistija proizvodnja i održiv razvoj
Novi materijali po potrebi	Starenje i životni ciklus
Mobilnost i transport	Strukturne promene rada
Proizvodnja i procesiranje organske hrane	Socijalne segmentacije

Zaključak TP projekta Austrije interesantan i za druge (nerazvijene, u razvoju, manje zemlje), jeste da su informacione i komunikacione tehnologije (IKT) značajne kao komponenta svih izabranih prioritetnih oblasti, ali Austrija ne može da ostvari konkurentsku poziciju u okviru samih IKT. Zato IKT i nisu izabrane u sedam prioritetnih tehnoloških oblasti.

9.3. Primer: Tehnološko predviđanje u Mađarskoj

Projekat tehnološkog predviđanja u Mađarskoj započet je 1997. godine odlukom Vlade, a osnovana je i posebna institucija – „TP program“ – specijalizovana agencija Nacionalnog komiteta za nauku i tehnologiju, koja je u realizaciji TP programa koristila konsultantske usluge eksperata za TP iz Velike Britanije. Trajanje projekta bilo je tri godine.¹⁶

Ciljevi TP projekta u Mađarskoj su:

1. prikupljanje i analiza informacija o:
 - trendovima u nauci i tehnologiji,
 - mogućnostima na svetskom tržištu (nova tržišta i tržišne niše za Mađarsku),
 - snazi i slabostima mađarske ekonomije i IR sistema;
2. stvaranje nacionalne inovacione strategije kao osnove za pomoć mađarskim preduzećima da poboljšaju svoju kompetitivnost;
3. jačanje formalnih i neformalnih odnosa između istraživača, poslovnih ljudi i javne administracije;
4. širenje kooperativnog i strateškog razmišljanja;
5. podrška pristupu EU;
6. preporuke za javne politike.

U okviru TP projekta organizovani su paneli za sledeće oblasti:

1. ljudski resursi (obrazovanje, zapošljavanje);

¹⁶ A. Havas, „Foresight in a Small Transition Country“, 1999.

2. zdravlje (medicinske nauke, farmaceutika, medicinsko zbrinjavanje);
3. IT, telekomunikacije, mediji;
4. prirodna i izgrađena okolina;
5. proizvodnja i poslovni procesi (novi materijali, mreže snabdevača, globalizacija);
6. agrobiznis i hrana;
7. transport.

Za tri godine je u realizaciju TP programa u Mađarskoj utrošeno oko 1.000.000 američkih dolara.

9.4. Primer: Tehnološko predviđanje u Nemačkoj

U Nemačkoj je 1998. godine pokrenut drugi TP projekat (prvi je realizovan u periodu 1990-1993).¹⁷ Izabrane su sledeće prioritetne oblasti:

1. IKT
2. usluge i potrošnja;
3. menadžment i proizvodnja;
4. hemija i materijali;
5. zdravlje
6. poljoprivreda i ishrana;
7. okolina i priroda;
8. energija i resursi;
9. građevinarstvo i stanovanje;
10. mobilnost i transport;
11. svemir;
12. eksperimenti „velike nauke“.

Formirani su ekspertni komiteti za izabrane oblasti sa po devet članova (ukupno 108 ljudi) i poslato 12 upitnika na 7000 adresa. U prvoj „Delphi“ rundi dobijeno je 2400 odgovora, a u drugoj 1800. Vremenski horizont je 25 godina. Identifikovani su:

- (1) megatrendovi u tehnološkom, ekonomskom i ukupnom društvenom razvoju u svetu;
- (2) ključne tehnološke promene;
- (3) značaj izabranih oblasti za povećanje znanja, ekonomiju, društvo, okolinu, zaposlenost;
- (4) međunarodna saradnja za pojedine oblasti.

Jedan od rezultata TP aktivnosti u 1998. godini bio je i pokretanje projekta FUTUR, kao sledeće faze TP projekta.

¹⁷ K. Cuhls, „Foresight with Hindsight: Japanese and German Experience“, 1999.

9.5. Primer: Tehnološko predviđanje u Velikoj Britaniji

Prva runda TP projekta u Velikoj Britaniji započeta je 1994. godine, organizovanjem 16 panela za izabrane, prioritetne oblasti:¹⁸

1. poljoprivreda, hortikultura i šumarstvo;
2. hemija;
3. građevinarstvo;
4. odbrana i vazduhoplovstvo;
5. energija;
6. finansijske usluge;
7. hrana i piće;
8. zdravlje i medicinske nauke;
9. IT, elektronika i komunikacije;
10. zabava i učenje;
11. industrija, proizvodni i poslovni procesi;
12. pomorstvo;
13. materijali;
14. prirodni resursi i okolina;
15. prodaja i distribucija;
16. transport.

U širokim konsultacijama u okviru ovih panela angažovano je više od 10.000 ljudi iz akademskog sektora, privrede i vladinih institucija.

U tabeli P3 dat je pregled troškova za sve aktivnosti TP u V. Britaniji u periodu 1994-1998. godine.

Svrha TP projekta Velike Britanije bila je:

- kreacija vizije budućnosti – identifikacija budućih potreba, mogućnosti i opasnosti – donošenje odluka šta treba da se uradi kako bi se spremno reagovalo na izazove budućnosti;
- izgradnja mostova između biznisa, nauke i vlade, povezujući znanje i ekspertnost mnogih učesnika u svim oblastima i aktivnostima;
- povećanje nacionalnog bogatstva i kvaliteta života.

Tabela P3. Troškovi prve runde TP programa u Velikoj Britaniji (1994-1998)

	Troškovi zaposlenih (u funtama)	Troškovi konsultanata (u funtama)	Paneli (u funtama)	Ukupno (u funtama)
Svega	2.907.000	416.000	2.807.000	6.130.000

Glavni rezultati prve runde TP projekta su:

- korišćeni od kompanija (malih i velikih) da redefinišu svoje razvojne strategije i izgrade održivu kompetitivnu prednost;

¹⁸ V. Balint, „Technology Foresight: The British Case“, 1999; J. F. Coates, ibid.

- slamanje barijera za saradnju unutar i između poslovnog i akademskog sektora;
- fokusiranje biznisa i naučne baze na ključna pitanja vezana za kvalitet života;
- informisanje vlade u cilju donošenja odluka u svim resornim ministarstvima;

Druga runda TP projekta Velike Britanije pokrenuta je novembra 1998. i završena novembra 2000. godine.

Literatura

- Aichholzer, G.: „The Austrian Foresight Programme – Overall Organisation and Technology Delph“, Workshop: „Foresight methods: International and Hungarian experiences“, Budapest, 1-2 July, 1999.
- Balint, V.: „Technology Foresight: The British Case“, Workshop: „Foresight methods: International and Hungarian experiences“, Budapest, 1-2 July, 1999.
- Coates, J. F.: „Foresight in Federal Government Policy Making“, *Futures Research Quarterly*, 1985, 1:29-53, u: B. Menlen, „The Impact of Foresight on Environmental Science and Technology Policy in the Netherlands“, *Futures*, vol. 31, no. 1, February 1999, str. 7-23.
- Cuhls, K.: „Foresight with Hindsight: Japanese and German Experience“, Workshop: „Foresight methods: International and Hungarian experiences“, Budapest, 1-2 July, 1999.
- Deiac, E.: „Technology Foresight in Sweden“, Workshop: „Foresight methods: International and Hungarian experiences“, Budapest, 1-2 July, 1999.
- Godet, M.: *Creating Futures – Scenario Planning as a Strategic Management Tool*, Economica Ltd., London, 2001.
- Havas, A.: „Foresight in a Small Transition Country“, Workshop: „Foresight methods: International and Hungarian experiences“, Budapest, 1-2 July, 1999.
- IPTS: „New Horizons and Challenges for Future-oriented Technology Analysis“, Proceedings of the EU-US Scientific Seminar: New Technology Foresight, Forecasting & Assessment Methods, European Commission – Institute for Prospective Technological Studies, Seville, Spain, 2005.
- Kutlača, D.: „Federal Republic of Yugoslavia: restructuring the S&T system – indicators of transformation“, u knjizi: *From system transformation to European integration: Science and Technology in Central and*

Eastern Europe at the beginning of the 21st century, Werner Meske (ed.), Lit Verlag Münster, 2004, str. 307-336.

- Kutlaca, D.: „Science and Technology Policy in Serbia and Montenegro“, poglavlje 8 u knjizi: *Modernisation of Science Policy and Management Approaches in Central and South East Europe*, Edvard Kobal, Slavo Radošević, eds., IOS Press, Netherlands, 2005, str. 52-60. (strana 199).
- Martin, B. R. – Johnston, R.: „Technology Foresight for Wiring up the National Innovation System: Experiences in Britain, Australia and New Zealand“, *Technological Forecasting and Social Change*, 60, 1999, str. 37-54.
- Martin, B. R.: „Technology Foresight – a Tool for Strategic Research Policy“, OST/SPRU/Nature Conference on „Research Policies for Europe’s Future: Strategies and Perspectives“, Paris, 28-29 September, 1995.
- OECD: „Technology Foresight and Sustainable Development: Proceedings of the Budapest Workshop, 11 December 1998“, DSTI/STP/TIP(99)8/FINAL, Paris, OECD, 1999.
- OST: „Foresight – The Regulatory Implications of the Convergence in Telecommunications, Broadcasting and Information Technology“, Office of Science and Technology, Department of Trade and Industry, London, August 1998.
- Pavitt, K.: „Patterns of Technical Change – Evidence, Theory and Policy Implications“, *Papers in Science, Technology and Public Policy*, no. 3, Brighton, University of Sussex, UK, 1983.
- STI, „Science, Technology and Industry Outlook 1998“, Paris, OECD, 1998.
- STI, „Science, Technology and Industry Outlook 2000“, Paris, OECD, 2000.

PROF. DR DARKO MARINKOVIĆ
Geoekonomski fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd

PRED NOVIM IZAZOVIMA PRINUDNOG I ROPSKOG RADA*

Rezime: Predmet analize je ropski i prinudni rad, pri čemu se polazi od činjenice da prinudni i ropski rad nisu samo deo prošlosti, već i deo stvarnosti u savremenim društvima. Posmatrajući kroz vremensku dimenziju, ukazuje se na to da je ljudski rad u svim epohama, u različitim društvenim okolnostima, imao univerzalni karakter, kao što univerzalni karakter imaju svaka individua i ljudska zajednica u celini.

Isto tako, kroz celokupnu istoriju sukobljava se stvaralački smisao ljudskog rada sa prinudnim i ropskim odnosima. Ipak, stvaralačka snaga ljudskog rada, izražena u onoj stvaralačkoj, spontanoj iskri, ne može se nikada u potpunosti zarobiti. To potvrđuje i iskustvo prema kome je u mnogim situacijama ropski i prinudni rad ispoljavao izuzetnu stvaralačku snagu.

Savremeno doba suočava ljudsko društvo sa novim oblicima prinudnog i ropskog rada. Reč je o tome da su se pomerile granice ljudske slobode, što znači i kriterijumi o tome šta se danas podrazumeva pod ropskim radom.

Ključne reči: ljudski rad, ropski rad, prinudni rad, stvaralaštvo, istorija, civilizacija, ljudske slobode i prava

PROFESSOR DARKO MARINKOVIĆ, PhD
Goeconomics Faculty, Megatrend University, Belgrade

FACING NEW FORCED AND SLAVE LABOUR CHALLENGES

Abstract: The subject of the paper is slave and forced labour and the starting premise is that these concepts are not only a part of the past but also a part of our contemporary reality. Looking at the issue from the time perspective, human labour can be said to have been of a universal character in all epochs and in different social circumstances, in the same way as every individual and the human race on the whole are endowed with a universal character.

Furthermore, throughout the history of mankind human labour creativity clashed with the forced and slave labour relations. However, human labour creative strength, as expressed in the form of a creative and spontaneous spark, cannot ever be completely enslaved. This is corroborated by the experience showing the forced and slave labour expressing unimaginable creative strength in many situations.

Our modern epoch confronts human society with new forms of forced and slave labour. Namely, the concept of human freedom limits has evolved, thereby changing criteria as to what is considered slave labour today.

Key words: human labour, slave labour, forced labour, creativity, history, civilisation, human rights and liberties

* Rad je na zahtev recenzenta bio jednom na reviziji kod autora.

1. Uvodne napomene

Ljudski rad predstavlja jednu od trajnih odrednica ljudskog postojanja kroz vreme, kao i u savremenom dobu. Rad je neophodni biološki uslov opstanka ljudske vrste, ali istovremeno i uslov i temelj razvoja onih osobina koje čine temelj ljudske ličnosti, kao razumnog, svesnog i moralnog bića, kao i njegove društvenosti, jer je rad ono osnovno vezivno tkivo koje milione različitih pojedinaca vezuje u ljudsku zajednicu. Kroz celokupnu istoriju ljudskog roda, filozofi, naučnici, etičari, sveštenici, političari, vojskovođe, bez obzira na brojne, često nepremostive razlike u pogledima, vrednostima i interesima, slagali su se u tome da rad predstavlja jedan od temelja ljudske egzistencije i ljudske civilizacije. Polazeći od te temeljne, nesporne odrednice, proučavali su različite aspekte ljudskog rada – njegov stvaralački, ali i njegov prinudni karakter, konfliktnu i protivrečnu prirodu ljudskog rada, njegove pokretačke snage, objektivne domete koje je dostizao u određenim epohama, odnos prema drugim segmentima života pojedinca i ljudskog društva. Drugim rečima, nema civilizacije, niti perioda ljudske istorije koji dovodi u pitanje stvaralačku moć i suštinski ljudski smisao rada, stavljajući ga, naravno, u različite političke, ideološke, moralne i društvene kontekste.¹

Savremeno doba je u do sada najvećoj meri razvilo i na pojavnj ravni manifestovalo univerzalni karakter ljudskog društva. Procesi globalizacije, odnosno sve dinamičniji integracioni ekonomski, politički i socijalni procesi, sve veća i sve vidljivija međuzavisnost savremenog sveta, suočavanje različitih tradicija, kultura i načina života, imaju svoje realno uporište u univerzalnom karakteru ljudske zajednice. Taj univerzalni karakter ljudskog društva veoma rečito izražava i filozof Emanuel Kant, ističući dva izvora svoje filozofije – „moralni zakon u nama i zvezdano nebo nad nama“. Međutim, ljudska zajednica je od svoje kolenke, od svojih prvih koraka, imala univerzalni karakter. Ta univerzalnost ljudske zajednice, samo se u različitim periodima ljudske istorije ispoljavala kroz različite pojavne oblike.

Međutim, ne samo ljudska zajednica, već i svaki pojedinac, svaka ljudska ličnost je univerzalna, odnosno ljudsko biće, samo po sebi je univerzalno. Ta univerzalnost nalazi se u temelju ljudskosti, pa dakle i u temelju ljudske civilizacije. Stvaralačka snaga čoveka, ona stvaralačka snaga koja je pokretala i nosila razvoj svih civilizacija, uključujući i današnju, ima svoj izvor u toj univerzalnosti ljudskog bića. Sve manifestacije ljudskog života, neposredni odnos sa prirodom, sa drugim ljudskim bićima, proces stvaranja materijalnih dobara, uređivanje odnosa u konkretnoj društvenoj zajednici, odnos prirodnog i društvenog u čoveku, ljudske slobode i prava, konflikti, traganja za sopstvenim identitetom, sve su to, u krajnjoj instanci, manifestacije univerzalnog karaktera ljudske ličnosti.²

¹ D. Marinković, *Industrijski odnosi*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2005.

² A. Giddens, *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2002.

Ako se prihvati stav o univerzalnosti ljudske zajednice, kao i o univerzalnosti svake individue, i kada se ima u vidu činjenica da se ljudska zajednica sastoji od pojedinaca i društvenih grupa, logično je pretpostaviti da univerzalnost ljudske zajednice i univerzalnost individue imaju iste izvore. Traganje za tim zajedničkim izvorima predstavlja, u suštini, traganje za samim izvornim smislom ljudske zajednice i ljudskog bića. Može se reći da je ovo pitanje staro koliko i ljudska civilizacija i misao o njoj. Drugim rečima, ovo pitanje spada u ona tzv. večita, vanvremenska pitanja, kojima se bavila svaka generacija u proteklim vekovima i kojima će se baviti i generacije posle nas.

Savremeno društvo, protivurečnosti i otvorena pitanja sa kojima se ono suočava, snaga i dinamika integracionih procesa, odnosno kretanja ka globalnom društvu, ali i podele i sukobi koji se javljaju u ovom procesu, ukazuju na čitav niz razloga zbog kojih je neophodno usmeravanje naučne i stručne pažnje, ali i naših savesti, ka pitanjima zajedničkih izvora univerzalnog karaktera ljudske zajednice i pojedinaca koji je sačinjavaju.

Celokupni dosadašnji tok ljudske istorije, ako se ona posmatra kao istorija ljudskog rada, kao i procesi koji se danas događaju u savremenom svetu, daju osnova za zaključak da je jedan od izvora univerzalnog karaktera ljudske zajednice i individue – ljudski rad. Osnova za takvu tvrdnju nalazi se u već pomenutoj činjenici da je ljudski rad večiti i neizbežni pratilac ljudskog roda i svakog pojedinca u svim epohama ljudske istorije, u svim društvenim uređenjima, kao i u činjenici da je i sam ljudski rad po svojoj prirodi univerzalan. Pri tome se, naravno, ne govori o konkretnim pojavnim oblicima ljudskog rada, već o ljudskom radu kao filozofskoj i moralnoj kategoriji u kretanju i promenama kroz vreme.

Kada se govori o univerzalnom karakteru ljudskog rada, neophodno je imati u vidu da je reč o višeslojnom, složenom procesu, koji je istovremeno individualni, kolektivni i društveni. Univerzalnost ljudskog rada sastoji se i ispoljava kroz čitav niz aspekata i pojava oblika. Sve te komponente univerzalnosti ljudskog rada, kao što je potvrdila istorija, kao i praksa savremenog doba, moraju funkcionisati istovremeno, a ograničavanje bilo koje od njih, u većoj ili manjoj meri, ugrožava ili ograničava univerzalni karakter ljudskog rada u celini. Sve ove komponente imaju jedan zajednički izvor, a to je sloboda ljudskog rada, bez koje nema ni slobode ličnosti. Drugim rečima, sloboda ljudskog rada je izvor njegove univerzalnosti.³

³ K. Grindt, *The Sociology of work*, Polity Press, Cambridge, 2002.

2. Sukob prinudnog, stvaralačkog i univerzalnog u ljudskom radu

Međutim, kada se kaže da je sloboda ljudskog rada izvor njegove univerzalnosti, onda se istovremeno mora konstatovati da je sloboda ljudskog rada izvor ljudske slobode uopšte. Drugim rečima, nema ljudske slobode ako ljudski rad nije slobodan. Pri tome se moraju jasno razdvojiti dva ključna aspekta slobode ljudskog rada:

- sloboda ljudskog rada kao stvaralačkog čina, kao realna mogućnost da se ljudskim rukama i umom oblikuju priroda i sve ono što nas okružuje;
- sloboda upravljanja rezultatima svoga rada – na individualnom i društvenom nivou.

To znači da je ljudski rad u svom izvornom smislu izvor i uslov ljudske slobode, specifični, konstantni vid suočavanja čoveka i prirode, ključna pokretačka snaga razvoja ljudske ličnosti i njegove sposobnosti da razume svet oko sebe i sebe u tom svetu. Drugim rečima, zarobiti ljudski rad, značilo je uvek u suštini zarobiti ljudsku ličnost, ili, tačnije rečeno, ugroziti ljudski smisao postojanja. U tom smislu, ako se ljudska istorija, kako je napred rečeno, posmatra kao istorija ljudskog rada, može se reći da je kroz celokupnu istoriju to bila borba za slobodu ljudskog rada, odnosno suprotstavljanje raznim vidovima ropstva.

Istorijsko iskustvo, ali i savremeno doba, snagom činjenica potvrdilo je da je samo slobodan rad, rad koji čovek obavlja po sopstvenoj volji, u kome dobrovoljno do kraja angažuje svoju stvaralačku energiju, rad u suštinskom, izvornom značenju te reči. Takvo shvatanje ljudskog rada suočava nas sa činjenicom da pored slobodnog rada u izvornom smislu te reči, postoje i razni vidovi ropskog rada, pri čemu se razlikuju stepeni radikalnosti pojedinih formi ropskog rada. Međutim, savremeno doba sve više nameće pitanje opravdanosti i održivosti takve podele – na slobodni, stvaralački i ropски rad. Jer, ako je rad ropски, onda on gubi ona izvorna svojstva i smisao ljudskog rada, kao stvaralačkog akta, odnosno radi se o pojavi druge vrste. Drugim rečima, dovodi se u pitanje sama podela na slobodni i prinudni rad, jer je reč o pojavama različitih vrsta. Sukobi koji se događaju u savremenoj civilizaciji u sve većoj meri potvrđuju takav stav.

Takav pristup na novi način otvara pitanje odnosa stvaralačkog, slobodnog i prinudnog u ljudskom radu. Savremene ekonomske nauke i sociologija, ali i naučna misao u prethodnim periodima ljudske istorije, prihvatili su kao nespornu činjenicu prinudni karakter ljudskog rada. Pri tome se ima u vidu da čovek kao jedinka i ljudsko društvo u celini, da bi obezbedili opstanak u materijalnom i svakom drugom pogledu, moraju da proizvedu određenu količinu materijalnih dobara – roba i usluga, koja je neophodna da bi se zadovoljile osnovne egzistencijalne potrebe. Ali, to nije odlika samo ljudske vrste. Nesporna je činjenica da i druge biološke vrste – da bi održale život – takođe

moraju da dođu do izvora hrane, vode i energije, i da to veoma često čine na začuđujuće složene načine.

U tom smislu, nameće se pitanje da li nas, u navedenom kontekstu, prinudni karakter rada zavarava, odnosno da li nam vekovima nesporna konstatacija o prinudnom karakteru ljudskog rada zatvara puteve spoznaje izvornog smisla ljudskog rada kroz istoriju i u savremenom dobu, odnosno činjenicu njegovog izvora kroz celokupnu istoriju ljudskog društva. Traženje odgovora na ovo pitanje, staro koliko i ljudski rod, zahteva da se razdvoje neophodnost proizvodnje određene količine materijalnih dobara, od same suštine ljudskog rada, koja sadrži dve komponente – svesnu i instinktivnu, koja je izvor onog stvaralačkog u ljudskom radu.⁴

S tim u vezi treba istaći da izneta tvrdnja da zarobljavanje ljudskog rada, u suštini znači zarobljavanje ljudske ličnosti, gubitak slobode, ima i svoju drugu stranu. Istorijsko iskustvo je nesporno potvrdilo kontradiktornu činjenicu da su mnogi ljudi koji su bili robovi, po svom formalnom i faktičkom statusu, uključujući i najradikalnije, ponižavajuće vidove ropstva, stvarali izuzetno vredna dela ljudskog uma i ruku, od kojih su neka trajno obeležila ljudsku istoriju. Ovo istorijsko iskustvo daje osnova za zaključak da nije dovoljno zarobiti čoveka u fizičkom smislu da bi se zarobio njegov rad, odnosno ona stvaralačka iskra koja taj proces pokreće. Kroz celokupnu istoriju ljudskog društva, svi vidovi ropstva suočavali su se sa ovim problemom. S druge strane, borba za slobodu ljudskog rada, kao osnovu slobode čoveka, imala je u tom ograničenju svoje trajno uporište.

Pomenuto ograničenje ima svoju osnovu u ključnoj osobini ljudskog rada – njegovoj univerzalnosti. Univerzalni karakter ljudske ličnosti i univerzalni karakter ljudskog rada su „sijamski blizanci“ – ne postoje jedno bez drugog. Istorija ljudskog rada započinje njegovom univerzalnošću, bavljenjem čitavim nizom različitih aktivnosti u brojnim neposrednim odnosima čoveka i prirode, koje čoveka čine vitalnim, bogateći njegovo životno iskustvo i univerzalni odnos prema prirodi i društvu. Suštinski nova stranica istorije ljudskog društva započinje društvenom, a zatim tehničkom podelom rada i specijalizacijom, koju donose industrijski razvoj i nove tehnologije, koja mrvi ljudski rad, a to znači i ljudsku ličnost, ograničava stvaralačku moć i ljudski smisao rada. Savremena civilizacija se suočava sa brojnim posledicama i ograničenjima tog „razmravljenog“ rada.⁵ Međutim, informatičke tehnologije, razvoj novih vidova komunikacije, koji su temelj dinamičnih procesa integracije u savremenom svetu, stvaraju prostor za zatvaranje istorijskog kruga, odnosno kretanje ljudskog rada ka njegovoj univerzalizaciji u novim društvenim okolnostima. Pri

⁴ J. Rifkin, *The end of work*, Putnam Books, New York, 1966.

⁵ J. F. Writte, *Democracy, Authority and alienation in Work*, Chicago University Press, Chicago, 1980.

tome se u savremenom dobu istorija ponavlja u još jednom aspektu – suočavanju sa savremenim vidovima prinudnog i ropskog rada.

3. Prinudni i ropски rad – sličnosti i razlike

Kao što ljudska istorija u celini ima svoje svetle i mračne strane, tako i ljudski rad, kao jedan od stubova ljudske istorije, ima svoje mračne pratioce – prinudni i ropски rad. Savremeno doba, iako je prošlo dugačak civilizacijski, razvojni put, mora da se suoči sa činjenicom da prinudni i ropски rad nisu samo istorijska, već i činjenica našeg vremena. Praktično, nema istorijskog perioda u kome ropски i prinudni rad nije bio ponižavajuća i tragična sudbina mnogih.

Istorija, ekonomija, sociologija, kao i druge društvene nauke, poznaju oba pojma – prinudni i ropски rad. Pomenuta dva pojma razlikuje i pravna nauka, kao i radno i krivično pravo, na nacionalnom i međunarodnom nivou. Ovo terminološko, formalno-pravno, ali i faktičko razlikovanje, međutim, razvija se tek u novom dobu, kao tekovina razvoja građanskog društva, u čijem se temelju nalazi slobodni građanin, sa korpusom ljudskih – građanskih, ekonomskih, političkih i socijalnih prava, koja predstavljaju nespornu civilizacijsku tekovinu savremenog doba. Nesporno je da je savremeno društvo, posmatrano u celini, ostvarilo značajne pomake u pravcu osvajanja novih horizonata ljudske slobode, podizanja kvaliteta i dostojanstva ljudskog života, nažalost ne za sve, već samo za jedan deo svetske populacije. Međutim, očigledno da to nije bilo dovoljno da se prinudni i ropски rad konačno smeste u prošlost čovečanstva. To pred sociologiju, ali i druge društvene nauke, kao i pred moderne razvojne i političke strategije, postavlja neizbežno pitanje: da li će prinudni i ropски rad biti trajni, neizbežni pratioci ljudskog roda i u vremenu koje je pred nama?

U traženju odgovora na to pitanje, najznačajniji je sociološki aspekt istraživanja razlika i sličnosti između prinudnog i ropskog rada. Ovo pitanje se može postaviti i na drugi način – da li su prinudni i ropски rad u suštini različiti nazivi za jednu istu pojavu, odnosno jedan isti tip društvenih odnosa?

Ono što je uočljivo na pojavnj ravni, to je zajednički imenitelj koji se ogleda u tome da se u osnovi prinudnog i ropskog rada nalazi prinuda. Drugim rečima, pojedinac ili društvena grupa ima moć da drugog pojedinca ili društvenu grupu prinudi da radi po njegovim zahtevima i u njegovu korist. Međutim, nesporno je da bi svaki pojedinac morao da radi da bi sebi i porodici obezbedio neophodna materijalna dobra za opstanak. Reč je o tome da se njemu oduzima sloboda, do mu se oduzima mogućnost izbora i da se on marginalizuje ili potpuno isključuje iz ključnih sadržaja društvenog života, odnosno iz utakmice ljudskih sposobnosti i znanja na načelima jednakosti šansi. Znači, čovek ne postaje rob samo zato što radi, već što mu se oduzima sve drugo što

sčinjava smisao i sadržaj ljudskog života – sloboda kretanja, sloboda izbora mesta stanovanja, sloboda izbora zanimanja, pa i sam život. Kada se čoveku sve to oduzme, onda je za njegov život, u smislu dostojanstva i slobode, nebitno da li je njegov rad formalno prinudni ili ropski.⁶

Drugim rečima, posmatrano kroz istorijsku retrospektivu i u savremenom dobu, prinudni i ropski rad se u suštini razlikuju samo po stepenu ropstva – počev od onog najtežeg – u lancima, do onih nešto blažih, ali nikako humanijih oblika. Pri tome se ne govori o radu kao ekonomskoj prinudi, već o njegovim sociološkim aspektima, njegovoj moralnoj i ljudskoj suštini i smislu.⁷

Ipak, između prinudnog i ropskog rada ne može se do kraja staviti znak jednakosti. Reč je o dve različite grupe razloga zbog kojih se ljudsko biće, naravno – uvek upotrebom sile, dovodi u poziciju prinudnog ili ropskog rada. Kroz istoriju ljudskog društva, kao i danas, društvo je kroz odgovarajuće društvene institucije i mehanizme, za različite vidove asocijalnog ponašanja, izricalo meru uklanjanja iz društvene zajednice i meru prinudnog rada. Prinudni rad je bio, ali je i danas u modernim pravnim i političkim sistemima, krivična sankcija, vaspitna mera, ali i način da oni kojima je izrečena ta mera izdržavaju sami sebe. Nesporno je da je takva vrsta prinudnog rada u svim periodima ljudske istorije imala svoje legalno i legitimno utemeljenje, kao i političko i moralno opravdanje. Naravno, u ovaj aspekt prinudnog rada ne mogu se uvrstiti brojne zloupotrebe koje se javljaju i danas, da se mere oduzimanja slobode i prinudnog rada izriču političkim protivnicima, odnosno svima onima koji su se na određeni način zamerili ili postali smetnja nosiocima vlasti. Ono što je od suštinskog značaja, jeste činjenica da je svakom pojedincu koji je dolazio pod udar ove vrste društvenih sankcija, istovremeno oduzimana sloboda i naređivan prinudni rad. Imajući u vidu prethodno analizirane sličnosti između prinudnog i ropskog rada, prinudni rad se može definisati kao specijalni slučaj ropskog rada, ali njegov najblaži oblik, ma koliko to cinično zvučalo.

Ovaj specijalni slučaj razlikuje se od ropskog rada u klasičnom smislu te reči, po svojim izvorima, odnosno načinu nastanka. Dok prinudni rad ima legalitet, a nekada i legitimitet, ropski rad temelji se isključivo na primeni sile, iza koje ne stoji nikakav pravni ni moralni osnov. S tim u vezi, treba se podsetiti da u celini neuspešna nastojanja filozofa i naučnika iz prethodnih epoha da ropstvo prikažu kao prirodno stanje ljudskog društva, već odavno pripadaju prošlosti. Klasično ropstvo nastaje isključivo činom nasilja od svojih prvih koraka, pa sve do današnjih dana. Pri tome se ima u vidu da još uvek postoje delovi sveta u kojima postoji taj najradikalniji i najprimitivniji vid ropstva. Druga važna karakteristika klasičnog ropstva ogleda se u činjenici da se ono, kada se jednom uspostavi, prenosi s generacije na generaciju. Tako se deca slobodnih ljudi rađaju kao slobodni ljudi, a deca robova, bez ikakve svoje kri-

⁶ K. Marks, *Manifest Komunističke partije*, „Kultura“, Beograd, 1972.

⁷ H. F. Moorhouse, *The Work Ethic*, Cambridge University Press, 1987.

vice, kao robovi, što im automatski zatvara osnovne životne puteve i definiše njihovu sudbinu. Činjenica da pripadnici robovlasničkih klasa donose zakone kojima štite ropstvo kao društveni odnos, ne može, u širem istorijskom smislu, biti osnov legalnosti i legitimnosti takvog stanja, iz jednostavnog razloga što prvi korak, korak nasilja kojim se oduzima nečija sloboda i uspostavlja ropstvo, ne može biti legitiman, jer se protivi ljudskoj prirodi i njegovoj društvenoj suštini. Poređenje sličnosti i razlika prinudnog i ropskog rada kroz istoriju i u savremenom dobu, daje nam osnova za zaključak da su prinudni i ropски rad u suštini dva naziva za jednu istu pojavu, koja se samo javlja u različitim pojavnim oblicima i različitim stepenima.⁸

4. Pravna regulativa prinudnog i ropskog rada

Savremeno društvo je na političkom i normativno-pravnom planu odbacilo prinudni i ropски rad. Istini za volju, to se ne može smatrati nekim velikim uspehom savremenog doba, mereći ukupni tok ljudske civilizacije, i u tom kontekstu činjenicu da je ropstvo bilo prihvaćena pravna institucija u jednom broju zemalja sve do kraja 19. veka, i to onih zemalja koje su za sebe tvrdile da su demokratske i u kojima je funkcionisao sistem višestranačke parlamentarne demokratije. I pored toga, može se konstatovati da je definitivno odbacivanje ropstva na političkom i pravnom planu jedna od nespornih civilizacijskih tekovina savremenog društva. Savremena društva, različita po političkom i društvenom uređenju, po stepenu razvoja demokratije i ljudskih sloboda i prava, po stepenu ekonomskog i tehnološkog razvoja, standardu i kvalitetu života ljudi, kulturi, tradiciji, načinu života i mnogim drugim odrednicama, slažu se u tome da su prinudni i ropски rad suprotni prirodi ljudske ličnosti, slobodi i smislu ljudskog života i da treba da pripadaju isključivo istoriji. To je jedna od retkih, ali nespornih tački opšte saglasnosti u podeljenom i sukobljenom svetu.

U tom smislu, političko-pravnu branu prinudnom i ropskom radu predstavljaju tri grupe političko-pravnih dokumenta:

- međunarodno-pravni dokumenti i standardi;
- radno i socijalno zakonodavstvo, i
- krivično zakonodavstvo.

4.1. Međunarodno-pravni dokumenti i standardi

Dvadeseti vek, pored ostalog, može se označiti kao vek u kome je nastala čitava mreža međunarodno-pravnih akata i instrumenata protiv prinudnog i ropskog rada. Ovi međunarodno-pravni akti sadrže dve vrste standarda:

⁸ A. Brittan, M. Maynard, *Sexism, Racism and Oppression*, Blackwell, Oxford, 1984.

- standarde koji štite slobodu i jednakost ljudi i čitav korpus ljudskih sloboda i prava, kao temelje savremene civilizacije;
- standarde koji izričito osuđuju i zabranjuju bilo kakve oblike prinudnog i ropskog rada, tretirajući ih kao grubo kršenje ljudskih sloboda i prava, a u određenim situacijama i kao krivična dela.

Podrazumeva se da ove dve grupe standarda čine jednu nedeljivu političku i pravnu celinu i da samo tako, celovito, mogu efikasno funkcionisati. Reč je o tome da oni standardi koji definišu i štite ljudske slobode i prava u celini, čine politički i pravni osnov za zabranu prinudnog i ropskog rada i za krivično-pravni progon onih koji te norme krše. Isto tako, kada se ima u vidu osnovni princip odnosa između međunarodnih pravnih standarda i nacionalnog zakonodavstva, prema kojima se sve zemlje koje su ratifikovale međunarodno-pravne standarde obavezuju da ih primene u svom zakonodavstvu i praksi, onda je jasno da ovi standardi imaju u sve većoj meri univerzalni karakter.

Među međunarodno-pravnim standardima koji daju političko-pravnu osnovu, ili direktno zabranjuju prinudni i ropski rad, posebno se po značaju izdvajaju sledeći:

- Povelja Ujedinjenih nacija, dokument u čijoj se prvoj rečenici kaže da se svi ljudi rađaju slobodni i jednaki;⁹
- Pakt o građanskim i političkim slobodama i pravima Ujedinjenih nacija;
- Pakt o ekonomskim i socijalnim pravima Ujedinjenih nacija;
- Evropska konvencija o ljudskim pravima, i
- Revidirana Evropska socijalna povelja.

Navedeni dokumenti garantuju i štite čitav korpus političkih, građanskih, ekonomskih, socijalnih, radnih i sindikalnih prava, čime se ostvaruje njihovo preventivno pravno i faktičko dejstvo u sprečavanju prinudnog i ropskog rada. Razumljivo je da bi one odredbe u ovim i drugim dokumentima u kojima se izričito zabranjuje prinudni i ropski rad, bile nedovoljne i nikako ne bi mogle da ostvare željene pravne i faktičke efekte, ukoliko ne bi imale uporište u onim odredbama koje štite i garantuju pomenuta prava. Iz toga se može zaključiti, što i jeste istorijsko iskustvo i činjenica savremenog doba, da se jedna od efikasnih prepreka prinudnom i ropskom radu nalazi u mreži međusobno povezanih međunarodnih pravnih normi i institucija. Naravno, pravni standardi, u ovom kao i u svim drugim slučajevima, nisu svemoćni, ali predstavljaju snažnu branu prinudnom i ropskom radu. U tom smislu posebno treba izdvojiti decidne odredbe Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih slo-

⁹ Povelja Ujedinjenih nacija, veb sajt UN.

boda, koje kažu: „1. Niko se ne sme držati u ropstvu, ili u ropskom položaju. 2. Ni od koga se ne sme zahtevati da obavlja prinudni ili obavezni rad“.¹⁰

4.2. Radno i socijalno zakonodavstvo

Radno i socijalno zakonodavstvo, kako na međunarodnom, tako i na nacionalnom nivou, zabranjuje prinudni i ropски rad. Međutim, na ovom planu mnogo je veći značaj u tome što radno i socijalno zakonodavstvo utvrđuje i štiti osnovne principe odnosa poslodavaca, sindikata i političkih vlasti, definiše osnovne standarde u oblasti radnih, ekonomskih i socijalnih prava, kao što su pravo na rad, pravo na pristojnu zaradu, pravo na pristojne uslove stanovanja, na zdravstvenu zaštitu i socijalnu sigurnost i dr., čime se izuzetno ograničavaju mogućnosti uspostavljanja prinudnog i ropskog rada, naravno pod uslovima da postoje efikasni instrumenti za sprovođenje ovih zakona i standarda. Drugim rečima, osnovna funkcija radnog i socijalnog zakonodavstva ogleda se u sužavanju formalno-pravnog i faktičkog prostora za uspostavljanje prinudnog i ropskog rada.

4.3. Krivično zakonodavstvo

Logično je i očekivano, imajući u vidu međunarodne standarde u oblasti prinudnog i ropskog rada, da se ove pojave tretiraju i u krivičnom zakonodavstvu. U tom smislu, od velike važnosti je to što sva moderna krivična zakonodavstva, uključujući i krivično zakonodavstvo Srbije, prinudni i ropски rad, ili preciznije rečeno – prinuđivanje ljudi na prinudni i ropски rad tretiraju kao krivično delo, za koje su zaprećene visoke zatvorske kazne. Ono se podvodi pod krivično delo trgovine ljudima, koje je po pravilu povezano sa vršenjem i drugih teških krivičnih dela. Za predmet ovog rada je od najveće važnosti da nacionalna zakonodavstva svrstavaju ovo u izuzetno teška krivična dela, imajući u vidu stepen društvene opasnosti koju izaziva vršenje ovog krivičnog dela.

5. Prinudni i ropски rad u savremenom dobu

Polaznu osnovu za razmatranje predstavlja činjenica da prinudni i ropски rad predstavljaju deo stvarnosti u vremenu u kome živimo. Pri tome prinudni i ropски rad postoje i u društvima koja se formalno-pravno, a u manjem ili većem stepenu i faktički, temelje na poštovanju ljudskih sloboda i prava, višestranačke parlamentarne demokratije i ravnopravne tržišne utakmice. Protekli vekovi, kao i zbivanja u savremenom društvu, suočavaju nas sa još jednom

¹⁰ Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Savet Evrope, kancelarija u Beogradu, član 4.

činjenicom da prinudni i ropski rad nisu vezani za određeni oblik ekonomskog i političkog uređenja društva, već se javljaju u svim do sada poznatim društvenim uređenjima i u veoma različitim društvenim uređenjima. To samo potvrđuje kako su prinudni i ropski rad dugotrajni, složeni i otporni na promene koje su se događale u ljudskoj istoriji. Istovremeno, ta činjenica upozorava koliko je teško spoznati društvenu i ljudsku suštinu ropstva, a snagom naučnog saznanja prodreti u njegove izvore. U traganju za odgovorom na ovo pitanje, može biti od koristi parafraza misli Žan Žak Rusoa, koji kaže: „Onaj ko se prvi dosetio, ogradio komad zemlje i rekao ovo je moje – bio je tvorac građanskog društva.“ Parafraza bi glasila – onaj ko se prvi dosetio i prinudio nekoga da mu bude rob – bio je tvorac prinudnog i ropskog rada. U tom svetlu može se postaviti pitanje koje je samo po sebi kontradiktorno: da li građansko društvo i prinudni i ropski rad imaju isti izvor?

Karakteristično je, takođe, da je mali broj ljudi svestan činjenice da je prinudni i ropski rad zla sudbina mnogih, i da takvu sudbinu doživljavaju i mnogi u našem bližem i daljem okruženju, koje iz raznih razloga i ograničenja ne primećujemo. Rezultati istraživanja govore da su reakcije javnosti takve kao da su prinudni i ropski rad nešto što se događa samo nekim dalekim i nepoznatim ljudima na drugim kontinentima. Tek poneki novinski tekst o tragičnim, ponižavajućim događanjima u našem ili susednim gradovima, na trenutak uznemiri ljudske savesti. Postavlja se pitanje da li je reč o nespremnosti da se naruši sopstveni konformizam, strah da se čovek zameri moćnijima od sebe, zatvaranje očiju pred činjenicama, da bi se zaštitila sopstvena savest, nedovoljna svest o poraznim posledicama prinudnog i ropskog rada za društveni razvoj, slobodu i dostojanstvo ljudske ličnosti, ili sve to zajedno. U celini, činjenica je da je jedno od najsnažnijih oružja savremenih demokratskih društava – javnost, odnosno reagovanje javnog mnjenja veoma malo iskorišćeno u suočavanju sa prinudnim i ropskim radom. Jer svaki pojedinačni slučaj prinudnog i ropskog rada nije samo pojedinačni slučaj i zla sudbina pojedinca koji se našao u takvim okolnostima, već udarac na dostojanstvo i slobodu ljudskog života i rada u celini. Drugim rečima, prinudni i ropski rad svakog pojedinca narušava slobodu ljudskog rada svih ostalih.¹¹

Međutim, postoje i drugi razlozi koji utiču na održavanje ovako ponižavajućeg stanja u pogledu prinudnog i ropskog rada. Pre svega, to je postojanje prinudnog i ropskog rada kroz vekove, a to znači i njegovu sposobnost da se prilagođava različitim društvenim okolnostima. Ta sposobnost, odnosno otpornost prinudnog i ropskog rada, ogleda se u njegovim brojnim pojavnim oblicima, koji su se pojavili i razvili u savremenom dobu.

¹¹ R. E. Pahl, *On work: Historical, Comparative and Theoretical Approaches*, Blackwell, Oxford, 1988.

Pre svega, ropски rad se i dalje pojavljuje u svojim klasičnim, najradikalnijim i najviše ponižavajućim formama. Ovi radikalni pojavni oblici prinudnog i ropskog rada su društveno opasni iz dva razloga:

- prvo zbog svog raznog delovanja na samo društveno tkivo, na njegove temeljne vrednosti i život pojedinca;
- drugo, zato što ti radikalni oblici predstavljaju snažno uporište drugih, sofisticiranih vidova prinudnog i ropskog rada.

U savremenom dobu, prinudni i ropски rad imaju svoje uporište i osnovni izvor u trgovini ljudima. Podaci relevantnih međunarodnih i nacionalnih institucija potvrđuju da se, uprkos činjenici da se trgovina ljudima tretira kao krivično delo i svim merama koje se preduzimaju na nacionalnom i međunarodnom planu, trgovina ljudima, odnosno broj žrtava ove trgovine, povećava iz godine u godinu. Najčešće, ali ne i jedine žrtve su siromašni, ali trgovina ljudima nema geografskih ni drugih granica. Ona je danas nesporna globalna pojava, koja se brže razvija od mnogih pozitivnih strana globalizacije. Trgovina ljudima je danas osnovni univerzalni izvor svih savremenih oblika prinudnog i ropskog rada – prostitucija, klasični ropски ili prinudni rad, prosjačenje, različiti oblici kriminalnih aktivnosti i drugo.

Međutim, od klasičnih oblika prinudnog i ropskog rada, danas su rasprostranjeniji i sa pogubnijim posledicama novi, sofisticirani i prikriveni oblici prinudnog i ropskog rada. Ova konstatacija istovremeno zahteva da se redefiniše šta se u savremenom dobu podrazumeva pod prinudnim i ropским radom. To proističe iz činjenice da su se društvene okolnosti bitno promenile i da se svakodnevno menjaju, da je došlo do značajnog napretka novih tehnologija i proizvodnih snaga kao osnove standarda i kvaliteta života ljudi, da su uspostavljene i razvile se demokratske institucije i mehanizmi ostvarivanja i zaštite ljudskih sloboda i prava. Drugim rečima, lestvica kriterijuma ljudske slobode i dostojanstva, pa u tom kontekstu i slobode ljudskog rada, podignuta je, što zahteva da se u skladu sa tim novim, višim kriterijumima i zahtevima, redefiniše šta u savremenom dobu jeste prinudni i ropски rad.

Postoje brojni oblici koji se formalno-pravno ne tretiraju kao prinudni i ropски rad, ali po svojoj suštini to jesu. Očigledno je da taj formalno-pravni kriterijum, iako važan, sam za sebe nije dovoljan za razdvajanje prinudnog i ropskog od ljudskog rada kao slobodne, stvaralačke aktivnosti. Brojni vidovi ograničavanja i ugrožavanja ljudske slobode neizbežno stvaraju osnovu, odnosno vode ka prinudnom i ropskom radu. Jer, ropstvo nije samo u lancima, u ograničavanju slobode u fizičkom smislu, već u ograničavanju ili uskraćivanju mogućnosti, u diskriminaciji, koja određene pojedince ili društvene grupe marginalizuje ili potpuno isključuje iz vitalnih društvenih procesa.

Druga, komplementarna strana ove konstatacije odnosi se na pitanje slobode, njenih sadržaja i objektivnih dometa. Naime, sloboda nije moguća isklju-

čivo kao formalno-pravni koncept, već kao realno stanje individue i društva. Drugim rečima, šta znači, odnosno da li je uopšte moguće govoriti o slobodi, ako je čovek gladan, ako nema posla, ako nije u mogućnosti da svojoj porodici, a pre svega deci obezbedi pristojnu egzistenciju, školovanje i razvoj, ako nema nadu!? Ako nema realne mogućnosti da ostvari pravo na dostojanstven i pristojno plaćen rad, a on se u savremenom društvu ostvaruje kroz pravo i realnu mogućnost za zaposlenje, ili pokretanje i vođenje sopstvene ekonomske aktivnosti, ako nema zdravstvenu zaštitu, ako nema ekonomsku i socijalnu sigurnost, penzijsko-invalidsko osiguranje, pristojne uslove stanovanja, ako mu se na bilo koji način ugrožavaju radna, ekonomska i socijalna prava, ako nema alternativu – njegov rad po svojim suštinskim karakteristikama postaje prinudni ili ropski.¹²

Ako je stalno progonjen strahom od gubitka posla, što je inače jedan od najvećih strahova savremenog doba, ako zbog tog straha prihvata ponižavajuće poslove, uslove rada i ponižavajući odnos poslodavca prema njemu, njegov rad takođe postaje ropski. Isto tako, u savremenom dobu nezaposlenost, odnosno nemogućnost da se sebi i porodici obezbedi pristojna egzistencija, predstavlja izvor novih vidova prinudnog i ropskog rada.

Posmatrano sa stanovišta ovako uspostavljenih kriterijuma, može se zaključiti da se čitave društvene grupe nalaze u poziciji u kojoj je prinudni i ropski rad njihova sudbina. Među ovim društvenim grupama jedna od najbrojnijih i specifična po svojim osnovnim karakteristikama, jeste društvena grupa koja se bavi sivom ekonomijom i koja se nalazi na crnom tržištu radne snage. Ova konstatacija, međutim, otvara pitanje da li su oni koji se bave sivom ekonomijom i koji rade na crnom tržištu radne snage – posebna društvena grupa. Raspoloživi podaci i, istini za volju, malobrojna istraživanja u ovoj oblasti, pokazuju da oni koji se nalaze u ovoj sferi imaju čitav niz zajedničkih karakteristika i interesa, na osnovu čega se o njima može govoriti kao o posebnoj društvenoj grupi. Pre svega, ono što im je zajedničko jeste činjenica da izvore svoje egzistencije, jednim delom ili u potpunosti, nalaze izvan formalnih, legalnih ekonomskih tokova i aktivnosti, u startu su uskraćeni za čitav niz ekonomskih, socijalnih i radnih prava, siromašniji, su, uslovi njihovog rada su daleko teži, a kvalitet života lošiji. Uz to, stalno im nad glavom lebdi pretnja nasilnog prekida jedinog izvora njihove egzistencije od strane vlasti (inspekcij-ski organi, policija), čime se ograničavaju i njihove osnovne ljudske slobode i prava, a što je takođe jedan od snažnih izvora političke manipulacije ovom grupacijom od strane političkih vlasti. Rezultanta svih navedenih nepovoljnih okolnosti, diskriminacija kojoj su izloženi, marginalizacija ili potpuna isključenost iz legalnih ekonomskih tokova društva, čini – suštini njihov rad prinudnim, odnosno ropskim.

¹² "Distability and employment in Central Eastern European countries", ILO CEET, Budapest, 1994.

Sve navedeno ide u prilog zaključku da svi oni koji se bave sivom ekonomijom i koji rade na crnom tržištu radne snage, zapravo predstavljaju paralelni svet pored nas, koji ima svoja pravila, sistem vrednosti, specifične međusobne poslovne i lične odnose, kao što je i sama siva ekonomija, u stvari, paralelni ekonomski sistem koji postoji na suprotnim koordinatama od formalnog, legalnog ekonomskog sistema. Linija razdvajanja između ta dva sveta – sveta legalnih ekonomskih tokova i sive ekonomije i crnog tržišta radne snage, istovremeno je i osnovna linija razdvajanja između slobodnog i ropskog i prinudnog rada.

6. Zaključak

Jedna od polaznih konstatacija da su prinudni i ropски rad kroz celokupnu istoriju, u različitim društvenim sistemima i okolnostima, u različitim civilizacijama bili i danas jesu sastavni deo naše stvarnosti, mora da se dopuni ocenom da je savremena civilizacija na novi način suočena sa prinudnim i ropским radom. To novo iskušenje ogleda se u čitavom nizu novih, prikrivenih i sofistificiranih oblika prinudnog i ropskog rada, kao i u činjenici da prinudni i ropски rad danas predstavljaju globalni problem, sa kojim se uspešno može suočiti samo globalna strategija. Prinudni i ropски rad se takođe odvija u drugačijem društvenom okruženju, koje je u velikoj meri, makar formalno, utemeljeno na ljudskim slobodama i pravima i demokratskom društvenom uređenju. To ima za posledicu da su prinudni i ropски rad i njihove društvene posledice postali vidljiviji, jer svaki vid prinudnog i ropskog rada u krajnjoj liniji ugrožava demokratiju i ljudska prava u celini. Ropски i prinudni rad predstavljaju najradikalnije i društveno najopasnije vidove diskriminacije. Po stepenu opasnosti za društvo i ljudsku slobodu, treba izdvojiti one otvorene oblike ropskog rada – trgovinu ljudima, seks trafikung, kao i kriminalne delatnosti koje predstavljaju logističku podršku ili otvaraju vrata prinudnom i ropskom radu, kao što su klasični kriminal, narkomanija i slično. Međutim, ništa manje nisu opasni oni sofistificirani oblici prinudnog i ropskog rada koji su konačna i neizbežna posledica ograničavanja ljudskih sloboda i prava i načela jednakih šansi. Iz toga proističe da je temelj strategije borbe protiv prinudnog i ropskog rada u realnom uspostavljanju ljudskih sloboda i prava, realnih mogućnosti za razvoj i dostojanstven život svakog pojedinca i kompleks mera pozitivne diskriminacije.

Literatura

- „Distability and employment in Central Eastern European countries“, ILO CEET, Budapest, 1994.
- Brittan, A. – Maynard, M.: *Sexism, Racism and Oppression*, Blackwell, Oxford, 1984.
- Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, Savet Evrope, kancelarija u Beogradu, član 4.
- Giddens, A.: *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2002.
- Grindt, K.: *The Sociology of Work*, Polity Press, Cambridge, 2002.
- Marinković, D.: *Industrijski odnosi*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2005.
- Marks, K.: *Manifest komunističke partije*, Kultura, Beograd, 1972.
- Moorhouse, H. F.: *The Work Ethic*, Cambridge University Press, 1987.
- Pahl, R. E.: *On Work: Historical, Comparative and Theoretical Approaches*, Blackwell, Oxford, 1988.
- Povelja Ujedinjenih nacija, veb sajt UN.
- Rifkin, J.: *The End of Work*, Putnam Books, New York, 1966.
- Writte, J. F.: *Democracy, Authority and Alienation in Work*, Chicago University Press, Chicago, 1980.

Prikaz knjige
Rad primljen: 18.5.2007.

PROF. DR ĐURO KORUGA
Mašinski fakultet, Univerzitet u Beogradu

PRE VELIKOG PRASKA

*Esej o knjizi „Pre Velikog praska“
prof. dr Igora Bogdanova, prof. dr Griške Bogdanova
i prof. dr Miće Jovanovića Božinova,
Megatrend univerzitet, Beograd, 2006.*

Autori su za moto knjige „Pre Velikog praska“ izabrali misao svetog Avgustina: „Svet nije sačinjen u vremenu, već od vremena“. Navedeni moto odražava suštinu sadržaja knjige, pa – imajući u vidu njenu dobro zasnovanu matematičku osnovu – nagoveštava i mogući kopernikanski obrt u naučnoj misli.

Prvi deo knjige upoznaje čitaoca sa „burom“ koja se podigla u naučnoj javnosti oko nagoveštenog preokreta. Taj deo knjige uvodi čitaoca u „naučnu detektivsku priču“ koja pleni pažnju čitaoca jer osvetljava tekuće dileme u nauci i ukazuje na snagu „misaonih dogmi“. Bez obzira na osporavanja nekih autoriteta u fizici, autori istrajavaju u svom uverenju da su uradili „pravu stvar“. Oni kao da plove „misaonim brodom“ Nilsa Bora koji je smatrao da: „jedna teorija je onoliko moćna, koliko joj se suprotstavlja druga moćna teorija“. Kako je današnja teorijska fizika veoma moćna misaona tvorevina, to onda nema dileme koliki je značaj i moć teorije „pre Velikog praska“ koju su autori izneli u istoimenoj knjizi.

Centralno pitanje knjige je kosmološki svetlosni konus, odnosno početni singularitet. Po autorima, postoje tri osnovna nivoa svetlosnog konusa: *klasični nivo*, *kvantni nivo* i *početni singularitet*. U klasičnom delu konusa metrika je Lorencova; u kvantnom delu kuplove su dve metrike na bazi fluktuacija koje postoje između Lorencove i euklidske metrike, dok je u singularnom delu konusa metrika čisto euklidska. Mada nauka do sada nije na valjan način rešila ni problem odnosa *klasično-kvantno*, autori otvaraju novi front u nauci, odnos *kvantno-početni singularitet*. Argumentovano ukazivanje na postojanje „drugog fronta“ već samo po sebi je značajan naučni doprinos, a da li su svi elementi i detalji u potpunosti tačni ili ne, manje je važno od činjenice da su ovom knjigom odškrinuta vrata predvorja nečega što dosadašnja nauka nije ni uzimala u obzir.

Kako, po autorima, izgleda početni singularitet? Da bi ste ga „ugledali“ morate proći kroz vihor kvantne gravitacije, kao prvobitnog stanja stvarnosti,

koji postoji između *Plankovog nivoa* i *nule*. Već tu se gube neka obeležja fizičke stvarnosti, kako se ona danas u nauci predstavljaju, i ulazi se u novo carstvo – carstvo matematičkih bića. Vreme jeste tamo ali ne postoji u realnom obliku (naš doživljaj *strele vremena* – jednodimenzionalni entitet), već postoji u imaginarnom obliku (trodimenzionalni entitet), pa neće biti evolucije klasičnog fizičkog sistema u streli vremena, već će biti konformaciona promena vremena kao trodimenzionalnog objekta. Kako su konformacione promene imaginarnog vremena informacionog karaktera, to je svet singulariteta primarno informacioni svet. Kako je klasični svet posledica singulariteta i kvantnog stanja stvarnosti, to onda misao Bakministrafulera da „Univerzum nije sistem, Univerzum nije oblik, Univerzum je scenario“, dobija na svom značaju i na nov način otvara pitanje odnosa klasičnog i kvantnog. Na pojednostavljen, ali krajnje razumljiv način za čitaoca, autori u knjizi ovu problematiku razmatraju s aspekta DVD (Digital Video Disc).

Autori ističu da je jedna od najvažnijih ideja iznetih u knjizi novo shvatanje informacije, jer ono što se označava kao „informacija“ može da postoji samo u imaginarnom vremenu. Dok realno vreme nosi sa sobom transformacije sistema energija-entropija, dotle imaginarno vreme nosi sa nultom entropijom informaciju svojstvenu tom sistemu. Informacija ne evoluiru u realnom vremenu, već je invarijanta. Samo ova tvrdnja autora zahteva preispitivanje mnogih postojećih naučnih postavki. Zbog toga je, pored ostalog, pokrenuta „bura“ u naučnim krugovima.

Autori prelazak *informacije* u *energiju* vide preko kompleksne entropije, jer njen *imaginarni* deo vezan je za informaciju, a *realni* za energiju. Pri tome, u nultom trenutku entropija prostor-vremena jednaka je nuli, pa postoji savršeno uređenje „scenarija“. Ovo dovodi do zaključka da kada i propadne fizički univerzum, ne propada (ne nestaje) sve, već ostaje informacija. Informacija, kako autori kažu, a shvaćena na ovaj način, daje život i smisao *Biću* iznad *ništavila*. Naravno da ovakvo shvatanje baca novo svetlo i na Hajdegerovo pitanje: „Zašto uopšte postoji Nešto, a ne Ništa?“ U knjizi autori daju delimični odgovor na ovo pitanje, jer „u samoj svojoj evoluciji čitav Univerzum je ogroman sistem za transformaciju energije u informaciju“. Stvarnost sa ovoga aspekta je krug krugova koji se ostvaruje transformacijama na relaciji informacija-entropija-energija-masa-informacija.

Za ovu knjigu važi ista ona dobronamerna opaska koju je u vidu beleške napisao mentor na doktorskoj disertaciji jednog od koautora ove knjige. „Različitost je dobra stvar za nauku, smatrao je poznati Wolfgang Pauli, jer ponekad tačni radovi, ali bez duše, imaju manje vrednosti od radova u kojima se potkrala „nadahnuta greška“. Zato je u nauci prihvatljivo da se matematička strogost ostavi po strani, u slučaju kada se otvaraju novi vidici i pokreću istraživanja u novom pravcu.“

Autori su u knjizi izneli sasvim drugačije ideje o nastanku vremena i nastanku Univerzuma nego što su to standardne ideje u nauci danas. Zbog toga su za moto knjige uzeli misao svetog Avgustina, navedenu na početku ovog teksta, a posledica toga je da je „svaka tačka prostor-vremena vezana za Početni singularitet

topološkim talasom“. Mada je sve tu „nadohvat ruke“, sve je istovremeno milijardama svetlosnih godina daleko od nas kao i najudaljenije zvezde.

Knjiga „Pre Velikog praska“ ne može nikoga – ko promišlja i poima stvarnost – da ostavi ravnodušnim. U njoj se pored originalnih ideja nalaze i veoma zanimljivi podaci o ličnostima i događajima iz nauke. Mada je pisana lako čitljivim stilom, pa se zato čita „bez daha“, ona se ne čita samo jednom. Sa ovom knjigom ćete se „družiti“ duže, i kako napredujete u razmišljanjima, promišljanjima i poimanjima stvarnosti – i sve češće. Uvek će vam nešto izmicati i zato ćete se uvek vraćati njenom sadržaju i tražiti ono što vam je nadohvat ruke, a ipak tako jako daleko. Knjigu iskreno preporučujem ne samo ljubiteljima nauke nego i svima onima koji „rade na sebi“ i proširuju saznajne vidike.

Prikaz knjige
Rad primljen: 3.5.2007.

ANDRIJANA GOLUBOVIĆ
Geoekonomski fakultet, Megatrend univerzitet, Beograd

PONOVNO OTKRIVANJE „NOVOG SVETA“

*Esej o knjizi „Latinskoamerički regionalizam u 19. i 20. veku“
prof. dr Slobodana S. Pajovića, Megatrend univerzitet, 2006.*

Knjiga „Latinskoamerički regionalizam u 19. i 20. veku“, profesora Slobodana S. Pajovića, koristi se kao osnovni udžbenik na predmetima „Ekonomsko-politička geografija Latinske Amerike i Kariba“ i „Savremene latinskoameričke ekonomije“ koji su deo nastavnog programa za studente III i IV godine Sektora za Latinsku Ameriku i Karibe Geoekonomskog fakulteta. Međutim, ova knjiga uveliko prevazilazi te okvire i čini jedinu sveobuhvatnu studiju o kako dijahronijskom, tako sinhronijskom razvoju latinskoameričkog regiona i formiranju latinskoameričke sadašnjice.

Živimo u multikulturnom svetu u kojem u doba globalizacije koegzistiraju različite kulture i utiču jedne na druge. Ovde koristimo termin „kultura“ u njegovom širem značenju, koje se odnosi na sve segmente modernog života i ljudskog delovanja. Motivacija za uspostavljanje interkulturene komunikacije može ležati u radoznalosti, to jest u interesovanju da se upoznaju druge kulture. Međutim, ne sme se upasti u zamku egzotizma, koji se ograničava na površnom pogledu. Do pojave ove knjige, Latinska Amerika se kod nas zaista i posmatrala kao „egzotičan“ region i široko je bilo rasprostranjeno njeno površno tumačenje, ograničeno na uopštenu sliku koja je predstavljala ovaj veliki prostor kao spoj muzike, zabave, telenovela i fudbala, te – u retkim slučajevima – kao postojbinu diktature, revolucija, gerile ili romana tzv. latinskoameričkog „buma“ 20. veka. Stoga ova knjiga može ispuniti prazninu i nadomestiti znanja koja će odstraniti sumnje, dileme i nepoznanice u vezi sa Latinskom Amerikom, kako u našoj široj sredini, tako i u stručnoj i naučnoj. Pri tome, treba napomenuti da prof. Pajović ukazuje da danas u savremenom svetu bilo koji događaj u bilo kom delu sveta ima posledice po svaku pojedinačnu zemlju, narod, kulturu, region i čovečanstvo u celini, te zbog toga ne smemo biti izolovani na polju saznanja i primene znanja o karakteristikama njegovih određenih delova, pa tako i Latinske Amerike. Osim toga, autor se često osvrće na prednosti koje latinskoamerička iskustva u oblasti regionalne saradnje i integracije, političko-ekonomske tranzicije i uključivanja u globalizo-

vane tokove saradnje u svetu na početku 21. veka, imaju u odnosu na balkanska i predstavlja niz tumačenja iz balkanske perspektive, što daje i komparativni karakter analizi.

Knjiga „Latinskoamerički regionalizam u 19. i 20. veku“ sastoji se iz sedam osnovnih tematskih celina.

U *Uvodnim razmatranjima* autor nastoji da definiše Latinsku Ameriku, navodeći da se ona u oblasti regionalnih istraživanja uglavnom tretira kao „poseban istorijsko-društveni i ekonomsko-politički fenomen u kojem je snažno objedinjen njen prepoznatljiv geografski prostor i to na osnovama zajedničke civilizacije, istorije, jezika, kulture, religije, etničkih karakteristika, modela ekonomskog i društvenog razvoja, ali i motiva za uključivanje u različite tokove saradnje u okvirima savremene međunarodne zajednice“, primećujući da bi bilo veoma pogrešno da u procesu njene identifikacije zanemarimo postojanje razlika i posebnosti u raznim domenima istorijskog, društvenog, ekonomskog ili civilizacijskog nasleđa, što nam pokazuju složenost i višeslojnost njenog istorijskog nasleđa ali i sadašnjosti, te izbegava upotrebu pojednostavljenog analitičkog okvira „homogenosti regiona“. U skladu sa navedenom polaznom hipotezom, ukazuje se na neophodnost temeljnog poznavanja latinskoameričke istorije i, potom, fleksibilnog pristupanja i razumevanja nastalih različitih uzročno-posledičnih veza u procesu formiranja latinskoameričkog regiona. Ukratko, taj geografski prostor treba izučavati kao jedan makroregion koji poseduje veoma razgranatu mrežu komunikacija i visoki stepen interakcija među njegovim sastavnim delovima. Zatim, autor nas upoznaje sa istorijom razvoja amerikanistike kao nauke i njenim značajem, navodeći i neke od najrelevantnijih naučnih nukleusa koji se danas bave tom naučnom disciplinom. Skreće nam pažnju na činjenicu da latinskoameričke studije zapravo nastaju već 1492. godine, od čina španskog otkrića „Novog sveta“, te da prve radove iz te oblasti čine geografske karte i odgovarajući geografski opisi, putopisi, etnološko-lingvistička i kulturološka zapažanja, političko-ekonomski izveštaji španske i kolonijalne administracije, dopisi crkvenih predstavnika, itd., te da do bržeg i decentralizovanijeg razvoja ovih studija dolazi nakon sticanja nezavisnosti latinskoameričkih zemalja u prvoj polovini 19. veka. Sledi pregled razvoja latinskoameričkih studija na južnoslovenskim i balkanskim prostorima, uz isticanje da su kulturne veze sa Latinskom Amerikom uspostavljene još sredinom 19. veka kada su mnogi naši iseljenici pronašli svoju novu domovinu u tom delu sveta. Međutim, tek školske 2000/2001. godine je na Geoekonomskom fakultetu Megatrend univerziteta uvedeno integralno izučavanje latinskoameričkog regiona uz interdisciplinarni pristup.

Takođe treba napomenuti da autor uvodi originalnu terminologiju na španskom jeziku, uz precizne prevode i objašnjenja na srpskom jeziku, što smatramo važnim za valjano tumačenje teksta, kao i dodatne literature koju autor navodi u iscrpnom spisku bibliografije na kraju knjige.

U uvodnom delu definisan je geografski prostor u kojem se formirao latinskoamerički regionalizam i predstavljena su glavna teorijska znanja (teorija regiona, regionalizam i regionalne saradnje, teorija sistema, teorija zavisnosti, teorija složene međuzavisnosti) čije usvajanje je put ka pravilnom i sistematičnom izučavanju tzv. *otvorenog latinskoameričkog regionalizma*, tj. najnovije latinskoameričke filozofije razvoja, integracije i ekonomsko-političke saradnje, kao i međunarodnog položaja na kraju 20. i početku 21. veka.

U *I delu* knjige, polazi se od hipoteze da se „Latinska Amerika kao prepoznatljiva istorijsko-kulturna celina formira u periodu od 155 godina, koji počinje sa prvim pokušajima Haitija da ostvari nezavisnost (1790) i traje do kraja Drugog svetskog rata“. Period koji je prethodio tome, a započet je činom geografskog otkrića „Novog sveta“, poznat je u latinskoameričkoj istoriji kao kolonijalni period. Upravo taj period kada su evropske sile, pre svega Španija i Portugalija i u mnogo manjoj meri Francuska i Engleska, posedovale neograničenu vlast u tom delu sveta, predmet je analize u ovom delu knjige.

Autor ukazuje na neprocenjiv civilizacijski, istorijski, geografski, politički i ekonomski značaj koji je otkriće Amerike (12. oktobra 1492. godine) imalo u istoriji sveta i za razvoj nauke (geografije, biologije, zoologije, astronomije, medicine, itd), trgovine i ekonomije (nakon otkrića Evropljani su naglo počeli da putuju u te nove i neistražene prostore što je uticalo na jačanje brodskih i trgovinskih veza i direktno je podsticalo ekonomski razvoj u Evropi). Nadalje, ukazuje se da je nakon otkrića tzv. Novog sveta svet konačno postao univerzalan i da su otvoreni novi nepregledni prostori za nadmetanje tadašnjih velikih sila. Paralelno, otpočet je proces intenzivne kolonizacije u tom delu sveta. Osvajači su se susreli sa starim i veoma razvijenim civilizacijama, a svaki od ova dva sveta (evropski i autohtoni) posedovao je sopstvene različite tradicije, filozofije, načine života i privređivanja, religiju, umetnost, itd. Na taj način otpočinje proces izgradnje jednog novog sveta koji se razvijao tokom istorije u potrazi za definisanjem sopstvenog identiteta. Ukratko, može se reći da je latinskoamerički identitet proizvod borbe za nezavisnost i jačanja regionalnog nacionalizama kao oblika kolektivne svesti protiv stranih uticaja, hegemonije, imperijalističke dominacije, eksploatacije i svih negativnih posledica koje su ove pojave imale na razvoj ovih država. Veoma važnu ulogu u formiranju latinskoameričkog identiteta imale su migracije i rasno mešanje (*mestizaje*).

Posebna pažnja data je analizi sistema španske kolonijalne administracije i političkim, ekonomskim i verskim institucijama koje se u tom periodu razvijaju u metropoli radi upravljanja kolonijom, kao i na teritoriji same kolonije. Razumevanje ovog perioda latinskoameričke istorije od suštinske je važnosti za shvatanje njenog budućeg razvoja, s obzirom na činjenicu da postoje značajne razlike u procesu španske i portugalske kolonizacije. Nakon pregleda i objašnjenja kolonijalne organizacije, razmatraju se pitanja ekonomskog razvoja kolonije, uz zaključak da je španska kolonijalna vlast nastojala da organizuje

privrednu aktivnost pre svega oko eksploatacije rudnika plemenitih metala i trgovine, što je zapostavljalo razvoj poljoprivrede i vodilo ka izrazitom jačanju monopolističke trgovine. Kolonijalni ekonomski sistem zasnivao se na direktnoj eksploataciji i uvođenju zabrana za proizvodnju mnogih proizvoda, uključujući i štampanje knjiga, a međusobna trgovina i drugi vidovi komunikacije između raznih delova imperije gotovo da nisu postojali.

Ovaj deo knjige završava se opisom kraja kolonijalne ere i sticanja nezavisnosti latinskoameričkih država. Pri tome, napominje se da je prodor liberalnih ideja iz Evrope i SAD (ideje Francuske revolucije i američkog rata za nezavisnost) bio presudan u datom istorijskom momentu. Konačno, ističe se da je ovaj događaj bez sumnje obeležio svetsku istoriju 19. veka i da je nezavisnost predstavljala najobuhvatniju homogenizirajuću snagu u svakoj pojedinačnoj latinskoameričkoj državi.

Drugi deo knjige obuhvata politički, društveni i privredni razvoj novooslobođenih latinskoameričkih zemalja u 19. veku. Nakon proklamovanja nezavisnosti uspostavljen je republikanski poredak, s izuzetkom Brazila kojim je vladala dinastija Braganza (bilo je pokušaja uspostavljanja monarhije na Haitiju i u Meksiku, ali bez uspeha). Uspostavljanjem republikanskih institucija definitivno su ukinute zastarele, kolonijalne, što je dovelo do ubrzanih društvenih promena i paralelno je omogućeno uključivanje do tada marginalizovanih društvenih slojeva u društveno-ekonomski i politički život. Međutim, autor skreće pažnju na činjenicu da je kolonija ostavila negativno nasleđe u vidu društvene organizacije i društvenih podela, svojstvenih feudalizmu. U prvom periodu nezavisnog društvenog razvoja na vlasti su bili većinom kreolci (belci rođeni u Latinskoj Americi) inspirisani idejama liberalizma kao doktrine koja je imala veliki uticaj naročito kod sve brojnije srednje klase. Međutim, srednja klasa u Latinskoj Americi nije raspolagala odgovarajućom političkom i ekonomskom vlašću kao što je bio slučaj u Evropi, te je oligarhija imala ogroman uticaj i neograničenu vlast, što je činilo taj proces društvene transformacije veoma neujednačenim i teškim.

Politički sistemi novooslobođenih država bili su zasnovani na prevlasti oligarhije, ograničenom narodnom učešću u političkom životu i postepenom uvođenju prava glasa. Ukratko, parlamentarni život se odvijao u okvirima dvopartijskog sistema liberala i konzervativaca, a negativno kolonijalno nasleđe, u vidu opstanka latifundizma, manifestovano je u obliku kaudiljizma-kasikizma, militarizma i korupcije. Shodno tome, zaključuje se da je osnovna karakteristika političkog razvoja bila nestabilnost koja se odrazila negativno kako na unutrašnji politički razvoj, tako i na spoljnopoličku aktivnost latinskoameričkih zemalja.

Što se tiče ekonomskog razvoja Latinske Amerike u 19. veku, prihvaćena je politika uvođenja liberalnog kapitalizma kako bi se ubrzano modernizovala veoma zastarela ekonomska struktura nasleđena iz kolonijalnog perioda. S druge strane, nezavisnost je otvorila prostor za uključivanje latinskoameričkih privreda u svetske tokove saradnje zbog slabljenja monopolističkih interesa

metropola. Generalno, latinskoameričke zemlje bile su izvozno orijentisane, što je dovelo do specijalizovane proizvodnje jednog ili najviše dva proizvoda koje je bilo najlakše plasirati na svetskom tržištu sirovina. Ovaj ekonomski model pokazivao je visoki stepen ranjivosti i zavisnosti uslovljene konjunkturalnim kretanjima cena na svetskom tržištu sirovina i zamenjen je sedamdesetih godina 19. veka izvozno-uvoznim modelom koji je na početku bio delimično uspešan, ali samo u sektoru sirovina, i to uz pomoć stranog kapitala. Strane investicije izvršile su veoma značajan uticaj na ubrzanu ekonomsku modernizaciju u 19. veku, koju autor naziva procesom dekolonizacije, što je dovelo do toga da Latinska Amerika u osvit 20. veka dostigne značajan stepen modernizacije u svim oblastima društvenog, političkog i ekonomskog života.

Sledi analiza međunarodnog položaja Latinske Amerike u 19. veku u kojoj se ukazuje na pojavu direktne zainteresovanosti velikih sila tog perioda za ostvarenjem prevlasti u tom delu sveta, što je proizvelo nove rivalitete između evropskih sila i SAD s obzirom na to da su se Španija i Portugalija gotovo sasvim povukle iz tog regiona.

U okviru ovog *II dela*, u posebnom odeljku se predstavlja proces formiranja latinskoameričkog stanovništva, kao jedna od najvažnijih karakteristika istorijskog razvoja Latinske Amerike. Posebno mesto dato je udelu južnoslovenskih naroda u tom procesu.

Treći deo knjige se odnosi na prvu polovinu 20. veka, koju karakteriše pojava modernizma čiji je simbol bila ideja progressa. Shodno tome, latinskoameričke vlade su pokrenule čitav niz reformi na političkom i ekonomskom planu, usmeravajući svoje aktivnosti pre svega na ekonomsku modernizaciju i na ubrzan razvoj gradova i gradskog života, uz akcenat na razvoj kulture i obrazovanja. Posebna pažnja data je analizi Velike svetske ekonomske krize i njenih posledica po latinskoameričku ekonomiju, uz zaključak da je kriza latinskoameričkih ekonomija u tridesetim godinama 20. veka uvezana spolja i da je jasno ukazala na njihov periferni karakter i potencijal izvoznika prehrambenih proizvoda i sirovina. Posledice ove krize proizvele su nestabilnost u državama regiona, uz napomenu da su se vlade suočavale sa velikim društvenim nemirima i političkim previranjima. U analizi ekonomskog razvoja Latinske Amerike do kraja Drugog svetskog rata, autor iznosi da je Velika svetska ekonomska kriza uticala da se u regionu promene svest i percepcija o razvoju: uočeni su nedostaci razvojnog modela okrenutog prema spolja i shvaćene su prednosti novog, okrenutog prema unutra – razvoju unutrašnjeg tržišta i zadovoljenju domaće tražnje razvijanjem sopstvene industrijske proizvodnje.

S druge strane, autor navodi kao događaje koji su uticali na politički razvoj Latinske Amerike u prvoj polovini 20. veka pobeđu revolucija u Meksiku i Rusiji; Veliku svetsku ekonomsku krizu; pobeđu fašizma i nacizma u Nemačkoj i Italiji, odnosno falangizma u Španiji; pobeđu saveznika u Drugom svetskom ratu i demokratije zapadnog tipa; i uspostavljanje bipolarnosti u međunarodnim odno-

sima i pojavu „hladnog rata“ u vidu ideološkog sukoba Zapada sa komunističkim svetom. Odatle proističu glavne karakteristike političkog razvoja u latinskoameričkim zemljama tokom navedenog perioda: postojanje oligarhijskih sistema na vlasti, ograničeno učešće naroda u procesu donošenja političkih odluka, neujednačeni izborni sistemi, korupcija i opstajanje snažnog uticaja fenomena „kasike“, odnosno „kaudiljo“ na politički život, izborne prevare i manipulacije, diktature i državni udari, nerazvijeni sistem političkih partija koji je omogućavao prevlast oligarhijskih grupa i visoki stepen marginalizacije seoskog stanovništva i, posebno, indijanskog. Zatim se daje pregled nastanka i razvoja političkih partija u zemljama Latinske Amerike i analiziraju se nove političke ideje i partije u prvoj polovini 20. veka, koje se grubo mogu podeliti na: levicu (socijalističke i komunističke), nacionalfašističke ideje (fašizam, nacizam i falangizam) i populizam, uz poseban osvrt na njihove specifičnosti. Potom se objašnjava međunarodni položaj regiona u navedenom periodu, navodeći kao glavnu karakteristiku dalje jačanje američke političko-ekonomske dominacije u vidu agresivnog ekspanzionizma i vojnog intervencionizma, usredsređenih na obezbeđivanje uslova za neometan prodor kapitala iz SAD u latinskoamerički region.

U posebnoj poglavlju *III dela* predstavljena je Organizacija američkih država (OEA): njen nastanak, ciljevi, institucionalna struktura i razvoj. U osnovi, radi se o inicijativi da se stvori jedna regionalna organizacija po ugledu na OUN mada su SAD, kao najveća kontinentalna hegemonistička sila, ostvarile dominantan uticaj.

Četvrti deo knjige odnosi se na period hladnog rata (1950-1990). Analizira se političko-ekonomski i društveni razvoj Latinske Amerike u tom periodu iznoseći stav da je završetak Drugog svetskog rata označio jednu novu fazu u razvoju latinskoameričkog regionalizma koji postaje prepoznatljiv po mnogobrojnim multilateralnim inicijativama pokretanim u cilju jačanja ekonomske saradnje i integracije. U tom periodu važnu ulogu ima Ekonomska komisija UN za Latinsku Ameriku i Karibe (CEPAL), kao glavni ideološki inspirator i strateg nove ekonomske politike ubrzane industrijalizacije radi supstitucije uvoza, uz paralelno iniciranje procesa ekonomske integracije. Na političkom planu dolazi do perioda diktaturnih režima na vlasti, koji su uživali podršku administracije američkog predsednika Trumana, što autor objašnjava postojanjem logike hladnog rata, odnosno ideološkog nadmetanja sa SSSR-om na relaciji kapitalizam vs komunizam koje se prenosi na tlo Latinske Amerike. Posledično, u odnosima između latinskoameričkih zemalja i SAD dolazi do izražaja američki hegemonizam, uključujući i vojni intervencionizam. U okviru ovog dela knjige posebna pažnja posvećuje se dvema značajnim društvenim revolucijama u periodu hladnog rata – kubanskoj i nikaragvanskoj – u kojima je korenito promenjena društveno-ekonomska struktura uz paralelno direktno suprotstavljanje politici i interesima SAD.

U nastavku autor, uz osvrt na istorijsko nasleđe iz 19. veka u domenu bolivarizma i panamerikanizma i primere određenih integracionih iskustava, detaljno analizira početak razvoja multilateralnih oblika saradnje u vidu procesa ekonomske integracije na regionalnom i subregionalnom nivou. Presudni uticaj u iniciranju ekonomske integracije u Latinskoj Americi imao je CEPAL čija ideja se zasnivala na stvaranju subregionalnih carinskih unija. Međutim, uočeni osnovni nedostaci bili su sledeći: veliko geografsko prostranstvo i poteškoće u komunikaciji među državama kao posledica nepostojanja odgovarajuće infrastrukture, nepremostive razlike u veličini zemalja članica integracionih grupa, velike razlike u stepenu njihovog ekonomskog razvoja i pojava ekonomsko-političkog i ideološkog rivaliteta u regionu, kao i uticaj pitanja iz domena bezbednosti, budući da su unutrašnji latinskoamerički konflikti često ometali ili usporavali proces regionalne saradnje.

Nadalje, predstavlja se svaki od oblika regionalne, odnosno subregionalne integracije nastale u regionu u tom periodu: Latinskoameričko udruženje slobodne trgovine (ALALC) i Latinskoameričko udruženje za integraciju (ALADI), zatim proces ekonomske integracije u Centralnoj Americi i u Karipskom regionu. Analiziraju se nastanak, ciljevi, struktura, delovanje i dometi Andskog zajedničkog tržišta, odnosno Andskog pakta, veoma pažljivo razlaže proces integracije u slivovima reka Amazon i La Plata, koji nastaje kao oblik subregionalne integracije zasnovan na daljem usaglašavanju i konkretizovanju uslova plovidbe, racionalnom korišćenju vodenih potencijala, donošenju mera za očuvanje flore i faune u subregionu, planiranom i usaglašenom razvoju određenih industrijskih grana koje su u funkciji ostvarivanja harmoničnog ekonomskog razvoja zemalja članica. Zajednička karakteristika ovog procesa je i usaglašavanje politike ekonomskog razvoja pograničnih regiona, intenziviranje saradnje u oblasti obrazovanja, zdravstva i zajedničkog suzbijanja epidemija i, posebno, donošenje zajedničkih mera za razvoj turizma. Sledi pregled ostalih regionalnih inicijativa za integracije (CECLA, SELA, OLDEPESCA, RITLA, OLADE).

Dekadi osamdesetih godina 20. veka, koju stručnjaci nazivaju „izgubljenom dekadom“, u smislu negativnih ekonomskih parametara, posvećuje se jedno poglavlje. Objašnjavaju se uzroci ekonomske krize koji su doveli do toga da ta decenija bude okarakterisana kao „izgubljena“. Kao i pri analizi svakog dotadašnjeg perioda, daje se detaljna analiza glavnih karakteristika međunarodnog položaja (1950-1990), uz poseban osvrt na politiku i uticaj Katoličke crkve u istorijskom razvoju Latinske Amerike.

Objašnjavajući proces političke saradnje u latinskoameričkom regionu, autor ukazuje na poseban značaj koji u tom procesu ima Grupa Kontadora (Kolumbija, Meksiko, Panama i Venecuela), formirana za rešenje krize u Centralnoj Americi, nakon negativnih iskustava iz Malvinskog rata kada je Interamerički sistem bio neefikasan da spreči invaziju jedne vanregionalne sile (Velike Britanije). U suštini, radi se o mehanizmima fleksibilnog i promenljivi-

vog karaktera, uz kombinovanje pojedinačnih i kolektivnih aktivnosti zemalja članica. Grupa Kontadora je primer nove metodologije neformalne političko-ekonomske saradnje u latinskoameričkoj praksi, koja se zasniva na viskom stepenu fleksibilnosti i pragmatičnosti. Ovaj model političke saradnje i okupljanja iniciran je sredinom osamdesetih godina prošlog veka, a kulminirao je formiranjem Grupe iz Rija (Rio de Žaneiro) koja se analizira u poslednjem odeljku *IV dela* ove knjige. Navode se ciljevi i aktivnosti ove grupe, a najznačajnija novina koju uvode zemlje članice Grupe iz Rija jeste sistematičnost u političkim konsultacijama i kombinovani metod pregovaranja sa svim institucionalizovanim regionalnim i vanregionalnim grupacijama.

Peti deo knjige bavi se novim tendencijama u razvoju latinskoameričkog regionalizma pred početak 21. veka. Zapravo, ovde se pojašnjava šta je to latinskoamerički otvoreni regionalizam i prikazuje kako je teorija otvorenog regionalizma, prethodno objašnjena u *Uvodnim razmatranjima*, primenjena na makroregion Latinske Amerike. Takođe su predstavljeni proces revitalizacije regionalne integracije u Latinskoj Americi, nastajanje novih oblika integracije, uz zapažanje da proces razvoja regionalne integracije u Latinskoj Americi, u osvit 21. veka, obuhvata različite ciljeve, pravce i metode saradnje koji mogu voditi ka integraciji na kontinentalnom, interregionalnom, regionalnom i subregionalnom nivou, što ukazuje na aktuelnost pitanja ukidanja granica u budućnosti. Osim upoznavanja s promenama u razvoju grupacija nastalih u prethodnom periodu, autor nam predstavlja i novonastale: MERCOSUR, Iberoameričku zajednicu naroda, „Grupu trojice“, NAFTA, pokretanje ALCA, IRSA, kao i glavne karakteristike ekonomskog i političkog razvoja Latinske Amerike i njenog međunarodnog položaja na kraju 20. veka.

Šesti deo, u vidu kratkog epiloga, odnosi se na viziju razvoja latinskoameričkog regionalizma i percepciju globalizacije iz latinskoameričke perspektive: osnivanje Južnoameričke unije (SAD) uz prethodni uvod u kome se svedoči o promenama nastalim u svetu nakon pada bipolarnosti. U tom kontekstu je istaknuta novina u načinu funkcionisanja međunarodne zajednice, koji sada, na početku 21. veka, ne podrazumeva tradicionalnu odvojenost „unutrašnjih pitanja“ od međunarodnih, što u suštini internacionalizuje pitanja demokratije i ljudskih prava, prava manjina, međunarodni terorizam i pitanja bezbednosti u pojedinačnim zemljama i svetu kao celini. Navedene sistemske promene podrazumevaju novi oblik organizacije i funkcionisanja društva, kao i života pojedinca u novonastalim uslovima. Interesi se globalizuju i utiču na povezivanje različitih nacionalnih prostora i entiteta. Danas njihovo povezivanje i interakcija ne podrazumevaju samo usaglašavanje proizvodnih struktura i trgovinskih i finansijskih tokova, već i formiranje određenih zajedničkih vrednosti i moralnih principa građana i država uključenih u taj proces. Takođe se naglašava da uz globalizaciju i prihvatanje univerzalnih normi i načela, teče proces diversifikacije međunarodnog sistema, uz sve intenzivniji zamah i razvoj regionalizacije. Knjiga se zavr-

šava procenama i predviđanjima o budućnosti i dometima SAD, budući da se radi o organizaciji u nastajanju. Ukazuje se na složenost ovog projekta i prepreke za njegovo ispunjenje, koje se ne mogu svesti na postojeće ekonomske razlike, s obzirom na uticaj novih političkih i ideoloških pojava u regionu.

Nakon sažetog pregleda ove knjige, zaključujemo da je ona rezultat iscrpnog istraživačkog postupka koji je podrazumevao analizu obimne izvorne literature uglavnom sa španskog govornog područja, a koji predstavlja sintezu razvoja latinoameričkog regionalizma u 19. i 20. veku uz neophodan osvrt na prethodni istorijski razvoj. Knjiga nam pruža obilje informacija i znanja o ovom regionu, prijemčivo uobličениh, međutim ne i uprošćenih. Ona može poslužiti kao okvir za naučno istraživanje ekonomskog, političkog i društvenog razvoja Latinske Amerike, ali i običnom čitaocu, da ispuni želju da se približi ovom zanimljivom regionu upoznavajući ga sa njegovom višeslojnom realnošću. Pri tome mu ona svakako može biti put ka ličnom otkriću „Novog sveta“.

Prikaz knjige
Rad primljen: 5.4.2007.

DR DUŠKO DIMITRIJEVIĆ, NAUČNI SARADNIK
Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

OSNOVI MEĐUNARODNIH LJUDSKIH PRAVA

*Esej o knjizi „Osnovi međunarodnih ljudskih prava“
prof. dr Milana Paunovića, prof. dr Borisa Krivokapića i mr Ivane Krstić,
Megatrend univerzitet, Beograd, 2007.*

Udžbenik „Osnovi međunarodnih ljudskih prava“ autora prof. Milana Paunovića i prof. Borisa Krivokapića i asistenta Pravnog fakulteta u Beogradu mr Ivane Krstić, predstavlja delo koje ustanovljava najviše standarde u našoj međunarodnoj pravnoj literaturi o ljudskim pravima. U njemu su izložena znanja i iskustva autora, nastala kao rezultat dugogodišnjeg bavljenja ljudskim pravima. Analiza ljudskih prava u udžbeniku polazi od deskriptivnog metoda, ali se u tematskim objašnjenjima znatno proširuje normativnim i aksiološko-filozofskim pristupom, koji je *per se* dosta komplikovan i težak. Iako je međunarodnopravni koncept o ljudskim pravima poslednjih decenija prošao kroz niz iskušenja u praksi, ta činjenica nije obeshrabrila autore da na dosledan i profesionalno principijelan način pristupe pisanju udžbenika. Namera autora je da se, kroz edukativni prikaz do sada više obrađivanih problema o ljudskim pravima, iznesu podaci u svetlu najnovijih istraživanja zahvaljujući kojima su tokom poslednjih godina ponuđena sasvim nova tumačenja. Čitljiva sadržina udžbenika prevazilazi pedagoške namene i sasvim je sigurno da će udžbenik koristiti svima koji se u praksi susreću sa problemima zaštite ljudskih prava. Pitanja koja su obrađena, iako se tiču prvenstveno međunarodnog prava, dodiruju i druge oblasti društvenih nauka, pre svega političke i sociološke nauke, čime udžbenik predstavlja zanimljivo štivo za sve čitaoce koji hoće da se upoznaju sa fundamentalnim pitanjima ljudskih prava koja determinišu razvoj savremenih međunarodnih odnosa.

Sadržinski posmatrajući, udžbenik se umnogome ne razlikuje od tradicionalnih dela iz ove oblasti. Zbog obimnosti materije i praktičnih potreba knjiga je podeljena na opšti i posebni deo. Čitaocima je tako omogućeno da na lak i pristupačan način nađu osnovne podatke o svim važnijim pitanjima o međunarodnim ljudskim pravima. U metodološkom smislu, udžbenik sintetizuje

širu lepezu pravnih problema izdvojenih u petnaest tematskih celina. Na kraju knjige data je iscrpna bibliografija najnovijih dela iz međunarodne pravne literature koja može poslužiti i širem krugu čitalačke publike.

U prvom poglavlju izneti su prikazi o pojmu i prirodi osnovnih ljudskih prava, istorijski pregled njihovog razvoja i pravna klasifikacija. Polazeći od činjenice da je međunarodno pravo uslovljeno kompleksnim sistemom interakcija između spekulativnog i empirijskog, teorijskog i praktičnog, autori su pojam ljudskih prava vezali za ontološko poimanje prirodnih prava. Budući da se izvode iz prirodnog stanja, njihovu suštinu nije moguće objasniti principima pozitivnog prava. Ljudska prava su izvorna, sveopšta i neotuđiva i kao takva opstaju još od antičkih vremena. Tradicija prirodnih prava imala je svoje korene i u ranim hrišćanskim i srednjovekovnim sholastičkim učenjima. U socijalnoj jerarhiji mračnog perioda srednjeg veka, smisao prirodnih prava nalazio se u oslobađanju od svih oblika autoriteta, kako od rigidnih verskih zakona, tako i od društvenih uticaja i nužnosti. Političke pretumbacije uzrokovane doktrinom o kontroli i ravnoteži vlasti, dovele su do velikih promena u strukturi evropskih država. Vodeću ulogu u razvoju ljudskih prava imala je Engleska, iz koje su potekle velike ideje utelovljene u čuvenim pravnim aktima poput *Magna Charta Libertatum* iz 1215. godine, *Petition of Rights* iz 1628. godine i *Habeas Corpus Act* iz 1679. godine. Najveći broj ljudskih prava u praksi bio je usmeren ka državi koja je počivala na filozofskim postavkama o apsolutnom suverenitetu državne vlasti.

Sa revolucionarnim buržoaskim promenama u 18. veku, na političkom i ekonomskom planu nametnula su se sasvim nova rešenja u pogledu ljudskih prava. Izgradnjom građanskih demokratija, u čijim su osnovama bile utkane ideje političkog liberalizma i narodnog suvereniteta, došlo je do prekida sa državnim apsolutizmom. Široko isprepletane, ali ne i dovoljno produbljene socijalne veze, karakteristične za feudalni period razvoja međunarodnih odnosa, srušene su i prekinute usled snaženja unutrašnje i spoljašnje državne vlasti, čiji je autoritet u novim istorijskim okolnostima proizlazio iz suverene narodne volje. Od Huga Grocijusa (Hugo Grotius) i Baruha de Spinoze (Baruch de Spinoza) u Holandiji, Tomasa Hobsa (Thomas Hobbes) i Džona Loka (John Lock) u Engleskoj, te Žan Žak Rusoa (Jean Jacques Rousseau) i Šarla Monteskjea (Charles Montesquieu) u Francuskoj, postulat „društvenog ugovora“ postaje sve više ideološka podloga države. Sa formalno proklamovanom nezavisnošću, jednakošću i ravnopravnošću naroda u poznatim političkim aktima, poput američke Deklaracije o nezavisnosti iz 1776. godine ili Deklaracije o pravima čoveka i građanina iz 1789. godine, legalna pozicija naroda i pojedinaca biva promenjena. Principi o ljudskim pravima iz doba puritanizma našli su tako svoje mesto i u konstitucijama država, u vidu osnovnih prava zajamčenih svim građanima.

Naglašavanje ideje o univerzalnoj važnosti građanskih prava u uslovima povećane međuzavisnosti država, utrlo je put političkom i pravnom ostvarenju

međunarodnih ljudskih prava u 19. i 20. veku. Istorijski uspon ljudskih prava bio je zasnovan na vrednostima koje je čovečanstvo u određenim vremenskim epohama priznavalo pojedincima i kolektivitetima. Nakon Drugog svetskog rata, sa Poveljom Ujedinjenih nacija, članice međunarodne zajednice normativno su utemeljile obavezu poštovanja ljudskih prava. Klasifikacija osnovnih ljudskih prava i sloboda u udžbeniku je izvršena prema različitim kriterijumima i međunarodnim pravnim aktima, poput Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima iz 1948. godine i Međunarodnim paktovima o ljudskim pravima iz 1966. godine. Iako su autori anticipirali „generacijsku podelu prava“ na ljudska prava prve generacije (građanska i politička prava), na ljudska prava druge generacije (ekonomska, socijalna i kulturna prava) i na ljudska prava treće generacije (pravo na zdravu životnu sredinu, pravo na mir, pravo na razvoj i dr.), oni ne odbacuju mogućnost drugačijih podela, kao što su podele na individualna i kolektivna prava, utuživa i neutuživa prava i druge. Sve podele i diferencijacije koje se mogu pojaviti u teorijskim i praktičnim razmatranjima problema, uzimaju se sa rezervom, jer autori smatraju da „sva ljudska prava predstavljaju jedinstvenu celinu i da bi bilo opasno tvrditi da su neka važnija i preča od drugih“.

S obzirom na to da norme međunarodnog javnog prava proizlaze iz različitih pravnih izvora na koje uticaj vrši neujednačena i polimorfna međunarodna praksa, iz edukativnih razloga u drugom poglavlju opšteg dela udžbenika izložena je sistematizacija utvrđena Statutom Međunarodnog suda pravde u Hagu (čl. 38. st. 1). Tako se u osnovne formalne pravne izvore međunarodnog prava o ljudskim pravima ubrajaju međunarodni ugovori ili konvencije, međunarodni običaji i opšta pravna načela. U pomoćne izvore ulaze pravila sadržana u sudskim odlukama i doktrini najpozvanijih stručnjaka javnog prava raznih naroda. Kao i kod drugih međunarodnopravnih pitanja, i ovde su autori smatrali da pravila međunarodnog prava moraju biti ispitana i potvrđena kroz državnu praksu. Otuda je razumljivo da su u udžbeniku obuhvaćeni i oni „izvori“ međunarodnog prava koji su u našoj nauci dugo bili zapostavljeni, a bez kojih ne bi bilo moguće pratiti razvoj i promene običajnog međunarodnog prava i međunarodne prakse oličene u jednostranim aktima međunarodnopravnih subjekata, opštim aktima međunarodnih organizacija, ali i u generalno preuzetim političkim obavezama koje predstavljaju odraz javnog mnjenja šire međunarodne zajednice (soft law). U svim navedenim izvorima, autori su videli, *placuit gentibus*, postepenost razvoja međunarodnog prava o ljudskim pravima.

U trećem poglavlju opšteg dela udžbenika osvetljen je niz problema koji se odnose implementaciju međunarodno prihvaćenog korpusa ljudskih prava unutar pravnih poredaka država. Specifičnost pravne tehnike na kojoj se zasniva savremeno međunarodno pravo, govori više u prilog prevazilaženju klasične dihotomije između „unutrašnjeg“ i „međunarodnog“, na kojoj počiva celokupna ontologija međunarodne zajednice. Tradicionalne koncepcije proistekle iz dualističko-monističkih teorija u čijoj je osnovi antinomijski suprotsta-

vljen princip suvereniteta države prema principu socijalibiliteta međunarodne zajednice, ne daju prave odgovore, pa je po autorima bilo uputnije da rešenja za implementaciju međunarodnog prava o ljudskim pravima potraže u pomirenju ova dva sistema kroz sveobuhvatnu inkorporaciju pravnih normi, kako bi se u što većoj meri i *bona fide*, ostvarila zaštita svih lica koja se nađu pod državnom jurisdikcijom. Budući da se danas sve više pravi kompromis između državnog i međunarodnog, partikularnog i kosmopolitskog, održivost i primena ljudskih prava u praksi umnogome će zavistiti od državne kulturne politike čijom se pravilnom primenom mogu dosegnuti i širi humanistički ciljevi.

Četvrto poglavlje opšteg dela udžbenika sadrži objašnjenja u vezi sa normiranjem, unapređenjem i zaštitom ljudskih prava na univerzalnom planu. U savremenom civilizacijskom periodu, sprovođenje međunarodnih obaveza o ljudskim pravima podrazumeva poprilično angažovanje međunarodnih organizacija, kako međudržavnih, tako i nevladinih. Iako na prvi pogled izgleda jednostavno, vidi se da su autori svestrano, i sa dosta uloženog truda, svoja izlaganja prilagodili potrebama prakse, pružajući koncizna objašnjenja u pogledu funkcionisanja najznačajnijih međunarodnih organizacija (Ujedinjenih nacija i njenih organa – Generalne skupštine i Ekonomskog i socijalnog saveta; specijalizovanih agencija – Međunarodne organizacije rada i Organizacije UN za prosvetu, nauku i kulturu; ugovornih tela organizovanih od članica konvencija zaključenih pod okriljem UN, kao što je, primera radi, Komitet za ljudska prava obrazovan od članica Pakta o građanskim i političkim pravima; regionalnih organizacija i tela poput Saveta Evrope, Evropskog suda za ljudska prava Evropske unije, OEBS-a, Međuameričke komisije za ljudska prava i Međuameričkog suda za ljudska prava, Afričke komisije za ljudska prava i Afričkog suda za ljudska prava, te nevladinih organizacija kao što su: Međunarodni komitet Crvenog krsta, *Amesty International*, Međunarodni helsinški komitet i Svetska federacija društava za ljudska prava).

Poseban odeljak unutar četvrtog poglavlja posvećen je postupcima međunarodnog nadzora nad primenom instrumenata o ljudskim pravima. Svojom težinom i aktuelnošću, ovaj segment udžbenika ima naročiti značaj jer naglašava važnost pravilnog funkcionisanja institucionalne zaštite ljudskih prava. Mehanizmi zaštite ljudskih prava, s jedne strane, počivaju na nadzoru nad poštovanjem ljudskih prava putem rešavanja individualnih zahteva (tzv. predstavki), uglavnom u regionalnim sistemima nadzora (npr. u evropskom regionalnom sistemu kojeg personificira Evropski sud za ljudska prava), dok se, s druge strane, mehanizmi zaštite zasnivaju na utvrđivanju opšteg stanja ljudskih prava u nekoj zemlji. U potonjem slučaju, međunarodni organ nema kompetencije da ispituje prethodne uslove za uvažavanje predstavki oštećene strane (npr. njegovog legitimnog interesa, osnovanosti zahteva i iscrpljenja svih pravnih lekova predviđenih u unutrašnjem pravnom poretku), već reaguje na osnovu razmatranja izveštaja država članica neke od konvencija o ljud-

skim pravima. Autoritet usvojenih zaključaka, komentara i preporuka međunarodnih nadzornih tela utoliko je veći, ukoliko se u nadzornom telu postigne konsenzus oko najznačajnijih pitanja u odnosu na ispunjavanje međunarodno-pravnih obaveza.

U petom poglavlju opšteg dela udžbenika, autori su uspeali da skrenu pažnju na aktuelnu oblast krivične odgovornosti u međunarodnom pravu o ljudskim pravima. Nasuprot učestalo prisutnoj jednostranosti, izložena su koncizna i razumljiva objašnjenja o rešavanju pravnih problema povodom utvrđivanja međunarodnopravne odgovornosti za kršenje ljudskih prava. Teorijski su najpre izložene opšte odrednice o vrstama sankcija (političkih, pravnih, diplomatskih, ekonomskih), da bi potom, u daljem delu, bili izloženi problemi kažnjavanja za povrede ljudskih prava. Uz kategorizaciju najtežih međunarodnih krivičnih dela (*zločina protiv mira, genocida, zločina protiv čovečnosti i ratnih zločina*), pružena su razgovetna objašnjenja u vezi sa pravnim izvorima i uslovima kažnjavanja. Razvoju međunarodnog prava o ljudskim pravima znatno su doprineli međunarodna jurisprudencija i postupci koji su se odvijali pred raznim organima međunarodnog pravosuđa. Kroz pravno-istorijski *siège*, pružena su realistička objašnjenja u vezi sa radom tribunala u Nirnbergu i Tokiju nakon Drugog svetskog rata. Uvažavajući pedagoške potrebe, ali i potrebe šire stručne javnosti, autori su sintetizovanim zaključcima izneli korisne podatke o sastavu, organizaciji i nadležnosti *ad hoc* krivičnih tribunala za bivšu Jugoslaviju i za Ruandu, kao i mešovitog suda za Sijera Leone. Najzanimljivijim se ipak čini prikaz Stalnog međunarodnog krivičnog suda, čijem formiranju je prethodila duga i istrajna politička borba. Dovoljno je pomenuti da su danas 104 države članice Rimskog statuta, što predstavlja dovoljnu garanciju da će nadležnost međunarodnog krivičnog pravosuđa u pogledu kažnjavanja učinilaca krivičnih dela u vezi sa povredom ljudskih prava, u budućnosti biti znatno ekstenzivirana. U svakom slučaju, odgovornost za krivično gonjenje učinilaca međunarodnih krivičnih dela ne umanjuje, po autorima, značaj nacionalnog pravosuđa.

U posebnom delu udžbenika obrađeno je deset tematskih celina u deset poglavlja. Vodeći računa da udžbenik ostane jedna manje-više sintetička celina, autori su pravno-metodološko razvrstavanje prava i sloboda izvršili prema predmetu koji se štiti međunarodnim pravom o ljudskim pravima. Prva grupa prava i sloboda obrađena u udžbeniku, odnosi se na prava i slobode kojima se štiti fizički integritet pojedinaca. U prvu grupu ulaze: pravo na život, zabrana mučenja i nečovečnih i ponižavajućih postupaka i kazni, zabrana ropstva i sličnih oblika poricanja slobode i prinudnog rada, sloboda i bezbednost ličnosti, sloboda kretanja i pravo na azil. Druga grupa izloženih prava obuhvata zaštitu pravnog integriteta ličnosti kroz obezbeđenje prava na pravično suđenje. Treća grupa prava i sloboda odnosi se na zaštitu duševnog i moralnog integriteta ličnosti, koji se ostvaruje kroz zaštitu prava privatnosti, prava na sklapanje braka i zasnivanje porodice, slobodu misli, savesti i veroispovesti i pravo na slobodu

izražavanja. Četvrta grupa individualnih prava i sloboda pokrivena je normativnom zaštitom društvenog, političkog i moralnog integriteta ličnosti i ona obuhvata: pravo na slobodu mirnog okupljanja i udruživanja, pravo na poštovanje imovine i pravo na upravljanje društvenom zajednicom. U petoj grupi razvrstana su ekonomska, socijalna i kulturna prava, dok su šesta i sedma grupa „rezervisane“ za kolektivna prava (pravo naroda na samoopredeljenje i tzv. prava solidarnosti, prava manjina i prava domorodačkih naroda). Poslednje navedene grupe prava naročito su zanimljive, jer autori polaze od toga da zaštita kolektivnih prava znači i posrednu zaštitu pojedinačnih prava čoveka, čime potvrđuju da je problem odavno prevazišao unutrašnjopolitički značaj. Ne treba otuda posebno isticati da će radoznalost boljih poznavalaca ljudskih prava biti usmerena upravo na poglavlja udžbenika o pravima manjina i pravima domorodačkog stanovništva. Navedene zajednice su u prethodnim vekovima bile izopštene iz društvenog života i njihova je sudbina bila često u rukama većinskih ili „civilizovanijih“ naroda.

Savremeni socijalni pokreti i društvene ideje koje neprekidno naviru sa političkim promenama u međunarodnoj zajednici, pokreću i ozbiljna pitanja vezana za zaštitu manjinskih prava. Pravna zaštita manjina na univerzalnom i regionalnom nivou (npr. u okviru sistema UN, Saveta Evrope, OEBS, EU i dr.) i pravna zaštita domorodačkog stanovništva (npr. na nivou radne grupe UN za domorodačko stanovništvo, Stalnog foruma UN za pitanja domorodaca, Specijalnog izvestioca za stanje ljudskih prava i osnovnih sloboda domorodačkih naroda, Međunarodne organizacije rada i dr.), ukazuje na potrebu ustanovljavanja dodatnih mehanizama zaštite, koji prevazilaze ostvarivanje osnovnih ljudskih prava. Kao i kod manjina, tako i kod domorodačkog stanovništva, mnoga pitanja oko zaštite kolektivnih prava ostaju i dalje otvorena, te se, shodno konkretnim situacijama, blankentna pravila moraju nadopunjavati opštim pravilima o zaštiti individualnih ljudskih prava.

Zahvaljujući prikazima rešenja sadržanih u univerzalnim pravnim instrumentima (npr. u Paktu o građanskim i političkim pravima, Paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, u Konvenciji o suzbijanju svih oblika rasne diskriminacije, u Konvenciji protiv mučenja i drugih svirepih, nečovečnih ili ponižavajućih kazni ili postupaka, u Konvenciji o pravima deteta i dr.), regionalnim pravnim aktima (npr. u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda), ili u jurisprudenciji Evropskog suda za ljudska prava, čitaoci udžbenika su u mogućnosti da se bliže upoznaju sa postojećim mehanizmima zaštite ljudskih prava. Prevencija ljudskih prava počiva na načelima koja su posebno obrađena u drugom poglavlju posebnog dela udžbenika. U osnovi ljudskih prava nalazi se princip jednakosti i zabrane diskriminacije, koji predstavlja „dve strane iste medalje“ bez kojih se ne može zamisliti savremeni demokratski poredak. Pošto međunarodni ugovori o zaštiti ljudskih prava imaju efekte *erga omnes* karaktera, jasno je da za korisnike prava ti ugo-

voru predstavljaju osnovno sredstvo kojim se ova prava garantuju, ali i instrumente sa čijom se implementacijom države obavezuju da svoje unutrašnje pravo i praksu približe svetskim standardima. Postupanje *a contrario* znači kršenje načela o zabrani zloupotrebe prava koje, po pravilu, dovodi do aktiviranja nekog od mehanizama zaštite o čijim su nadležnostima i funkcijama dati slikoviti prikazi u udžbeniku.

Rešenja za nepoštovanje ljudskih prava, po autorima, ne treba tražiti u olakom ukidanju prava, vanrednim stanjima ili tzv. humanitarnim intervencijama, već u korišćenju ograničenja koja međunarodni instrumenti o ljudskim pravima dopuštaju. Zavisno od značaja i vrste prava, moguće su tri vrste ovakvih ograničenja. Prvo, dozvoljeno je stavljanje van snage pojedinih prava i sloboda u vanrednim okolnostima. To su tzv. stanja opasnosti koja dovode u pitanje fizičku egzistenciju stanovništva države. Potom, neka prava i slobode su sami po sebi ograničeni inherentnim ili ugrađenim ograničenjima koja, s aspekta normativnog važenja pravnog poretka, moraju biti eksplicitno propisana. Poseban tip dopuštenih ograničenja predstavljaju po autorima fakultativna ograničenja. Fakultativnim ograničenjima države se ovlašćuju da po različitim osnovama ograniče vršenje pojedinih prava i sloboda u opštem društvenom interesu (npr. iz razloga javne bezbednosti, javnog poretka ili zaštite javnog zdravlja i morala).

Ako je suditi prema savremenim trendovima koji vladaju u društvenim naukama, a koji sve više insistiraju na upodobljavanju naučnih dostignuća aktuelnim socijalnim potrebama, onda se može zaključiti da su autori udžbenika uspeli da ostanu na nivou postavljenog zadatka. Štaviše, oni su uspeli da pomire teorijske i praktične nedostatke koji su postojali u domaćoj literaturi o ljudskim pravima. Budući da je značaj ove knjige prevazišao primarno određenje „osnova“, jer pokazuje da se kroz jedan metodološki racionalizovan i pristupačan način mogu obraditi najsloženiji problemi međunarodnog prava o ljudskim pravima, veoma je rado preporučujemo čitalačkoj publici.

Saopštenje
Rad primljen: 18.4.2007.

JOVANA STANIŠLJEVIĆ
Megatrend univerzitet, Beograd

RETROSPEKTIVA IV MEĐUNARODNOG NAUČNOG SKUPA MEGATREND UNIVERZITETA POD NAZIVOM „UNAPREĐENJE MEĐUNARODNOG POSLOVANJA PREDUZEĆA I PRIVREDE“

Megatrend univerzitet primenjenih nauka je 2003. godine počeo da organizuje međunarodne naučne skupove, sa idejom da se jedanput godišnje okupe ugledni naučnici, kako ekonomisti, tako i stručnjaci u ostalim naučnim oblastima, koji bi svojim radovima mogli da daju doprinos proučavanju i rešavanju problema koji postoje u našoj praksi.

Od trenutka kada se počelo raditi na realizaciji ideje o naučnim skupovima, prevagnulo je opredeljenje da oni budu međunarodni, kako bi se iskoristilo znanje i iskustvo koje poseduju renomirani naučnici iz inostranstva. Naime, tokom 17 godina saradnje Megatrend univerziteta sa mnogobrojnim stranim univerzitetima, izuzetno uspešnom pokazala se razmena saznanja i istraživačkih rezultata u smislu opšteg naučnog doprinosa, ali i poboljšanja i uvećanja sopstvenog kvaliteta u tom procesu. Do sada su na našim skupovima učestvovali profesori koji predaju na univerzitetima u Francuskoj, Italiji, Nemačkoj, Mađarskoj i Južnoj Koreji.

Tema prvog skupa bila je „Radikalne promene u preduzećima i privredi u uslovima globalizacije“; drugi je nosio naziv „Poboljšanje performansi preduzeća – uslov poslovanja u evropskom okruženju“; tema trećeg skupa bila je „Jačanje konkurentnosti preduzeća i privrede“, a četvrtog: „Unapređenje međunarodnog poslovanja preduzeća i privrede“.

Temu četvrtog skupa osmislili su članovi programskog odbora: prof. dr Mića Jovanović, prof. dr Momčilo Milisavljević, prof. dr Žan Žak Šanaron, prof. dr Sung Do Park, prof. dr Andraš Hernadi, prof. dr Oskar Kovač, prof. dr Verka Jovanović, prof. dr Momčilo Živković, prof. dr Slobodan Pajović, prof. dr Mirko Kulić, prof. dr Dragana Gnjatović i Jovana Stanišljević.

Kao i prethodnih godina, osnovna namera Programskog odbora bila je da se i ove godine obrađuje aktuelna tema, a s obzirom na to da se naša privreda nalazi u trenutku kada stvara svoju nacionalnu politiku razvoja i pokušava da pronađe najbolji način da se privreda u celini, ali i pojedinačna preduzeća učine konkurentnijim, tema se nametnula sama po sebi.

U predgovoru zbornika radova sa ovog skupa stoji i detaljnije objašnjenje odabrane teme, u kome se kaže: „Tema ovog već ustaljenog međunarodnog naučnog skupa je u izvesnom smislu nastavak istraživanja i rasprave sa prethodnog, trećeg, skupa koji je bio usredsređen na temu „Jačanje konkurentnosti preduzeća i privrede“.

Pošto su tada identifikovani faktori konkurentnosti preduzeća i nacionalnih privreda, prirodno je da se sada pokuša sagledati kako te činioce konkurentnosti što potpunije ostvariti u različitim oblicima poslovanja sa inostranstvom. Otuda je ovogodišnja tema skupa „Unapređenje međunarodnog poslovanja preduzeća i privrede“. Referati prihvaćeni za ovaj skup zahvataju najširu skalu oblika i tehnika međunarodnog poslovanja preduzeća i ekonomskih odnosa sa inostranstvom.

Širok okvir za raspravu postavljaju referati koji polaze od strategijskog pristupa međunarodnom poslovanju preduzeća i privrede, uključujući makroekonomske politike i mehanizme njihovog usklađivanja, kao što su: harmonizacija privrednopравnih i ekoloških propisa Srbije sa Evropskom unijom, izbegavanje dvostrukog oporezivanja, režim stranih direktnih ulaganja, usklađivanje radnog i socijalnog zakonodavstva Srbije sa evropskim konvencijama. U tom okviru se razmatraju i uloga industrijskih i tehnoloških parkova, saobraćajne i informaciono-tehnološke infrastrukture u Srbiji.

Četvrti skup je održan 1. decembra 2006. godine na Megatrend univerzitetu u Beogradu, i okupio je brojne učesnike, kako iz naučne i stručne javnosti, tako i iz privrede, a posebno treba naglasiti i prisustvo velikog broja studenata Megatrenda. Praksa ovog skupa je da se pozivaju studenti na učešće u njegovom radu, kako bi dobili priliku da vide i čuju izlaganja stručnjaka koja će ih dodatno informisati o savremenim problemima koji se javljaju u privredi i preduzećima.

Program skupa bio je podeljen u četiri sesije, s tim da se četvrta sesija delila na dve paralelne grupe koje su razmatrale referate.

Skup je otvorio prof. dr Mića Jovanović, rektor Megatrend univerziteta i predsednik Programskog odbora, a učesnike i goste su pozdravili prof. dr Momčilo Milisavljević, zamenik predsednika Programskog odbora, i prof. dr Momčilo Živković, prorektor za nastavu i unutrašnju organizaciju Univerziteta.

Usledila su izlaganja autora radova, kojih je ukupno bilo 33. Pored profesora i saradnika Megatrend univerziteta, u radu skupa učestvovali su i profesori sa drugih privatnih i državnih fakulteta, i na taj način je nastavljena dobra dugogodišnja saradnja sa našim kolegama. Nadamo se da će oni i u narednom, petom međunarodnom naučnom skupu, uzeti učešće u velikom broju.

Opšta ocena svih autora koji su učestvovali na ovom skupu jeste da, kako u svetu, tako i kod nas, državama i preduzećima stoje na raspolaganju različiti instrumenti putem kojih mogu da povećaju svoju konkurentsku prednost.

Neophodno je naglasiti da je u organizaciji skupa učestvovao veliki broj ljudi koji rade na Univerzitetu, počev od rukovodstva Univerziteta, profesora, asistenata, prevodilaca i saradnika u izdavačkoj delatnosti.

U tom smislu zadovoljstvo nam je da Vas pozovemo da učestvujete na našem Petom međunarodnom naučnom skupu, koji će se održati na Megatrend univerzitetu 30. novembra 2007. godine, pod nazivom „Poboljšanje efektivnosti i efikasnosti preduzeća i privrede“. Nadamo se da će i ovaj skup izazvati veliku pažnju naučne, stručne i privredne javnosti, kao i da će autori prezentovati zanimljive i inovativne radove.

The Library of Congress Catalog

Megatrend review: the international review of applied economics.

LC Control No.: 2007201331

Type of Material: Serial (Periodical)

Uniform Title: Megatrend Revija. English.

Main Title: Megatrend review : the international review of applied economics.

Published/Created: Belgrade : ill. ; 24 cm.

Description: v. : Megatrend University of Applied Sciences, [2004]-
Year 1, no. 1 ('04)-

ISSN: 1820-4570

CALL NUMBER: HB1 .M44

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

33

MEGATREND revija: međunarodni časopis za primenjenu ekonomiju / glavni urednik Nataša Cvetković. - God. 1, br. 1 (2004) - . - Beograd (Makedonska 21) : Megatrend univerzitet primenjenih nauka, 2004 - ([Beograd : Megatrend univerzitet]). - 24 cm

Dva puta godišnje. - Ima izdanje na drugom jeziku: Megatrend review = ISSN 1820-4570

ISSN 1820-3159 = Megatrend revija
COBISS.SR-ID 116780812

Odlukom Matičnog odbora za društvene nauke Ministarstva nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije od 29. 5. 2007, Megatrend revija je registrovana na listi časopisa Ministarstva nauke kao naučni časopis nacionalnog značaja (R 62).